

Міністерство освіти і науки України
Національна металургійна академія України

О.Ю.Висоцький

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ**

**Дніпропетровськ
2009**

**Міністерство освіти і науки України
Національна металургійна академія України**

О.Ю.Висоцький

**ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
КУЛЬТУРИ**

Дніпропетровськ

НМетАУ

2009

УДК 930.85 (100+477)(075.8)
ББК63.3(0)-7я73-1+63.3(4Укр)-7я73-1
В 53

Висоцький О.Ю. Історія української культури: Навчальний посібник. — Дніпропетровськ : НМетАУ, 2009. – 130 с.

Пропонований посібник розкриває процес становлення та розвитку української культури, розглядає найбільш значні культурні цінності українського народу.

Історичний огляд культурних процесів дає змогу простежити розвиток української культури від давніх часів до сьогодення.

Навчальний посібник розрахований на студентів усіх спеціальностей, що навчаються у Національній металургійній академії України.

Друкується за рішенням вченої ради Національної металургійної академії України

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор **М.Г.Мурашкін** (ПДАБА)

Доктор філософських наук, професор **В.Б.Окороков** (ДНУ ім. О.Гончара)

© О.Ю.Висоцький, 2009

© НМетАУ, 2009

ЗМІСТ

<i>Вступ. Поняття, сутність і функції культури</i>	4
Тема 1. Українська культура як самобутнє явище та об'єкт вивчення	6
Тема 2. Українські культурні традиції	11
Тема 3. Культура Київської Русі	28
Тема 4. Українська культура в умовах литовської державності (друга половина XIII – XV ст.)	45
Тема 5. Розвиток української культури під владою Речі Посполитої та Росії (XVI-XVIII ст.)	54
Тема 6. Українське культурне відродження XIX ст.	70
Тема 7. Основні етапи розвитку української культури у XX ст. ..	88
Тема 8. Українська культура в умовах нової соціальної реальності	107
<i>Список літератури</i>	125

Вступ

Щоб зрозуміти, що таке українська культура, спочатку треба визначитись з самим поняттям «культура». Різні підручники та книги пропонують нам безліч тлумачень цього поняття. Термін «культура» виник в епоху Античності, у Давньому Римі. Латинською мовою означав оброблення, освіту, розвиток. Спочатку цей термін використовувався для визначення процесу обробки ґрунту. Давні греки розуміли його як свою відмінність від варварських народів. У середньовіччі культурою вважали прагнення ідеалу, бездоганності релігійної - у Європі, особистої - на Сході. У Новий час цей термін стали вживати, визначаючи ступені виховання, освіти, інтелекту, спроможність дотримання норм етики та етикету, сукупність художньої та творчої діяльності. У Новітній час до нього також додали стиль, метод та рівень досконалості, які досягаються в опануванні тієї чи іншою галуззю знання чи діяльності, вміння, процес творення й розподілу матеріальних та духовних цінностей, їх використання.

З цього витікає, що поняття «культура» неоднозначне, полісемантичне, багатозмістовне. Проте завжди воно стосується людини, її діяльності, змін у природних об'єктах під впливом людини. Тобто культура (у початковому значенні - «оброблене») відрізняється від «натури», від природного, «дикого». Тому цим терміном можна назвати все те, що відрізняє людину від інших біологічних істот, штучний світ, створений людиною, - від природного. Всесвітня конференція з культурної політики, що була проведена у 1982 році під егідою ЮНЕСКО, у своїй декларації визначила культуру як комплекс характерних матеріальних, духовних, інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань.

Культура складається з трьох аспектів: соціокультурної діяльності людини, наслідків цієї діяльності та ступеня розвитку особистості.

Соціокультурна діяльність людини містить у собі економічну, політичну, художню, релігійну, наукову, моральну, правову та інші сфери. Ці види діяльності притаманні культурі у всі часи, однак форми та засоби соціокультурної діяльності, рівень розвитку неоднакові в різних культурах та епохах. Вони можуть вдосконалюватися чи змінюватися.

Розвиток особистості відбувається виключно внаслідок соціокультурної діяльності в межах тієї чи іншої культури. Рівень розвитку особистості визначається ступенем засвоєння нею культурних цінностей, принципів, норм, ідеалів, навичок та регуляторів. Особистість одночасно виступає і як суб'єкт культурної творчості (створює культуру), і як об'єкт культурного впливу (засвоює культуру). Тобто людина створює культуру, а культура створює людину.

Світ, у якому існує людина, є складною системою «природа-суспільство».

Культура забезпечує рух та діяльність цієї системи на всіх рівнях її функціонування завдяки своїм функціям. Саме функції культури відбивають ту роль, що відіграється культурою в житті суспільства.

Людинотворча функція може бути визнана головною функцією культури, оскільки людина формується, лише залучаючись до світу культури. З цією функцією пов'язані та визначені нею всі інші.

Перетворююча функція забезпечує засвоєння та перебудову світу і є засобом розвитку людського суспільства як особливого, відмінного від природи утворення.

Пізнавальна функція відбиває прагнення кожної людини та кожного суспільства створити власне бачення картини світу, встановити смисл та значення явищ природи, артефактів та зв'язків між ними. Пізнання - професійне, художнє, релігійне, моральне тощо - є необхідним елементом такої діяльності.

Спілкувальна функція створює певну систему комунікацій, що забезпечують обмін та взаємодію між учасниками культурного процесу. Соціалізація людини, інтеграція суспільства відбувається внаслідок того, що людині пропонуються норми, зразки, алгоритми спілкування, які відрізняються від поведінки тварин.

Оціночна функція поділяє дії людини на позитивні та негативні, прогресивні та консервативні. Вона забезпечує створення ідеалів, еталонів, що формують цілі життєдіяльності людини, методи та критерії оцінки.

Керувальна (нормативна) функція полягає в появі загально визнаних норм людського буття, які керують життєдіяльністю суспільства. Норми, що створені культурою (етикет, шаблони поведінки тощо), є основою взаємодії та взаєморозуміння людей у суспільстві, вони забезпечують сприйняття та пізнання культурних форм, регламентують їх використання.

Трансляційна (комунікативна) функція забезпечує процес культурної спадкоємності в різних формах історичного процесу. Вона є засобом передачі досвіду від покоління до покоління і відображається в здатності суспільства закріплювати результати соціокультурної діяльності, накопичувати, систематизувати, зберігати та транслювати сукупний досвід людства.

Рекреативна функція дозволяє людині відновлювати свої духовні сили, шляхом відвідування театрів, стадіонів, храмів, карнавалів тощо проводити психологічне розвантаження, «профілактику» свого душевного стану.

Інтегративна (об'єднуюча) – об'єднує людей, народи, етноси.

Звісно, усі ці функції культури не існують як незмінні, окремі, послідовні чи паралельні. Вони активно взаємодіють і саме тому забезпечують культуру як процес, що постійно перебуває в динаміці та русі.

Виходячи з вищезазначеного, історія української культури – це процес творення та сприйняття цінностей, які визначали духовне та матеріальне життя українського народу протягом багатьох століть з давнини до сьогодення.

Автор навчального посібнику намагався у повній мірі зосередити увагу саме на тих цінностях, які стали квінтесенцією культурного обличчя українського народу на кожному етапі його історичного розвитку.

ТЕМА 1

Українська культура як самобутнє явище та об'єкт вивчення

1. Предмет історії української культури
2. Етнічна культура як основа формування національної ідентичності
3. Етногенез українців як чинник унікальності української культури
4. Культурно-історична своєрідність регіонів України

1. Предмет історії української культури

Історія української культури вивчає матеріальні та духовні цінності українського етносу на різних етапах його розвитку, які були втілені в різноманітних мистецьких, наукових, правових, політичних, суспільних, філософських, етичних надбаннях, справили визначальний вплив на світосприйняття, вдачу, спосіб життя, суспільну та політичну діяльність, виробництво та міжкультурну комунікацію українців.

Предметом історії української культури є цілісний процес створення пам'яток духовної та матеріальної культури, що включає вивчення самих цих пам'яток як культурних явищ, історичних умов їх створення та вплив на подальший розвиток культури.

Пам'ятки розглядаються в історичній послідовності як цілісне явище, а також за регіональними ознаками, враховуються взаємозв'язки з культурними досягненнями інших народів, оскільки жодний етнос, народ, нація не може розвиватися в ізоляції, поза загальним історичним процесом.

Історія культури вивчає та аналізує пам'ятки духовної культури, зафіксовані усною формою: казки, міфи, легенди, билини, пісні, думи, прислів'я, приказки, анекдоти, де фіксуються історичні події, мудрість народу, узагальнюються явища і зберігаються для прийдешніх поколінь. Праукраїнці та їх нащадки залишили у спадок незліченну кількість об'єктів матеріальної культури, які посіли гідне місце у скарбниці світового мистецтва. Це пам'ятки зарубинецької, трипільської, черняхівської, скіфської культур, Київської Русі, козацької доби та ближчих до нас часів. Сюди входять комплекси містобудівництва, ділової та побутової архітектури, хатнє начиння, одяг, сільськогосподарський та ремісничий реманент, твори декоративно-ужиткового мистецтва та ін.

Кожний народ фіксує свою історію низкою писемних джерел. Слов'яни, зокрема праукраїнці, залишили їх чимало. Це літописи «Повість минулих літ», Галицько-Волинський, Густинський, козацькі літописи, філософські, наукові, економічні, політичні твори, першодруки, пам'ятки літератури — від славетних «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Слово о полку Ігоревім» до книг, написаних сучасними майстрами поезії, прози, драматургії.

Українська земля багата на мистецькі пам'ятки: мозаїки і фрески Софії Київської, Спаса на Берестові, парсунні портрети, твори народних майстрів, художників сьогодення та ін.

Рівень розвитку суспільства визначається рівнем розвитку культури виробництва, що також входить у коло дослідження історії культури. Зокрема, вироблена українським народом культура землеробства стала основою для цього

виду діяльності в усій Європі.

Історія української культури вивчає традиції, свята, обряди, релігії і вірування українського народу.

Предмет історії української культури охоплює конкретні способи та результати діяльності українців у духовній і матеріальній сфері. Історія української культури — одна із суміжних історичних наук, що вивчає культурні явища життя українців в загальному контексті розвитку історичного процесу.

2. Етнічна культура як основа формування національної ідентичності

Кожна з існуючих у світі культур країн, народів, націй неповторна й унікальна, є невід'ємною складовою скарбниці світової культури. На повнокровний розвиток етнічної культури впливає широке коло чинників, таких як: історичний шлях народу, відособлення або взаємовплив з іншими народами; соціальні, економічні, екологічні умови; культурна політика держави і т.п. При цьому національна культура повинна розглядатися як цілісна система, що включає і фольклорно-етнографічні шари, і внесок в неї різних верств населення протягом тривалого історичного шляху, і вплив культури інших народів, і досягнення вихідців з країни, які проживають за її межами. Потрібно особливо зазначити, що кожний народ в культурній сфері створює своєрідний, властивий тільки йому образ.

Народ (грецькою - «етнос») - поняття багатопланове. Частіше за все в цей термін вкладається таке значення: етнос - це історична спільність людей, яка склалася на певній території та володіє стабільними особливостями мови, культури і психічного складу, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших. Останнє звичайно зафіксоване в етнімі (самоназві) народу. Сформований етнос виступає як соціальний організм, який самовідтворюється шляхом переважно етнічно однорідних шлюбів і передачі новим поколінням мови, традицій і т.д. Для більш стійкого існування етнос прагне до створення своєї соціально-територіальної організації (держави), а етнічні групи, особливо в сучасних умовах, - своїх автономних об'єднань, закріпленні в законодавстві своїх прав.

Для внутрішньої єдності етносу найважливіше значення має культура, яка дає людям усвідомлення своєї спільності. Культура, і як необхідний компонент, і як одна з властивих етносу особливостей, забезпечує його повноцінне функціонування. Але відбувається і зворотний процес - конвергенція (зближення) етнічних культур внаслідок історичного розвитку і взаємодії народів. Тому сьогодні культуру кожного етносу характеризує сукупність, з одного боку, національно-специфічних, а з іншого - загальнолюдських компонентів.

Етнічна культура, завдяки ефекту ціннісного єднання, виступає основою формування національної ідентичності. Приймаючи культурні цінності етносу, людина осмислює себе його частиною, ототожнює себе з ним, та стає здатною боротися за його збереження, вбачаючи у цьому запоруку поваги до себе.

3. Етногенез українців як чинник унікальності української культури

Формування етнічної культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу (етногенезом). Тому, розглядаючи українську культуру, не можна не зупинитися на проблемах етногенезу українців. Нагадаємо основні точки зору:

1) теорія «споконвічності» - українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2-3 млн. років;

2) теорія автохтонності (М.Грушевський), згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання;

3) теорія «єдиної колиски» (яка була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-і рр. ХХ ст.): зародження і розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної древньоруської народності;

4) теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів», тобто українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом.

Сьогодні підкреслюється, що Київська Русь була поліетнічною, тобто багатонаціональною державою. В основному в сучасній літературі початком націогенезу українців вважається період Київської Русі, хоч він і не досяг тоді завершення. Згодом внаслідок несприятливих історичних обставин цей процес був перерваний і поновився на повну силу в XV-XVII сторіччях. У цьому, імовірно, і полягає специфіка етногенезу українців.

Український етнос остаточно сформувався на рубежі XVI-XVII ст., причому каталізаторами цього процесу стали загроза фізичного знищення з боку Степу (утворення Кримського ханства - васала Османської імперії), національний гніт польської шляхти і внутрішня зрада еліти - перехід аристократії до католицизму і укладення церковної унії. На хвилі національної боротьби росла національна самосвідомість. Остання виявилася на побутовому рівні в усвідомленні своєї приналежності до «руського народу», а на вищому, ідеологічному рівні - у боротьбі за національні права, за православ'я, за створення національних державних інститутів і атрибутів.

Складність етнічної історії українців відбилася і в різноманітності самоназв (етнонімів), назв з боку інших народів, а також назв країни і держави. З моменту зародження українського етносу ключовим було поняття Русь. Причому в різні періоди домінували такі його варіанти: VI-XI ст. - Русь; з 1395 р. - Мала Русь; у XVII-XVIII ст. - Малоросія; XIX ст. - початок ХХ ст. - Україна-Русь. Визнання назви «Україна» (уперше згадане у 1187 р.) відбулося у XVII ст., але тоді воно співіснувало з іншим - «Малоросія», яке набуло широкого розповсюдження після приєднання України до Московської держави. Тільки з початку ХХ ст. етнонім «Україна» став домінуючим.

Слід виділити і таку особливість: спочатку Руссю, а потім Україною називали центральну область, тобто Київську землю, а потім звідси найменування «Русь» розповсюдилося на все східне слов'янство, а «Україна» пізніше на все українство. Тобто назва «Русь» сформувалася як спільнослов'янський термін, і саме тому Московська держава взяла його собі у назву для утвердження концепції «Третього Риму». Що стосується назви «Україна», то є декілька пояснень його

походження: або від «краю» - кордону зі Степом, або від слова «країна» інша версія – «край» як батьківщина, вітчизна, та ін.

Що стосується самоназви «українець», то вона довго була малопоширеною. Це багато в чому можна пояснити труднощами етносоціального розвитку. Синонімами виступали терміни «козак», «козацький народ», одночасно продовжували існувати і старі самоназви «руські», «русини». Тільки в умовах національного відродження у другій половині XIX ст. остаточно утвердилася самоназва «українець». Таким чином, в етнічній історії українців можна виділити три ключові етнооб'єднуючі самоназви: 1) слов'яни (словени); 2) руси (руські, роси, русичі, русини); 3) українці (козаки).

Сьогодні українці складають основне населення держави Україна. Це один з найбільших народів Європи і другий за чисельністю у слов'янському світі. Згідно з останнім переписом (1989 р.) українці в своїй країні становили майже дві третини населення (72,7%). Тут проживало 84,8% українців, які жили в тогочасному СРСР - 37,4 млн. В основному українці рівномірно розподілені по всій території держави за винятком Криму і південного сходу. У сільській місцевості вони складають до 90% населення, в містах - до 70%.

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Український етнос складається з 1) основного етнічного масиву українського народу, який в основному співпадає з територією його формування і державними кордонами України; 2) етнічних груп українців за межами основного етнічного масиву в ближньому і далекому зарубіжжі - діаспори; 3) субетнічних груп, тобто спільнот у середовищі українців, відмінних специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки і т.д.).

Сьогодні внаслідок національно-державного розмежування сотні тисяч українців виявилися за межами України, в суміжних з нею регіонах - Кубані, Приазов'ї, Центрально-Чорноземній області РФ. Значне число українців переселилося до Сибіру і на Далекий Схід (східна діаспора). У колишніх радянських республіках проживає: в Російській Федерації (Кубань, Приазов'я, Центрально-Чорноземний район) - 4,4 млн. етнічних українців, Казахстані - біля 2 млн., Молдові - 561 тис., Білорусі - 291 тис.

На американський континент еміграція відбувалася в основному з українських земель, які входили до складу Австро-Угорщини. Тільки в кінці XIX - початку XX ст. вона склала понад 700 тис. чоловік. Сучасні еміграційні процеси активізувалися після розпаду СРСР. У далекому зарубіжжі найбільше українців живе у США - приблизно 1 млн., Канаді - понад півмільйона, в Аргентині і Бразилії по 200 тис., Польщі - близько 300 тис. чоловік. Потрібно зазначити, що потужна компактна етнічна маса українців, яка існувала на території Польщі (Холмщина, Підляшшя), після проведеної в 1947 р. операції «Вісла» по переселенню їх в західні воєводства фактично перестала існувати. Всього за офіційними даними, на середину 1989 р. кількість українців у світі становила 46,2 млн. За деякими сучасними оцінками, кількість українців тільки в діаспорі досягає 20-30 млн., а загальна кількість становить 60-70 млн.

Незважаючи на значну еміграцію, чисельність населення України зростала. Так, в 1897 р. вона становила 28,4 млн., а в 1913 р. - вже 35,2 млн. У той же час починаючи з XIX ст. в основному внаслідок освоєння і промислового розвитку

Півдня і Сходу України, що призвело до переселення сюди великої маси людей з інших регіонів Російської держави, питома вага тут українців меншала. Так, якщо в XVIII ст. українці склали близько 85% населення у межах сучасної України, то в XIX ст. – приблизно 80%, а у XX ст. – біля 74%.

В останні десятиріччя різко зменшилося сільське населення і збільшилося міське, яке склало понад 65%. Особливо небезпечними явищами стали зниження народжуваності (у 1990 р. цей показник був найнижчим у СРСР) і збільшення смертності, внаслідок чого з 80-х р. спостерігається депопуляція. Вона особливо посилилася з 1992 р. Серед етнічних процесів потрібно виділити зменшення питомої ваги україномовного населення з 71,8% у 1959 р. до 63,9% у 1989 р. Найбільш це явище властиве Донецько-Придніпровському і Південному регіонам. Серед причин, які обумовили зменшення питомої ваги україномовного населення в Україні домінуюче місце займає русифікація, яка супроводжувала процес створення «радянського народу».

4. Культурно-історична своєрідність регіонів України

Традиції і побут українського народу, які мають багато загальнонаціональних рис, і сьогодні зберігають ряд територіальних особливостей. Вони зумовлені:

- характером історичного розвитку окремих регіонів України;
- природно-географічними умовами; - взаємозв'язками з іншими народами.

З історико-етнографічної точки зору на території України можна виділити такі культурно-історичні зони: 1. Середнє Придніпров'я (Наддніпрянина). 2. Поділля. 3. Слобожанщина і Полтавщина. 4. Полісся. 5. Прикарпаття (Галичина). 6. Волинь. 7. Закарпаття. 8. Буковина. 9. Південь. Остання зона заселена декількома міграційними хвилями, і остаточно її населення сформувалося у XVIII-XIX ст. Це наймолодший з точки зору етнографії район України. Південь можна в свою чергу розділити на ряд регіонів: Причорномор'я, Таврію, Донщину (Подоння, Донеччину). Потрібно зазначити, що наведений розподіл багато в чому умовний. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-етнографічних явищ. Крім того, ці райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх визначають.

В Україні до сьогодні зберігаються етнографічні групи, які мають свої особливості в культурі і мові. Найбільш значні з них українські горці (гуцули, лемки, бойки) в Прикарпатті і поліщуки, пінчуки, литвини в Поліссі. Раніше серед українців було більше таких груп. Але з розвитком капіталізму, а потім і в радянський час поступово пішли у минуле багато архаїчних, консервативних звичаїв і обрядів, набули розвитку нові елементи в побуті і духовному житті селянства, яке складало більшість українців. Значного поширення набули елементи міського одягу, нові типи житла, знаряддя праці. Тобто соціально-економічні умови стали вирішальними чинниками, які визначили формування сучасного обличчя української нації, вплинули на чисельність і географічне розміщення інших етнічних груп, на характер етнічних процесів в Україні загалом.

Найважливішою ознакою кожного народу є мова. Більшість українців

розмовляють українською мовою, яка сформувалася на основі територіальних елементів давньоруської мови (хоча є й інші думки). Як вважає більшість дослідників, приблизно з другої половини XII сторіччя починають виявлятися окремі відмінні риси української, російської і білоруської мов. Загалом процес формування розмовної української мови продовжувався до XVII ст. На ранньому етапі розвитку української народності в її мові зберігалися традиції літературної мови Київської Русі. По суті існувало дві мови: розмовна мова, яка формувалася на основі місцевих територіальних діалектів, і літературна мова, загальна для східних слов'ян і близька до сучасної мови південних слов'ян.

З XVIII ст. в українській літературній мові все більше розповсюджуються елементи, які базуються на живій народній мові. При цьому українська мова зберігала внутрішнє розділення на діалекти (середньопридніпровський, поліський, подільський, закарпатський тощо). Основою сучасної української літературної мови на рубежі XVIII-XIX ст. став середньопридніпровський (полтавсько-київський) діалект. У зв'язку з тим, що західноукраїнські землі перебували у складі Австро-Угорщини, літературна мова в цих областях мала ряд істотних особливостей, але була зрозуміла і жителям Східної України.

Такі основні особливості розвитку українського етносу - дуже складного процесу, багато з проблем якого все ще залишаються суперечливими.

Тема 2.

Українські культурні традиції

- 1. Основні заняття і матеріальна культура українців**
- 2. Українські духовні традиції**
- 3. Календарні свята та обряди українців**
- 4. Українська сімейна обрядовість**

1. Основні заняття і матеріальна культура українців

Українці - етнос з давньою високорозвиненою землеробською культурою. Саме це заняття обумовило традиційний побут, матеріальну культуру, систему основних свят і обрядів (по суті календарно-землеробських), світогляд, духовні цінності українського народу.

Сприятливі кліматичні умови, родючі землі об'єктивно сприяли тому, що в усіх історико-етнографічних зонах України (крім Карпат) орне землеробство стало основною галуззю господарства, воно доповнювалося городництвом і садівництвом. Із землеробством в українців було пов'язане і тваринництво. Крім основного виробного господарства, зберігалися давні допоміжні заняття – рибальство, полювання, бджільництво.

Традиційне українське селянське господарство було переважно натуральним. Сім'я забезпечувала себе всіма основними продуктами споживання. Переважна частина предметів побуту також виготовлялася в домашніх умовах. Більш складні ремесла і промисли перетворюються в професійні заняття (хоч і ремісники вели присадибне господарство).

У суспільному житті українського села до кінця XIX ст., як і в інших

східнослов'янських народів, незважаючи на розвиток капіталізму, зберігалося багато елементів патріархальних відносин. Значне місце займала сусідська община-«грумада». Характерною була традиційна колективна форма праці - «толока». Вона, як правило, влаштовувалася у вихідні та святкові дні, на добровільних засадах і без оплати за виконану роботу. Частіше за все учасниками «толоки» були сусіди, родичі, куми. Таким чином, виконували різні польові (орали, сіяли, збирали урожай, заготовляли сіно) і домашні роботи (копали колодязі, будували житла та господарські споруди; заготовляли продукти харчування і т.д.). Після виконаної роботи накривався стіл, влаштовувалося свято.

У процесі розвитку сільської общини виник інститут самоврядування. Це передусім «загальний схід» - загальні збори представників від усіх господарств (аналогічні інститути були у росіян і білорусів, вони зберігалися ще з часів Київської Русі). Загальні збори обирали старосту села («війта»), сотських, десятських. Якщо вони не справлялися зі своїми обов'язками, їх переобирали достроково. На всіх етапах свого існування сільська громада (община) здійснювала функції охорони і передачі традицій. Вона контролювала всі сторони життя селян, стежила за збереженням морально-етичних і загальноприйнятих правових норм. Хоч, якщо порівнювати сільську общину в українців і росіян, то в останніх вона була міцнішою. В Україні традиційні зв'язки часів Київської Русі були істотно змінені в період формування *козаччини*, особливо в ході національно-визвольної війни середини XVII ст.

Поселення і житло. В Україні залежно від природно-географічних, соціально-економічних, історичних умов сформувалося три зони сільських поселень: північна, центральна і південна. Для північної (Полісся, Волинь) були характерні багатодвірні поселення вуличного типу. У центральній зоні (український Лісостеп) до XVIII ст. були поширені вільні і нерегулярні поселення. З розвитком капіталістичних відносин тут виникають вуличні, радіальні, шнурові та інші види регулярних поселень, створених за проектами. У південній зоні, яка охоплює частину Слобожанщини, Таврію, узбережжя Чорного та Азовського морів, забудова велася переважно за проектами поміщиків або адміністрації і мала квартальну або гніздову форму планування. Крім багатодвірних поселень повсюдно були поширені й однодвірні – хутори (на території Запорозької Січі – так звані *зимівники*).

Селянське житло - хатина була глинобитною або зрубною, побіленою зсередини та зовні і складалася з двох або трьох приміщень. Бідняцька хатина була однокамерною. Підлогу робили з глини, чотирихилий дах крили соломною, очеретом або *гонтою*. Сам процес будівництва хатини був цілим ритуалом, покликаним забезпечити благополуччя сім'ї. Велика увага приділялася вибору місця для будинку. Його не можна було будувати на перехрестях доріг, на місцях поховань. Існував звичай насипати на передбачуване місце будівництва трохи зерна. Якщо наступного ранку купка була потривожена, вибирали інше місце. Починати будівництво бажано було тільки у вівторок або четвер.

Інтер'єр українського житла, при наявності місцевих особливостей в різних історико-етнографічних районах, був однотипним і далеко не випадковим. Багатовіковий досвід обумовив раціональність і естетичність внутрішнього простору. Кожна зона в будинку мала своє призначення і відповідну обстановку.

При вході в хату, як правило, зліва отвором до фасадної сторони будинку розташовувалася піч - основний елемент планування, «годувальниця, лікувальниця, нагрівальниця і розважальниця». Її звичайно білили і розмальовували узорами (особливо, якщо в домі була донька на виданні). У Східній Україні найчастіше в розписах зустрічався «вазон» – стилізоване дерево життя, або зображення трьох гілок – образ світового дерева. Виконуючи ряд найважливіших практичних функцій, піч при цьому була найпотаємнішим і загадковим місцем у помешканні, язичницьким центром християнського будинку. З нею було пов'язано безліч звичаїв і повір'їв. У образі сімейного вогнища піч фігурувала в обряді сватання, коли засватана дівчина «колупала» пальцем побілку печі, немов би просячи захисту. Йдучи з рідної хати, наречена брала з собою декілька вуглинок з материнської печі. Шматочок пічної обмазки клали в сорочку, якою обертали новонародженого, захищаючи його від нечистої сили. А після похоронів родичі трималися за піч, щоб не сумувати за небіжчиком (або не боятися його). За уявленнями селян, піч була місцем переходу із звичайного світу в таємничий. При входиnah в новий будинок господиня на помелі або хлібопічній лопаті «переносила» домовика, який жив під піччю. А щоб він не зник, господарі закривали піч заслінкою, йдучи з хати. Селяни вірили, що через пічну трубу відлітають на свої зборища (шабаші) відьми, в печі ж вони готують чаклунське зілля. Вагітним жінкам, які випікали хліб, особливо паски, заборонялося розмовляти, інакше відьма викраде дитину. Для захисту породіль від нечистої сили рогац ставили неодмінно рогами до печі.

По діагоналі від печі знаходився *красний кут (покуття, святий кут)* - християнський центр будинку. Тут обов'язково висіли ікони, прикрашені рушниками, запалювалася лампада, зберігалися священні книги, свячена вода і свічки. На Різдво і Великдень сюди ставили ритуальну їжу. Покуття вважалось найпочеснішим місцем у хаті, куди саджали дорогого гостя, виявляючи йому повагу. Під образами сиділи молоді на весіллі. Сюди ж ставили «дідух» - обрядовий сніп, прикрашений стрічками, символ благополуччя і достатку, пам'ять про предків. На *покутті* сходилися лави, які стояли вздовж стін, і тут же під іконами стояв стіл - символ єдності, сімейної міцності і благополуччя, за яким збиралася вся родина. Звичайно стіл не прикрашали, тільки у святкові дні накривали скатертиною. Не дивно, що ця деталь меблів фігурувала в повір'ях і обрядах. Новонародженого тричі обносили навколо столу, приймаючи його в сім'ю. За столом святкували весілля. І сюди ж, на *покуття*, ставили труну з небіжчиком, здійснюючи останній обряд прощання. На стіл не можна було класти ключі - це могло привести до сварки, і сидати - загрожувало хворобою.

До печі вздовж тильної стіни прилягав дощатий настил («піл» або «полаті»), «лежанка»), що слугував спальним місцем (в більш заможних сім'ях тут ставили ліжко). Кут навпроти печі вважався «жіночим» - тут розміщався «мисник» (шафа для посуду) і все необхідне начиння.

Скляні шибки в сільських хатах зустрічалися рідко. Вікна були з риб'ячих міхурів або з прозорого тоненько відшліфованого кварцу.

Селянський двір включав залежно від заможності господаря одну або декілька господарських споруд: хлів, комору, клуню. Двір в Україні обов'язково був обгороджений.

Мищанське українське житло було більш пишним ніж сільське. Арабський церковний діяч, мандрівник і письменник Павло Алепський (1627-1669), який відвідав Україну в 1654, 1656 рр., так описував Київ: «Будинки величаві, високі, побудовані з балок, виструганих і всередині і зверху», Умань: «Будинки високі і гарні, з численними вікнами з різнокольорового скла».

Будинок української шляхти знаходився, як правило, на високому місці і був схожий на маленький замок, укріплений з усіх сторін валами, частоколом (острогом з дерев'яних паль) і з дерев'яними баштами (одно- або двоповерховими). На башті вночі була варта. Дім робили дерев'яним, вкривали гонтом (спеціальним покрівельним матеріалом з тонких дощечок). Починався дім ганком, далі – просторі сіни з ловецькими прикрасами. За сіньми - панські покої та приміщення для челяді. Кімнат було багато – їдальня, світлиця, спальні, різноманітні комірки тощо. Поряд з панським будинком ставили гумно (тік) з господарчими будівлями, влаштовували квітники, садили сад, ставили пасіку, іноді – звіринець. Наприклад, будинок гетьмана Апостола в Глухові описується так. Ганок з точеними балясами (фігурними стовпами), широкі сіни, кімнати для засідань генеральної канцелярії з великими столами, лавами, вкритими килимами, покої гетьмана з десятиох кімнат. Головна світлиця оббита блакитним сукном мала шість вікон. Вікна оплавлені в олово, ззовні обладнані віконницями. На головній стіні – ікона розп'ятого Ісуса Христа. Посередині – стіл оббитий атласом, лави застелені килимами. Піч покрита кахлями з узорами квітів. Двері розписані, на завісах, з замками. На стінах розвішували ікони святих та портрети осіб з родини власника маєтку, рідше – краєвиди. У маєтку Ханенка згадується «дзигар стінний з вагами», кабінет з люстерком. В приміщенні палацу була також лазня. У дворі був квітник, далі – вишневий та ін. сад. Господарські будівлі включали пекарню, стайню, конюшню, винницю (гуральню), кузню, льодівню, нужник (туалет), теж критий гонтом. Поряд часто був млин, пасіка.

Національний костюм. Український народний одяг - яскраве і самобутнє культурне явище, воно розвивалося й удосконалювалося протягом сторіч. У народному костюмі відбилися спільність походження й історичної долі східних слов'ян, взаємовплив культур сусідніх народів. Зберігаючи ознаки різних епох, костюм є джерелом вивчення етнічної історії населення, його соціально-класової структури, естетичних поглядів.

Жіночий одяг складався з вишитої сорочки (туникоподібної, поликової або на кокетці) і незшитого поясного одягу: дерги, запаски, плахти. З ХІХ ст. стали носити зшиті «спідниці». У прохолодну погоду носили безрукавки (корсетки, киптарі тощо). Сорочка була, як правило, прикрашена вишитим або тканим орнаментом по коміру, подолу, на рукавах - місцях, де максимально відкритий доступ до тіла. Тобто орнамент виконував не тільки естетичну, але й оберегову функцію, захищаючи господарку одягу від злих духів, хвороб та ін. Жіноча сорочка взагалі вважалася найтаємничішим елементом одягу, особливо її поділ. Наприклад, вірили, що вишитим подолом можна зупинити відьму. Повитухи приймали дитину у поділ сорочки. Вишитою верхньою частиною сорочки нареченої після ритуального умивання по черзі витиралися молоді. Основним верхнім одягом жінок була свита або свитка з білого сукна.

Дівчата заплітали волосся у коси, укладали їх навколо голови і прикрашали

стрічками, квітами, живими або з вощеного паперу. Жінки обов'язково носили різні очіпки, рушникоподібні головні убори («намітки»), пізніше - хустки. Поява заміжньої жінки на людях без головного убору вважалася непристойною (звідси вираз - «опростоволоситися»).

Українські дівчата і жінки традиційно носили багато прикрас. Звичай прикрашати шию існував з найдавніших часів. Багатий матеріал для намиста давала навколишня природа - використовувалися зерна, кісточка ягід, овочеві коробочки. Дуже цінувалося намисто з різнокольорового скла, бурштину, перлів, найбільшою ж цінністю вважалися корали («добре намисто», «щирі коралі»), особливо червоні. Кількість ниток намиста і розмір намистин були показником достатку сім'ї, а також свідчили про добре ставлення чоловіка до дружини. Найбільш престижним вважалося мати 24-25 ниток, з великими намистинами, прикрашеними ще й сріблом. Коралам приписувалися магичні властивості (зокрема вони ніби оберігали від застуди), розрив нитки провіщував господині нещастя. Особливе місце серед шийних прикрас належить дукачам - різноманітним ювелірним виробам на основі монет або їх імітацій. Для них, як правило, використовувалися австрійські дукати або російські срібні карбованці. Дукач з металевим бантом, прикрашеним каменями або емаллю, займав центральне місце у всьому комплексі нагрудних прикрас. Хрещений батько дарував дукач своїй маленькій хрещениці, коли їй виповнювався 1 рік, і та дбайливо зберігала подарунок, надіваючи його переважно у свята.

Великою популярністю у жінок користувалися вироби з бісеру, різноманітні сережки і каблучки.

Чоботи носили чорні або червоні. Святковим взуттям в теплу погоду були черевички, а повсякдень носили взуття з сиром'ятної шкіри - постоли і личаки.

Чоловічий костюм складався з сорочки (з вузьким стоячим, часто вишитим коміром зі шнурком), заправленої у широкі або вузькі штани, безрукавки і пояса. Пояс взагалі був обов'язковим елементом одягу і виконував найрізноманітніші функції (закріплення одягу, захист м'язів живота при важкій роботі). На поясах носили предмети повсякденного вжитку, вони служили яскравою прикрасою одягу і показником достатку. Але пояс сприймався також і як оберіг, талісман. Тільки маленькі діти могли не носити пояса, для дорослої людини вийти на вулицю, не оперезавшись, означало скомпрометувати себе, провіщувало нещастя. Пояс фігурував у багатьох магичних обрядах. Недаремно дівчина повинна була оперезати свого нареченого вишитим поясом - це повинно було збільшувати чоловічу силу. Червоний пояс оберігав людину від біди. Куплену худобу заводили на подвір'я через господарський пояс, щоб вона не йшла з двору.

Чоловіки стригли волосся на голові «під горщик» («під макітру»). Молоді і середніх років чоловіки голилися, залишаючи лише вуса. У XV-XVII ст. голили і голову, залишаючи оселедець. Бороди носили тільки старі. Головним убором улітку служили солом'яні капелюхи («брилі»), в інший час - повстяні або каракулеві шапки циліндричної форми з плоским або сферичним дном. На ноги бідні селяни взували постоли - стягнуті шматки сиром'ятної шкіри або личаки, заможні ж носили чоботи.

Козацький одяг складався з жупана, черкески, яскравих шароварів, шалевого пояса-кушака, кобеняка (плаща), сукняного кунтуша з відкидними

рукавами, білого жупана з шовкової тканини і оксамитовим шликом, шовкового пояса з золотими китицями, сап'янових чобіт, шапки-кабардинки з річкового звіра кабарги чи видри, оздобленої нахрест позументом, кожуха з овечої шкіри, кудлатої вовняної бурки для негоди. З цього набору обов'язковими були сорочка і шаровари.

Восени та взимку і чоловіки і жінки носили опанчу (довгий дорожній одяг з капюшоном, прикрашений кольоровими шнурами), кобеняки (прообраз плаща з щільного грубого сукна, який носився поверх одягу), кожухи. Кожухи часто покривали сукном. Всі ці види одягу відомі ще з часів Київської Русі.

Характерною рисою традиційного українського одягу була його декоративність, яка досягалася багатими вишивками, аплікаціями, різноманітними дорогими прикрасами. У цьому відбивалися особливості регіонів України. За вишивкою на сорочці, по тому, як вона була скроєна, за головним убором (особливо це стосується жінок), можна було точно визначити, з якого регіону України людина. За костюмом можна було судити про майнове і соціальне становище. Представники різних соціальних груп (ремісники, землевласники, козацька старшина, рядове козацтво, селяни, міщани, торговці та ін.) відрізнялися особливостями одягу.

Система харчування. Система харчування складається з сукупності певних ознак традиційно-побутової культури етносу: набір харчових продуктів, способи їх обробки і приготування, режим повсякденного харчування, асортимент обрядових страв, звичаї, пов'язані з приготуванням і споживанням їжі. На систему харчування українців, як і інших народів, впливають кліматичні і природно-географічні умови та напрями господарської діяльності.

Набір продуктів харчування пов'язаний з традиційною господарською діяльністю: орне землеробство, тваринництво, городництво, бджільництво. Основу харчування складала рослинна і борошняна їжа (борщ, каші, галушки, вареники, різноманітні юшки, локшина, тетеря, кисіль та ін.). Значне місце в раціоні харчування займала риба (особливо осетрина і тарань), в тому числі солоня. З м'ясних страв вживали сало, ковбасу, печеню з курей, гусей, качок тощо. Худобу кололи раз або два на рік, на великі свята: на Різдво і Великдень. З борошна з доданням маку і меду випікали численні маковники, коржі, книші, бублики, кренделі, пиріжки, потапці, млинці, солодощі, стовпці і т.п. Крім того, у повазі були молоко, сири, сметана, ряжанка, кисляк, інші молочні продукти, повидло, горіхи, варення, напої. Хліб в Україні мав символічні функції в багатьох обрядах: весільних, родильних та ін. Виготовляли пиво, горілки, медовуху, спотикачі тощо. Повсякденна їжа різних верств населення дуже відрізнялася. У багатих родинах смакували привезені купцями з різних куточків світу: цукор у головках, цукор льодовий, помаранчі, цитрини, мигдаль, родзинки, імбир, гвоздику, чай, каву, кав'яр, сьомгу, вина, чужоземні горілки, наливки та вина (волоське, угорське, кіпрське, мусулес, фронтин'як, рейнське, пунш та ін.). Для українців характерне шанобливе, дбайливе ставлення до продуктів харчування. Перед сніданком, обідом і вечерею українець традиційно промовляв коротку молитву. За столом не жартували, не лаялися. Треба зазначити, що з усього комплексу матеріальної культури саме харчування є найбільш консервативним. Це стосується і системи, режиму харчування, і найбільш поширених та

улюблених страв (скажімо, до сьогодні вихідці з України на Подонні, в Середній Азії, на Далекому Сході залишили в своїй кухні багато традиційно українських страв, перш за все – борщ).

Протягом року віруючі люди зобов'язані були дотримуватися постів - періодів, коли обмежувалося або взагалі заборонялося вживання м'ясних або молочних продуктів, риби, яєць. Це пов'язано з вимогами християнської релігії (постів дотримувалися перед релігійними святами - Різдом, Великоднем, Спасом та ін.), але, безумовно, мало більш глибоке коріння. Не випадково найбільш тривалі і важкі пости співпадали з періодами найменшого фізичного напруження в осінньо-зимовий період. Влітку, під час польових робіт, пости були короткими і не такими канонізованими. Крім того, існували послаблення для дітей, хворих, вагітних жінок. Набір продуктів, дозволених для вживання, був досить різноманітний. З нього можна було готувати велику кількість пісних страв. Враховуючи популярні сьогодні методи лікувального харчування (вегетаріанство, голодування тощо), доводиться визнати, що предки цілком розумілися в раціональному споживанні їжі.

І, звичайно, їжа була тісно пов'язана з духовним життям людей. Практично кожному святу - і релігійному, і тому, яке залишилося з язичницьких часів, - відповідав свій набір страв. На різдвяному столі обов'язковими були дванадцять страв, включаючи узвар (компот з сухофруктів) і кутю (кашу із злакових зерен), млинці або вареники на Масницю, яйця і паски на Великдень, мед і яблука на Спас і т.д. Існувало безліч обрядів і повір'їв, пов'язаних з їжею. Наприклад, на хрестини варили пшоняну кашу у горщику. Потім розігрувалася сценка продажу горщика, і той, хто вносив найбільшу кількість грошей на хрестини, мав право розбити горщик. Гості вважали за честь покуштувати обрядову їжу і взяти на спомин черепок. Це робилося для того, щоб дитина росла здоровою і щасливою.

2. Українські духовні традиції

Духовна культура українців склалася під впливом двох головних чинників: основних занять населення (передусім землеробства) і релігійних вірувань. Більшість українців були православними християнами. У Західній і Правобережній Україні частина населення належала до греко-католицької конфесії, яка виникла внаслідок Брестської (Берестейської) церковної унії у 1596 р.

На побутовому рівні релігія народних мас являла собою поєднання християнських ідей з язичницькими віруваннями й уявленнями. У свідомості українського селянина віра в єдиного Бога уживалася з різноманітними повір'ями про чортів, упирів, домовиків, русалок та іншу «нечисту силу», євангельські заповіді - з віруваннями у магію, чаклунство, ворожбу тощо. Образи християнських святих ототожнювалися з язичницькими богами, наприклад, Ілля Пророк - з громовержцем Перуном, святі Георгій і Власій - з заступником худоби Велесом і т.д. До народного побуту увійшли церковні молитовні формули, близькі до магічного заклинання, а в ролі магічних предметів використовувалися деякі предмети церковного культу. Фольклор наповнився іменами Христа, Богородиці, святих.

Зупинимося детальніше на народних уявленнях про русалок і відьом - винятково цікавій темі в українській демонології. Не випадково саме ці образи увійшли до української художньої літератури (досить пригадати хоча б «Лісову пісню» Л.Українки або «Майську ніч» та «Вечори на хуторі поблизу Диканьки» М.В.Гоголя).

Русалками (або мавками) звичайно стають душі утоплениць, самогубців, дітей, які народилися мертвими або вмерли до хрещення. Існувало три основних різновиди русалок - польові, лісові і водяні, що відрізнялися зовнішнім виглядом і звичками.

Водяні русалки надзвичайно красиві, з довгим розпущеним волоссям. Вони люблять водити хороводи при місяці. Лісові мавки, вважають, полюбляють забавляться, гойдаючись на верхівках дерев або влаштовуючи бучливі бійки. Вони дуже схожі на людей, але у них відсутня спина. Русалок вважали нечистою силою, яку треба було боятися і задобрювати, бо вони могли наслати град, бурю, потоптати пшеницю тощо. Тих, хто не в добру годину потрапляв їм до рук, русалки могли втопити, залоскотати до смерті, примусити виконувати свої примхи. Найбільш активними русалки були у троїцький тиждень, особливо у четвер. Щоб уберегти себе від них, люди весь тиждень не працювали, вживали різні обереги: носили з собою полин, клали на вікна кропиву тощо.

На відміну від русалок, відьми - представниці земного світу, які вступили у спілкування з потойбічними силами. У народі вірили, що відьми за природою бувають двох видів. *Уроджені* з'являлися на світ за закляттям. Сьома дочка в сім'ї також могла народитися відьмою. *Навчені* ж відьми осягали науку відьомства свідомо, за допомогою чаклунських обрядів і випробувань. Зовні вони - дуже ефектні жінки, часто вдовиці (яскравий приклад - гоголівська Солоха). Вважалося, що відьми не їдять м'яса, обожнюють вареники з сиром (тому можуть красти начинку з чужих вареників). Традиційним місцем збору відьом в Україні була Лиса гора під Києвом, куди відьми злітали сидячи на помелі, кочерзі або пранику (валку для прання). Згідно з традиційними уявленнями відьми могли «поробити», напустити хворобу, причину на худобу і людей, але при цьому здатні були замовити біль, одпоїти травами. Перевернувшись через встромлений в землю ніж і вимовивши потрібне заклинання, відьми перетворювалися у найрізноманітніші істоти або предмети (клубок ниток, шматок полотна, безхвоста сорока тощо). У кожному селі, як правило, були жінки, яких підозрювали у зв'язках з нечистою силою, тому існував величезний арсенал засобів для їх виявлення. Так, щоб виявити, хто краде молоко у корів, треба було на Страсному тижні перед Великоднем виготувати спеціальну осикову табуреточку і взяти її з собою до церкви. Якщо під час служби встати на неї і подивитися навколо, то у відьми над головою буде знаходитися дійниця.

Певним відображенням цих вірувань, перенесенням їх у повсякденне життя було переконання в існуванні так званих «характерників» – козаків-чарівників, котрих не брали ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля (крім срібної). Їм приписувалася здатність відмикати замки без ключів, переправлятися через ріки на повстині, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верств навколо себе, жити на дні ріки, «перекидатися» на котів, собак тощо, перетворювати людей на куші, вершників на птахів тощо.

3. Календарні свята та обряди українців

Найважливіші складові духовного життя народу - свята та обряди. Вони відображають не тільки етнічну своєрідність, але й естетику, моральні цінності, ментальність, історію. До числа інститутів, породжених релігійними уявленнями й аграрним укладом побуту, належали календарні свята та обряди. Це - найдавніша обрядовість, корінням своїм вона сягає первісних, язичницьких вірувань. Значно пізніше церква сприйняла систему землеробських свят, яка вже склалася, і надала їй християнського забарвлення. Свята і обряди календарного циклу регламентували всі сфери життя українського селянина - виробничу, суспільну, сімейну, а головна їх мета - відвернути стихійне лихо, вплинути на врожайність.

У аграрному календарі українців не було різкого розмежування між сезонами. Обрядовість зимового циклу поступово переходила у весняну, весняна - у літню і т.п. Кожний цикл ніс своє сезонне смислове навантаження (підготовка ґрунту, сівба, посадка - весною; збір і збереження врожаю восени). Календарний цикл насичений безліччю ритуалів і прикмет, які також зв'язують пори року.

Зимові свята починалися 21 листопада з Введення, «коли вводилося літо у зиму». Цей день віщував, яким буде наступний рік: урожайним чи ні, посушливим чи дощовим.

Серед зимових свят українців особливо виділяється період святкувань з кульмінаційними точками - Різдвом, Новим роком і Хрещенням.

Різдво - зимове свято, яке сягає корінням в далеке язичницьке минуле. Це свято сонцевороту, найкоротший день у році, коли Сонце ніби вмирає і людина магічними діями мала йому допомогти. Після прийняття християнства свято злилося з народженням Ісуса Христа, але в народній пам'яті збереглося його глибинне значення.

Різдвяні свята починалися Святим вечором (6 січня за новим стилем). У будинку повинна була панувати чистота, атмосфера достатку і щастя. У красний кут (на покуті), дотримуючись цілого ряду правил, поміщали прикрашений сніп («Дідух» або «Рай-Дідух») і «кубельце» - гніздо з пахучого сіна, в яке ставили горщик з обрядовою кутею. Вся родина чекала появи на небі першої зірки, яка символізувала народження Христа, щоб сісти за стіл (важалося, що той, хто першим побачить зірку, буде найщасливішим протягом року). Стіл був багатий, не менше дванадцяти страв (як правило, кутя, горох, борщ з грибами та рибою, голубці, риба холодна, риба смажена, вареники, млинці, каша, пиріжки, узвар), але пісний, тому що продовжувався пилипівський піст. Святкова трапеза повинна була об'єднувати всіх членів сім'ї, в тому числі й померлих, на помин яких ставили свічку. Діти носили «вечерю» своїм близьким - хрещеним, бабусям і дідусям. Потім, відстоявши службу у церкві, розговлялися - приступали до багатой м'ясної їжі. У народному сприйнятті святкові дні були своєрідним «проломом часу», «кінцем світу», за яким наступало оновлення. У цей час наставав розгул нечистої сили, саме у свята можна було дізнатися про майбутнє за допомогою ворожби. Дівчата виходили на вулицю і питали ім'я першого зустрічного, намагаючись вгадати ім'я нареченого. Підслухували розмови під сусідськими вікнами, щоб зі сказаних слів дізнатися, чи вийдуть заміж наступного року.

Опівночі ворожили на розплавленому воску або свинці - лили їх у воду і по застиглих фігурках судили про майбутнє. Про це могла оповісти і тінь на стіні від купки згорілого паперу. Досить небезпечним вважалося ворожіння опівночі з двома дзеркалами і свічкою між ними. Вдивляючись у нескінченні відображення дзеркал, можна було побачити судженого, а можна і накликати біду. Намагалися дізнатися про характер жениха з поведінки півня, перед яким ставили посуд з водою, зерном і люстерко. Якщо півень підійде до зерна - бути жениху добрим господарем, якщо до люстерка - хвальком, до води - п'яницею.

7 січня починалися колядки. Цілі ватаги молоді зі спеціально виготовленою різдвяною зіркою (з різьбленого розфарбованого дерева або решета, прикрашеного кольоровою фольгою і папером) ходили по селу. Часто це було справжнє дійство - з рядженими, співцями, музикантами, танцюристами (вертеп). Колядники ходили хатами, виконуючи спеціальні пісні. У поетичних текстах оспівувалися господарі та їх діти, їм бажали щастя і здоров'я, достатку у господарстві, доброго врожаю. Фактично ці тексти мали значення заклинь - вважалося, що висловлені у свята побажання обов'язково збудуться. Господарі зобов'язані були щедро обдарувати колядників харчами.

Зібрані запаси несли 8 січня на великі вечорниці - молодіжне гуляння з танцями і веселим застіллям, де юнаки і дівчата часто знаходили собі наречених.

Новорічні свята (13-14 січня) українці відмічали як свята Маланки і Василя. Вони не співпадали з церковними, тому в їх обрядовості збереглися власне народні мотиви. У ці дні також практикувалися обходи дворів зі щедрівками - календарними величальними піснями з елементами театрального дійства. Традиційним персонажем такої гри була маска Кози - своєрідного символу родючості і добробуту. Дуже виразне аграрно-магічне значення мав обряд «посипання», коли хлопчики 7-14 років, обходячи будинки, символічно сіяли зерно. При цьому вимовляли традиційний текст «Сію, вію, посіваю, з Новим роком вас вітаю». Цей обряд був явно дохристиянським, адже наші предки відмічали новий рік весною, перед початком посівних робіт.

Завершувався різдвяно-новорічний цикл святом 19 січня Хрещення (Богоявлення, Водохреща, Йордан). Основні дії проходили на крижаних водоймах, де заздалегідь вирубували хрест з льоду (часто його поливали буряковим квасом, від чого він набував червоного кольору). В ополонку, яка утворилася, священик опускав хрест, після чого вода вважалася священною. Віруючі набирали воду і потім довго її зберігали, приписуючи такій воді чудодійні властивості. Це було перевіреним засобом для лікування найрізноманітніших захворювань. Вважалося також, що той, хто скупається у водохресній ополонці, весь рік не буде хворіти.

На честь весняного пробудження природи слов'яни святкували Масляну. На відміну від інших календарних свят, Масляна практично не зазнала християнського впливу і залишилася просто веселим народним святом з деякими язичницькими ритуалами: катання з гірок, спалювання солом'яного опудала, приготування млинців і вареників тощо.

Серед весняних свят найзначнішим і улюбленим була Паска (Великдень). Обряди і ритуали великодного циклу несли релігійне християнське і календарне язичницьке навантаження (воскресіння Ісуса Христа і пробудження природи).

Великодню передувала Вербна неділя - період активної підготовки до свята. У церкві святили гілки верби, якими шмагали всіх членів сім'ї, а потім і домашніх тварин, примовляючи: „Верба б'є, не я б'ю, віднині за тиждень Великдень».

Це мало забезпечити здоров'я і благополуччя. Саме на Вербній неділі готували писанки - яйця, прикрашені багатоколірним орнаментом (на відміну від крашанок, забарвлених в один колір). Взагалі червоний колір яйця, за християнськими переказами, - символ крові, пролитої Христом за гріхи людські. Але сам звичай використовувати фарбовані яйця в різних обрядах, сприймаючи їх як символ воскресіння, сягає далекого минулого.

Процес розписування яєць був суворо регламентований. Жінка-писанкарка повинна була сидіти на виверненому навиворіт кожусі, для обтирання яєць користувалися шматками від зношених сорочок. Вся робота виконувалася у тиші, з молитвами і в доброму настрої. Сама технологія створення писанки полягала у послідовному зануренні яйця в різні барвники (від темного до світлого) і в нанесенні орнаменту розтопленим воском за допомогою металевої трубочки. Потрібний для орнаменту колір зберігався під шаром воску. Сюжети і види орнаменту були дуже різноманітні, дуже відрізняючись за регіонами України. Антропоморфні, зооморфні і рослинні зображення нерідко були справжніми витворами мистецтва.

Протягом Вербної неділі випікали обрядові хліби - паски. Під час їх виготовлення також здійснювали численні дії, підкоряючись древнім обрядам. Палити піч треба було з полін, які відкладалися кожний четвер протягом Великого посту, підпалювати їх шматочками освяченої верби. Саджаючи паски в піч, господиня вимовляла молитви-заклинання.

Багато повір'їв було пов'язано з Страсним (або Чистим) четвергом. Палаючою страсною свічкою, принесеною з церкви, робили хрести на стелі - від нечистої сили. Дбайливо зберігали четвергову сіль, спеціально обпалену в печі, - від різних захворювань людей і домашніх тварин. Обов'язковим був звичай купати дітей і хворих, виливаючи потім воду на перехрестя доріг, «щоб там усе лихо зосталося». Це, без сумніву, відгомони древніх очищувальних обрядів.

Відстоявши у церкві всеношну службу і освятивши заздалегідь зібрані продукти, люди сідали за святковий стіл. Великодню передував найсуворіший піст (пам'ять про страждання Христа), тому пасхальній трапезі надавалося особливого значення. Чим багатшим буде стіл, тим ряснішим - урожай. Важливе місце на столі займали, як правило, паски і писанки.

У різних регіонах України існували звичаї, пов'язані з фарбованими яйцями. Після відвідування церкви, перед розговінням всі вмивалися з миски, в якій були крашанки і дрібні монети. Це забезпечувало здоров'я і красу. Дівчата зберігали яйце, з яким вмивалися, «щоб бути завжди гарною». Писанки вміщували у Красному кутку і зберігали до наступного Великодня. Як оберіг для худоби писанку підвішували в хліві, клали в гніздо квочки або біля вулика з бджолами, підсипали товчену фарбовану шкаралупу у корм птиці. Поширені були також ігри з яйцями, наприклад, катання їх з гірки або спеціального лотка, а також з рушників, спущених зі стіжка. Діти захоплювалися цоканням - биттям яєць. Той, хто розбив крашанку суперника, забирав її собі як виграш.

Великодні свята включали народне гуляння: хороводи (ходіння по колу як

символ руху Сонця по небу), катання на гойдалках і дошках (підняття вгору - магічне дійство, що забезпечує ріст всієї зелені), обливання водою (очишувальний обряд). Улюбленою розвагою були передзвони, оскільки на Великдень дозволялося дзвонити всім. Існувало, наприклад, повір'я, що перший удар у дзвін недільним ранком забезпечить тому, хто дзвонить, добрий урожай гречки.

Великодні свята завершувалися поминальними днями - Радуницею («поминками», «гробками»). Як правило, першої післяпасхальної неділі люди йшли на цвинтар «христосуватися з померлими» - обідали на могилах, пов'язували хрести рушниками. Іноді на пасхальний стіл ставили «могилку» - миску з пророщеним вівсом, в яку клали стільки крашанок, скільки родичів в сім'ї померло. Існував звичай пускати по річці шкаралупу, яка повинна була повідомити предкам про настання Великодня.

Завершення весняного і початок літнього періоду у східних слов'ян пов'язаний з трійце-русальною обрядовістю, в основі якої лежить культ рослинності, магія заклинання майбутнього врожаю. На «Зелені свята» (так в народі називалося християнське свято Трійці) хатину і двір прикрашали зеленими гілками верби, липи, клену. Підлогу застеляли гілочками м'яти, любистку, чебрецю. До цього свята належить цікавий обряд «завивання берези» або «водіння куща». Дівчинку або молоду дівчину прикрашали квітами, зеленню і водили по селу. Цим обрядом і спеціальними піснями хотіли вимолити у природи багатий урожай.

Особливо виділяється давньослов'янське свято літнього сонцестояння - Купала або Івана Купала (7 липня). Це свято не сприйняло християнські риси і залишилося в архаїчній язичницькій формі. Більш того, церква намагалася боротися з традицією проведення Купала, оголошуючи його гріховним, диявольським і т.д. Але, незважаючи на всі заборони, Івана Купала залишився одним з найбільш поширених і улюблених народних свят. Він об'єднував у собі елементи солярного культу (культу Сонця), аграрної магії, очисних і еротичних обрядів. На Купала запалювали колесо і пускали його з гори, неодружені юнаки і незаміжні дівчата стрибали через багаття, водили хороводи, плели вінки і пускали їх за течією річки. Ця гра мала велике значення. Вважалося за честь «очиститися вогнем» - тричі перескочити через багаття. Якщо юнак стрибнув вище за всіх, це провіщало його сім'ї добрий урожай, а якщо ступив ногою у вогонь, зачепив дрова - накличе біду. Якщо юнак з дівчиною вдало разом перестрибнуть багаття - обов'язково одружаться і проживуть вік в любові і злагоді. Уважно стежили за поведінкою вінків на воді. Дівчата плели, як правило, два вінки - для себе і нареченого. На віночках ставили запалені свічки і пускали за течією. Згасла свічка провіщала біду. Якщо вінки пливли поруч - в цьому році молоді одружаться, якщо нарізно - не судилося бути разом.

У ці дні дозволялася певна свобода поведінки, але торкалася вона неодружених. Заміжні жінки збирали цілющі трави, які, за повір'ям, мали чарівні властивості. Одружені чоловіки збиралися групами і ходили шукати квітку папороті, яка ніби допомагає знаходити скарби і може притягати гроші. Вірили, що в ніч на Івана Купала з'являються представники «нечистої сили»: біси, лісовики, відьми, вовкулаки, упирі. Існувала безліч оберегів від них. Практикувався і звичай спалення або утоплення в річці солом'яного опудала та

обрядженого деревця (Купали, Мари, Уляни), що символізувало відьму. Таким чином магічно знищувалася вся нечиста сила.

Апогеєм аграрно-господарського року українського селянина було свято завершення збору врожаю - «обжинки», багате піснями та архаїчними ритуалами. Наприклад, відгомін древніх жертвоприношень - виготовлення «спасової бороди», яку зав'язували з останніх пучків незжатого колосся і залишали на полі; плетіння обжинкового вінка (його завітчували стрічками і зберігали до весни, зерном з цього вінка починали сівбу). Свята Катерини (24 листопада) і Андрія (30 листопада) мали молодіжний характер. Дівчата та юнаки ворожили в ці дні, влаштовували веселе гуляння з танцями, іграми, розігруванням, гумором.

4. Українська сімейна обрядовість

Сімейна обрядовість складається з весільних, родильних (пологових) і похоронних обрядів. У циклі сімейних обрядів сплелися дії, символи, атрибути, які виникли в різні епохи і повинні були забезпечити щастя, багатство, благополуччя сім'ї і захистити її членів від злих сил.

Родильні (пологові) обряди. Народження дитини було принциповою подією, тому, що ставало фактичним визнанням сім'ї. Бездітна сім'я традиційно вважалася неповноцінною. Жінки старалися приховати вагітність від злих очей (наприклад, старих дів), намагалися за прикметами визначити стать дитини. Особливо бажаними були хлопчики. Заздалегідь вирішувалося питання про повивальну бабку, від якої багато в чому залежав успіх пологів. Як правило, повитуху запрошували, коли пологи вже починалися, і вона приходила з хлібом, освяченою водою і цілющими травами - «зіллям». Вона здійснювала в хатині цілий ряд магічних дій, як вважалося, корисних для породіллі, - навстіж розчиняла вікна, відкривала замки, розв'язувала всі вузли. Все це пророблялося для полегшення пологів. Досвідчена повитуха надавала і практичну допомогу. При необхідності вона робила масаж, компреси, розтирання. Сам момент появи малюка на світ також супроводжувався обрядами, бо саме тепер намагалися визначити його характер, майбутній рід занять. Тому пуповину у хлопчиків перерізали на сокирі, у дівчаток - на веретені або гребені для прядіння. Відомі випадки, коли пуповину перерізали на книзі - хотіли, щоб дитина була письменною. Пуповину і слід звичайно закопували в землю, але іноді шматочки висушеної пуповини або «сорочки», в якій народилася дитина, використовували як оберег або вірний засіб від безплідності. Потім наставала перша купіль, яка мала і гігієнічне, і магічне значення. У воду для дівчаток додавали «свячене зілля», мед, квіти або молоко, щоб ті були красивими, корінь оману для хлопчика - щоб був сильним. Малюка обсушували біля печі, яка топилася, прилучаючи нового члена сім'ї до домівки. Сина загортали у сорочку батька, дочку - в материнський одяг. Безліч найнезвичайніших предметів використовували як обереги, які клали в колиску, у повивальник - шматочок вугілля, декілька зерен, сіль, підсолений хліб, ножиці та ін.

Дуже важливим був момент надання немовляті імені, оскільки добре вибране ім'я забезпечувало малюку щастя і благополуччя. Було прийнято давати імена за святцями (в межах 8 днів до і 8 днів після народження). Відомі випадки,

коли незаконнонародженим дітям давали немилозвучні імена. Давні обряди вибору імені були повністю замінені церковним *хрещенням* – обрядом, який виконується на знак прилучення людини до Бога, християнської віри, очищає душу від первородного гріха. В цьому обряді величезну роль відігравали хрещені батьки дитини - куми. Їх звичайно вибирали серед близьких родичів (кума обов'язково повинна була мати дітей). Саме вони приймали малюка з рук священика, вносили його в будинок і клали на вивернену овчину - символ здоров'я і благополуччя, потім обов'язково обдаровували новонародженого. Інститут кумівства в Україні був дуже поширений. Хрещені батьки шанувалися нарівні з рідними і зобов'язані були всіляко піклуватися про хрещеників. Вони відігравали почесну роль на весіллях, брали участь у вихованні сиріт, але головною вважалася їх духовна спорідненість.

Незабаром після пологів (на 3-7-9 день) влаштовували «родини» - своєрідний очисний ритуал, оскільки породілля вважалася нечистою. У кімнату, де відбулися пологи, три дні не можна було заходити, до очищення жінка не могла дойти корів, ставити опару, місити тісто, торкатися ікон. У цьому відчувається відгомін дуже давніх язичницьких вірувань. У цей же період молода мати була особливо вразлива для зурочення і причини. Тому за допомогою повивальної баби вона організовувала гостину. Основними обрядовими елементами «родин» були ритуальне обмивання рук матері і повитусі, а також куштування спеціально приготовленої «бабиної каші» (з проса, гречки). Матір, дитину і бабу гості, які прийшли, повинні були обдарувати полотном і монетами. Батько брав у цьому обряді незначну участь. Пізніше відбувалися «одвідки» - сусіди, які приходили по черзі, родичі також приносили подарунки.

Закінчувався родильно-хрестинний обрядовий цикл святкуванням першої річниці народження дитини - «пострижинами». У сімейному колі за участю сусіда і кумів батько і повитуха стригли малюка. Спочатку на голові вистригали хрестоподібну фігуру, потім стригли наголо. Хлопчика при цьому садили на сокиру, дівчинку - на веретено. Повитуху за це нагороджували, вона також обдаровувала дитину. Всі присутні обов'язково дарували що-небудь малюку «на зубок». Обстрижене волосся ховали або закопували, щоб уникнути причини. Надалі в селянському середовищі не було заведено відмічати дні народження.

Весільні обряди. Весілля було однією з найважливіших подій у житті, а традиційний «весільний» ритуал – чудовим явищем народної культури, який складався з складного комплексу різноманітних елементів. В українців існувала своєрідна система дошлюбних стосунків, яка проявлялася у формі знайомства, залицяння, сватання і т.і. Звичайно молодь спілкувалася в межах свого села або вулиці, але не виключався вибір нареченого за межами місця мешкання. Традиційно місцями зустрічей були свята з танцями та іграми, спільна робота («толока»). Частіше за все молодь збиралася на «вечорниці», куди не пускалися дорослі. Для проведення вечорниць звичайно наймали хату (найчастіше у вдів), приносили їжу, влаштовували танці. Врешті-решт, основною функцією вечорниць був вибір судженого.

У більш ранні часи вибір нареченого цілком залежав від волі батьків, як, зрештою, і всі питання, пов'язані зі шлюбом.

Власне весільний ритуал складався з цілого ряду обрядів, необхідних для

надання шлюбу юридичної сили. В українському середовищі шлюб вважався далеко не особистою справою, тому на нього мали великий вплив як родичі, так і оточення (друзі, дівоча і парубоцька громада, сусіди тощо). В основі шлюбу в Україні в XVI-XIX ст. були «змовини», «згода» – певна угода, яка укладалася між батьками та родичами молодого і молодої за посередництвом *сватів*. Починаючи з XVII ст. шлюбна угода оформлялася письмово (спеціальними документами – шлюбними або виновними листами), особливо коли молодим давали (дарували) земельний наділ. Церковне освячення шлюбу входило в побут поступово, починаючи з XVI - XVII ст. аж до XIX ст., але скрізь поєднувалося з традиційними звичаями й обрядами.

Починалося все зі сватання, коли запрошені женихом старости (свати) з близьких родичів, взявши обрядовий хліб, йшли до батьків нареченої для отримання попередньої згоди на шлюб. Часто це відбувалося пізно ввечері для збереження таємниці. Вівся традиційний діалог (із згадкою мисливця і куниці, купця і товару, біблійних персонажів). Якщо згода була отримана, наречена пов'язувала сватам рушники через плече, а жениху подавала на тарілі хустку, нерідко виготовлену нею, потім запрошувала за стіл. У разі відмови дівчина повертала старостам принесений хліб, а жениху могла подати гарбуза.

Після успішного сватання відбувалися «оглядини» нареченої, а також достатку будинку і господарства молодого (іноді, щоб продемонструвати багатство, батьки жениха йшли на хитрість - брали у сусідів коня, мішки з зерном і т.і.). Потім наступали «заручини» - скріплення договору про шлюб, після якого відмова вважалася недопустимою і спричиняла, крім громадського осуду, ще і відчутний грошовий штраф.

Далі починався період підготовки до весілля, яке звичайно грали восени з Покрови (1 жовтня) до Пилипівського посту (14 листопада) або взимку з Хрещення (19 січня) до Масниці.

Передвесільні дії починалися з відправлення молодого і молодої на «запросини». Запрошували звичайно всіх родичів, сусідів. Наречена з дружкою заходили в будинок і, вимовляючи традиційну фразу: «Просили мамо і тато на хліб-сіль, і я прошу на весілля», - клали на стіл обрядовий хлібець- «шишку».

Обов'язковою обрядовою дією було прощання жениха і нареченої зі своєю свободою, акт їх відокремлення від несімейної групи молоді. Особливою ліричністю відзначався «дівич-вечір» напередодні весілля, який символізував перехід дівчини в новий статус. Подруги плели вінки і виготовляли «весільне гільце» - обліплювали тістом гілку сосни, вишні, черешні, випікали і прикрашали калиною, кольоровими стрічками. Вже в кінці весілля молода відламувала гілочки від «гільця» і роздавала дружкам. На вечорі у жениха виготовляли інший атрибут - весільну шаблю, також яскраво прикрашену. На весіллі ці предмети символічно об'єднувалися. Завершувався вечір «посадом» окремо в хатах жениха і нареченої, коли батьки благословляли молодих.

Церковне вінчання проводили іноді в один день з весіллям, іноді заздалегідь, але воно не було головною дією шлюбу. Якщо весілля чомусь відкладалося, звичай не дозволяв вінчаним жити разом. На вінчання молоді вирушали нарізно, отримавши батьківське благословення. Цікаво, що християнський обряд все одно набував у народі магічного характеру. Наречена

могла класти за пазуху мак - від корости, а в кишеню - металевий предмет (ключ, ножиці, ніж) від зурочення. У шви одягу з цією ж метою встромляли голки, шпильки, у взуття могли покласти ягоди горобини, а на шию повісити прикраси з бурштину. Після вінчання молодих зустрічали біля будинку нареченої. Вони тричі кланялися її батькам, а ті підносили їм хліб-сіль. У цей же час звичайно відвозили *посаг* в будинок жениха (скриня, в якій дівчина з дитячих років збирала одяг, рушники, прикраси, і куди ніхто не мав права заглядати). У всьому весільному пересуванні молодих супроводжував «весільний поїзд» - супровід з бояр жениха і дружок нареченої. На шляху жениха декілька разів організовували «перейми», вимагаючи викуп за наречену. У самому весільному дійстві велику роль відігравали хрещені батьки. Протягом усього весілля здійснювався цілий ряд обрядів, які уособлювали ідею родючості і достатку: обсіпання молодих зерном і дрібними грошима, переступання через кожух. Почесним гостем вважався чаклун, якого кликали, щоб захистити молодих від причини. Він розкидав по хаті шматочки підсоленого хліба, плюнувши тричі на схід, оглядав кутки, насипав в них жито, траву і золу (проти причини і на здоров'я молодих).

Обов'язковим було бучне гуляння, в процесі якого відбувався обряд дарування, поділ весільного короваю тощо. Найбільш драматичним моментом було розплітання коси і покриття голови молодої очіпком. Це символізувало перехід дівчини в заміжній стан. Відтепер вона не мала права ходити з непокритою головою, це сприймалося як великий гріх. За старовинними народними уявленнями, простоволоса заміжня жінка могла накликати хвороби і неврожай.

Наречену відвозили в хату жениха, де здійснювалося обрядове з'єднання - молодим перев'язували руки рушником або поясом. Існувало багато символів з'єднання - дві паляниці, «весільне гільце» і шабля, дві перев'язані ложки.

Весілля закінчувалося обрядом шлюбної ночі, який включав перевдягання молодої, виведення її до гостей, демонстрацію цнотливості. Ритуальне приєднання невістки до рідні чоловіка символізували розпалювання нею печі, приготування обіду, пригощання свекрухи. Другий день весілля знаменувався також рядженням - складними театралізованими діями, в яких злилися ігрові розважальні моменти і магичні дійства. Всі перевдягалися, зображаючи тварин, циган, убогих і т.п. З піснями і танцями вирушали до батьків молодої на млинці. Існував цікавий звичай зображати «фальшиву наречену». Гостей зустрічав дружок, одягнутий в лахміття, з кропив'яним вінком на голові, вимазаний сажею, і доводив матері нареченої, що він і є її донькою, аж поки не з'являлася справжня молода.

Весілля завершувалося порідненням двох сімей - «дякуванням». Потім ще протягом місяця відбувалися різноманітні взаємні візити, які остаточно оформляли створення нової сім'ї.

Весільні обряди, правила взяття шлюбу мали суттєві регіональні відмінності.

Оскільки українське суспільство з давніх давен відрізнялося особливим незалежним статусом жінки, то досить поширеним було сватання дівчини за парубка. За описом І.С.Нечуй-Левицького, дівчина, яка сваталася, приходила в хату до парубка, приносила хліб і сідала на лаву. Люди мали за гріх відмовляти

дівчині. На Запорозжжі існував цікавий звичай, коли дівчина чи незаміжня жінка могла обрати собі чоловіком засудженого до страти. На знак свого вибору вона накидала на голову засудженому свою хустку. У цьому випадку останній міг або згодитися на шлюб, і тоді страта відмінялася, вирок скасовувався, або не погодитися, і тоді засуджений страчувався. В історії Січі зафіксовані обидва випадки.

Поховальні обряди. Обряди, пов'язані зі смертю людини, включають поховальні і поминальні. Смерть людини сприймалася і як величезне горе, і як необхідність. Неоднозначне ставлення до смерті обумовило формування складної системи поховальних обрядів, основою яких був культ предків. Всі дії, які супроводили поховання небіжчика, були спрямовані на забезпечення переходу душі покійного на «той світ» і охорону живих від шкідливого впливу духу вмерлого, адже вважалося, що дух за певних умов може повернутися. Після похоронів влаштовували поминки.

Про настання смерті прагнули дізнатися заздалегідь і, по можливості, підготуватися до неї. Немолоді люди готували смертний одяг, матеріал для труни, віддавали розпорядження відносно похоронів, поминок тощо. Існувало безліч прикмет, які провіщали людині кончину. Скрипіли стіни і балки в хаті, раптово зривалася зі стіни ікона, собака вила на будинок, на дах сідав пугач, ластівка або горобець влітали в хату, зірка впала з неба - все це були погані ознаки. Вірили в значення снів - на смерть снилося зведення нової хати, коні, церковний дзвін, про те, що випав зуб тощо.

Біля вмираючого рідні старалися бути невідлучно, щоб полегшити йому відхід з життя. Для цього відчиняли двері, вікна, робили в стіні хати отвори. Після настання смерті завішували дзеркала і виливали всю воду, яка була в будинку. Небіжчика обмивали, а предмети, що використовувалися для цього, ретельно закопували в землю - щоб не нашкодили живим. Потім вмерлих обряджали, звичайно в новий одяг, взували рідко. При похованні неодружених дівчат або юнаків використовували деякі елементи весільної обрядовості. Так, дівчину одягали у весільний одяг, на руку ліпили перстень з воску, пов'язували весільний рушник, розплітали коси. Юнаку прив'язували до пояса червону хустку. Існував звичай вибирати небіжчику пару з числа живих. Вибрані «князь» або «княгиня» грали роль жениха або нареченої, а потім - безутішних вдівців.

Труна звичайно виготовлялася безвідплатно сусідами або родичами. Характерна назва «домовина» свідчила про те, що цей останній притулок сприймався аж ніяк не по-християнському. Про це ж свідчить і звичай класти в труну супутні предмети. Крім хліба і солі, вмерлим вагітним могли покласти повивальник, дітям - іграшку, курцям - люльку. Іноді за пазуху клали три хлібці. Прийнято було також класти обрізані ще за життя покійного нігті і волосся.

Ховали звичайно через три дні після смерті, і в похоронах брало участь, як правило, все село. Тут також дотримувався цілий ряд ритуалів. Труну виносили «ногами уперед», іноді спеціально тричі зачіпаючи за поріг. Ворота могли пов'язати рушником або червоним поясом, а в хліві розсипали овес, щоб худоба не пішла за господарем. Після винесення хату вимітали, підлогу мили або посипали зерном. Відкриту труну звичайно несли на руках або везли на возі, потім, забивши, опускали на рушниках в могилу. Кожний присутній повинен був

кинути жменю землі. В Україні було прийнято «печатати могилу» - сипати першу землю на труну хрестоподібно. Обов'язковою була поминальна трапеза з вживанням ритуальних страв, зокрема куті. За столом на покуті покійному залишали місце, кладучи для нього хліб і ложку. Такі ж поминки влаштовувалися через день, дев'ять і сорок днів, потім через рік. З сороковим днем було пов'язане традиційне уявлення про остаточний відліт душі. Надалі поминальні обряди поєднувалися з релігійними святами.

Існували певні правила для поховання померлих не своєю смертю, нехрещених дітей, самогубців, чаклунів і відьом. Їх душі вважалися найбільш небезпечними і шкідливими. Таких небіжчиків ховали за огорожею кладовища, священники відмовлялися їх відспівувати. Ці могили завалювали гілками, камінням, сміттям. Тих, кого вважали чаклунами, ховали звичайно обличчям униз, здійснюючи над тілом складні маніпуляції (забивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, засипали очі маком і т.д.). Таким чином намагалися максимально знешкодити злу душу.

Отже, народна культура відіграла особливу роль в українській історії. Саме завдяки їй в умовах тривалої відсутності національної державності (особливо у XVIII ст.) була збережена спадкоємність української культурної традиції. Багато згаданих звичаїв і обрядів українці зберегли до сьогодні. Індустріальне суспільство, урбанізація нівелюють традиційні національні і регіональні особливості культури. І в цих умовах дуже важливо ретельно зберігати, вивчати і популяризувати накопичені багатьма поколіннями знання, традиції. Адже без минулого немає майбутнього.

ТЕМА 3.

Культура Київської Русі

- 1. Матеріальна і духовна культура східних слов'ян**
- 2. Особливості прийняття християнства**
- 3. Писемність і літературна традиція**
- 4. Освіта та наукові знання**
- 5. Мистецтво Київської Русі**

1. Матеріальна і духовна культура східних слов'ян

Культура Київської Русі – яскраве явище європейської середньовічної культури. Київська Русь залишила помітний слід у світовій історії. Вона проіснувала з IX до середини XIII ст. То була одна з найбільших монархій раннього Середньовіччя, яку можна порівняти хіба що з імперією Карла Великого. В часи свого найвищого розквіту вона простягалася від Чорного до Балтійського моря і Льодовитого океану, від Закарпаття до Північного Передуралля та Волго-Окського межиріччя.

Основні заняття і суспільні відносини. Основою культури Київської Русі була багатовікова самобутня культурна традиція східнослов'янських племен. Археологічні матеріали свідчать, що до середини I тисячоліття нашої ери в господарському укладі слов'ян давно вже переважало землеробство - підсічно-

вогневе в поліській зоні й орне - у лісостепу. Для обробки землі предки сучасних українців застосовували плуг і соху, використовували тяглову силу волів і коней. До цього часу в лісостепу давно переважало двопілля - одне поле засівалося, а друге залишалося під паром. Скотарство, полювання, рибальство і бортництво (лісове бджільництво) для основного населення Русі стали до того часу підсобними, хоч і дуже важливими, промислами.

Досить високого рівня досягло до X віку і ремесло. Виготовленням виробів із заліза і кольорових металів займалися переважно майстри-професіонали. Ковальська справа вважалася заняттям почесним і навіть чаклунським. У Київській Русі склався переказ про братів-ковалів, які перемогли в битві жахливого дракона. Вони запрягли чудовисько у величезний плуг і проорали ним борозну «змійових валів» - оборонних споруд навколо Києва (довжина їх в Україні – понад 2000 км, датуються I тисячоліттям до н.е. – I тисячоліттям н.е.). У X ст. майстерність київських ковалів і ливарників отримала визнання далеко за межами Русі. Персидський географ за сторіччя до Нестора писав: «Там виготовляють дуже цінні клинки і мечі, які можна зігнути навпіл, і вони знов розправляються самі».

Розвивалися гончарна справа, ткацтво, вичинка й обробка шкіри, різьблення по каменю і дереву. З льону, конопель і вовни слов'янки ткали чудові сукна і полотна, їм було знайоме складне малюнкове тканина і вишивка. Високим умінням відрізнялися майстри обробки шкір. Недаремно в усній народній творчості склалася оповіді про кожем'як - людей умілих, сильних і відважних. Усього ж дослідники нараховують у названій час в давньоруських містах від шістдесяти до ста різних ремісничих спеціальностей. Спеціалізація при цьому йшла не за матеріалом, а за готовим виробом: мечники, щитники, сидельники, ювеліри займали в містах цілі вулиці. Щоб виготувати свій виріб від початку до кінця, кожний з майстрів повинен був володіти принаймні декількома спеціальностями.

Торгівля продуктами сільського господарства і ремесла, що зароджувалася, спочатку мала характер обміну як всередині общини, так і між племенами та землями. Згодом зародилися товарно-грошові відносини. Про це свідчать скарби срібних римських, візантійських і арабських монет. До речі монети візантійських імператорів Анастасія I (491-518 рр.) і Юстиніана I (527-565 рр.), знайдені археологами на Замковій горі, послужили одним з доказів дати виникнення Києва принаймні в кінці V ст.н.е. Деякі сучасні вчені, спираючись на археологічні та писемні свідчення (в давніх культурних шарах Києва віднайдені корінфські та римські монети V-II ст. до н.е., грецький світильник IV ст. до н.е., 6 тис. римських монет II-IV ст. н.е.), а також неоднозначну ідентифікованість згадуваних в давніх джерелах назв міста: Гелон, Куенугард, Кіенуборг, Гунагард тощо, вважають Київ ще більш древнім містом.

Торгівля Русі здійснювалася не тільки з Візантією і країнами Сходу, але і з Північною і Західною Європою, куди руські купці (*рузарії*, як їх називали латинські хроніки) везли свої і східні товари.

Відбувалося швидке зростання міст. Якщо ще в VI ст. готський історик Йордан писав, що у слов'ян «замість міст ліс і болота», то в IX ст. скандинави називали Русь Гардарікою - «країною міст». До початку X ст. в літописах згадуються понад двадцять міст, до XII ст. - біля двохсот, а перед татаро-

монгольським нашествиям - вже більше трьохсот міст і фортець. Велич столиці давньоруської держави настільки вражала сучасників, що Київ часто називали «суперником Константинополя». Так, європейський хроніст Тітмар Магдебурзький у своїй хроніці 1018 р. пише про Київ як «столицю королівства, велике місто, в якому понад 400 церков, 8 ринків, незліченна кількість мешканців».

Поступовий і неухильний розвиток східних слов'ян обумовив розкладання первісних відносин. Хоч економічною основою суспільства була родова власність общини на землю, все ж мала сім'я найближчих родичів починає відігравати дедалі значнішу роль. Літопис "Повість временних літ" свідчить, що у східних слов'ян переважала парна патріархальна сім'я, багатожонство зустрічалося рідко.

Родова община називалася "мир" або "вервь" (вірвовкою відмірювали наділи землі общинникам). За спостереженнями середньовічних західних письменників, крадіжка і обман у слов'ян зустрічалися настільки рідко, що вони не замикали своїх скринь з добром. Члени общини були пов'язані круговою порукою, діяв закон кровної помсти. Пізніше традиційне (звичаєве) право було нелегко замінити державним. Процес впровадження першого писаного закону «Руської правди» (XI-XII ст.) супроводився численними конфліктами, описаними літописом.

Як і в інших народів, князівська влада у слов'ян на стадії розкладання суспільного ладу і військової демократії підкорялася раді старійшин і загальним племінним зборам. Зазвичай князя обирали або призначали для відсічі зовнішнього ворога, але по мірі формування князівських дружин з молодців, готових за командою вдатного ватажка «пошукати собі честі, а князеві слави» в набігах на сусідні території і племена, його фактично стала обирати дружина. Навіть у X ст. великий князь київський Святослав відмовив у проханні матері, княгині Ользі, прийняти християнство, посилаючись на свою дружину.

Більшість воїнів ішла в похід піхотою, маючи лук і стріли, невеликі щити і списи. Важкого обладунку, на відміну від середньовічних рицарів, у слов'янських воїнів не було. У бою, як відмічає Прокопій Кесарійський, слов'яни були мужні і безстрашні. У IX-X ст. широко використовуються такі види зброї і спорядження, як важкі мечі, металеві машини (мортири, катапульти), кистені на ланцюгу або ремені, бойові сокири, булави, дротики. Пізніше з'явилася кіннота, використовуються кольчуга, шолом. Давньоруські воїни уміло влаштовували засідки, могли довго переховуватися під водою, дихаючи через тростинку. Іноді вони навмисне кидали здобич, щоб переслідувачі зайнялися її розподілом: тоді слов'янські воїни раптово нападали на ворога. У X ст. Костянтин Порфірородний наставляв своїх спадкоємців уникати великих зіткнень з Руссю і особливо - не допускати її союзу з кочовиками. Вже у VI ст. руські князі мали вітрильно-весельні кораблі, які досягали берегів Візантії. З перетворенням князівської влади у спадкову і її зміцненням дружина поступово стає частиною державного апарату.

Релігійні вірування. Древні слов'янські вірування були язичницькими і ґрунтувалися на обожнюванні сил природи. Все життя слов'ян пронизувала віра у втручання надприродних сил, залежність людей від богів і духів.

Найбільше вражали слов'ян явища природи, пов'язані з виявом сили та міці: блискавка, грім, сильний вітер, палахкотіння вогню. Не випадково верховним божеством був Перун - бог блискавки і грому, який, як і всі інші боги, втілював у

собі добрий і злий початок: він міг уразити людину, її житло блискавкою, але водночас він, згідно з міфом, переслідує Змія, який переховується в будь-якому предметі, наздоганяє і вбиває його. Після перемоги над Змієм іде дощ і очищає землю від нечистої сили. Не менш сильними і грізними були Сварог - бог вогню; Стрибог - бог вітрів, який втілює стріли і війну; Даждьбог - бог успіху, який ототожнювався з сонцем; Хорс - бог сонця (іноді місяця); Симаргл - бог підземного світу, як він здебільшого трактується. Уявляли його в образі крилатого пса та інш.

У пантеоні східнослов'янських божеств, на відміну від давньогрецького та давньоримського, було порівняно мало богів, які безпосередньо втілюють інтереси і заняття людини. Можна назвати тільки Велеса (Волоса) - бога багатства, худоби і торгівлі, Мокош (Мокошу) - богиню дощу і води, яка в той же час протегувала ткацтву, а також Дану - богиню річок (згадка про неї є у багатьох піснях) та різні *берегині*.

Відмітною рисою є і слабо виражений антропоморфізм богів: вони мало схожі на людину, нагадують переважно фантастичних істот. Скульптурні зображення божеств виконувалися частіше за все з дерева, рідко з каменю. Унікальним пам'ятником культової скульптури є так званий Збручський ідол. Вчені досі сперечаються, кого ж саме він зображає. Одні вважають, що це ідол Святовита - чотириликого божества. Український філософ М.Попович доводить, що таке пояснення суперечить суті язичницького багатобожжя. На його думку, це чотири різних божества.

Ідоли богів встановлювалися не в храмах, а в гаях, на берегах річок і т.д., такі місця називалися *капищами*. «Такі ... погані мольбища їх: ліс, і каміння, і ріки, і болота, джерела, і гори, і горби, сонце і місяць, і зірки, і озера. І, простіше кажучи, всьому існуючому поклонялися вони яко Богу, і шанували, і жертви приносили», - осудливо писав пізніше один з церковників про прихильників народної релігії.

Культу божеств - прийняті ритуали жертвоприношень і звертань, священні атрибути, слова молитов - відомі дуже мало. Шкоду, марноту, негативні властивості втілювали в дохристиянських народних віруваннях злі духи: лісовик, біс, водяний, русалки, полуденниця - дух літньої полуденної спеки, крикси - духи крику і плачу тощо. Злі духи вважалися безпечними для тих, хто дотримувався всіх обрядів і заборон.

Світогляд східних слов'ян формувався відповідно до загальноєвропейських тенденцій розвитку уявлень про світ. Як і інші народи, вони вірили у пекло, небесну твердь, центр світу ("світове дерево"), вирій (місце на небі, куди відлітають душі померлих праведників). Життя людини підлегле долі - "суду Божому". Правда, доля у східних слов'ян не була, очевидно, такою ж невідворотною, як фатум у древніх греків, але головні події людського життя вважалися визначеними наперед. Недаремно майже кожне календарне свято включало обряди ворожби про майбутнє життя людини.

Релігія східних слов'ян, як і інші складники культури, які формувалися на етапі родоплемінних відносин, з виникненням і розвитком державності неминуче повинні були зазнати серйозних змін. Якісно нові культурні процеси в Київській Русі відбулися вже після прийняття християнства.

2. Особливості прийняття християнства

У X ст. християнство стало панівною релігією в Європі. На Русі про християнство також було відомо задовго до релігійних реформ Володимира Великого: християнами були Аскольд і Дір. Достовірним є факт хрещення княгині Ольги у 958 р. Але вирішальним для процесу християнізації нашої країни було введення цієї релігії як державної в 988-990 рр.

Спочатку князь Володимир зробив спробу модернізації язичництва, спробу пристосувати його до потреб централізованої держави. Язичницькі боги на чолі з Перуном повинні були викликати у людей не тільки повагу, але і страх, символізувати волю правителя, обов'язковість його наказів, невідворотність покарання. Для цього на Старокиївській горі було створено пантеон, де, судячи з мініатюр Радзивілівського літопису, боги мали дійсно урочистий і грізний вигляд. Більш того, за переказами, Володимир відродив забутий і, очевидно, не вельми популярний звичай людських жертвоприношень, щоб надати новому культу трагічно пишного характеру: "І приносив їм жертви, називаючи їх богами, - говориться в "Повісті временних літ", - і поганилася кров'ю земля Руська і горб той". Те ж саме робилося й у Новгороді.

Однак проведена реформа язичництва не досягла своєї мети. Міцніючий клас феодалів на чолі з князями вимагав нової релігії. Найповніше інтересам верховної влади відповідало християнство за візантійським зразком. У Візантії - на відміну від західноєвропейських країн - церква та її служителі були підвладні імператору і всіляко сприяли зміцненню центральної влади. Певну роль відіграло і те, що дозволялося богослужіння національними, зрозумілими народу мовами.

Вирішивши прийняти християнство, Володимир став діяти стрімко і круто. Його не влаштувала звичайна практика прийняття християнства, що існувала на той час, за якою новонавернений монарх ставав «сином» імператора, тобто васалом. Скориставшись з прохання імператора Василя II допомогти придушити повстання в одній з візантійських провінцій, князь поставив йому декілька умов: визнати Русь християнською державою, укласти союз і віддати йому в дружини сестру Анну. Імператор прийняв умови, але виконувати їх не поспішав, хоч Володимир свої зобов'язання виконав. Тоді київський князь захопив володіння Візантії в Криму, взяв місто Херсонес (Корсунь) і звідти продиктував імператору колишні вимоги. Гордий константинопольський монарх погодився стати шурином руського «варвара», володаря гарему з майже тисячі дружин і наложниць. Київський князь повернув Херсонес Василеві II як *віно* (викуп, який має заплатити молодий батькам нареченої) за його сестру. Ясно, що при таких обставинах ні про який васалітет не могло бути й мови.

Володимир хрестився сам (згідно з «Повістю временних літ» ще в Корсуні, у Криму), хрестив своїх бояр і під страхом покарання примусив хреститися всіх киян і все населення країни. Поряд зі слов'янами в Київській Русі проживало понад 20 різних народів: на півдні – печеніги, половці, торки, берендеї, каракалпаки; на північному заході – литва, ятвяги; на північному сході – чудь, меря, весь, мурома, мордва, черемиси, перм, ям, печора та ін. угро-фінські народи. Християнство через Київ прийшло згодом і до них. Знать і заможні верстви населення приймали нову релігію порівняно легко і навіть охоче, як таку, що

користувалася заступництвом центральної влади. Найбільш прихильними до старої язичницької віри були низи суспільства. Нова релігія впроваджувалася насильним шляхом і в Києві, і в інших містах. «Путята хрестив мечем, а Добриня вогнем», - так говорили в той час про воєвод князя Володимира, які хрестили Новгород. Щоб замінити місцеві вірування й обряди єдиним християнським культом, церковним проповідникам та ієрархам довелося тривалий час пристосовувати свої служби до язичницьких богів, свят і обрядів. Так, Перун став ототожнюватися з Іллею-пророком, Ярило - зі святим Юрієм (Георгієм), давні зимові свята були приурочені до Різдва Христового і Хрещення, дохристиянське свято Великодня (назва збереглася) – до Воскресіння Ісуса Христа і т.д. Проти язичницького свята Івана Купала церква боролася багато сторіч, але так і не змогла його подолати. Так і не вдалося похитнути віру народу в «нижчі духи». Процес християнізації на Русі розтягнувся на віки.

Головними носіями ідей християнства стають церкви і монастирі. Все духовенство відповідно ділилося на "біле" і "чорне". При церквах мешкали численні служителі: крім священника, були т.зв. "церковні люди" - ігумен, диякон («біле духовенство»), а також просфірніці, паломники, лікарі, задушні люди (невільники, подаровані церкві); сюди ж приймали інвалідів. Оскільки православне християнство не передбачало обітниць безшлюбності для «білого» духовенства, всі церковні люди могли мати сім'ї, члени яких також жили при церквах. Вони не підлягали світському суду, їх судив єпископ. Духовні звання часто переходили з покоління в покоління.

Велика роль у поширенні християнства належала монастирям, головним з яких був Києво-Печерський (1051 р.). Чернецтво, або «чорне» духовенство, найбільш повно і наочно втілювало ідеї зречення від мирської суєти, спокутування гріхів, служіння Богу. Ченці, на відміну від церковних людей, жили передусім за рахунок власної праці, а не за рахунок подаянь від парафіян, давали обітницю безшлюбності. Життя перших київських ченців - Антонія, Феодосія Печерського та інш. - було винятково важким, наповненим виснажливою фізичною працею, самообмеженнями, молитвами. Пізніше з'являються справжні подвижники чернецтва - ченці-самітники, які здійснювали аскетичні подвиги: Даміан, Іван-Самітник, князь Святенник та інш. Систематичні пости стають нормою не тільки для ченців, але і для всіх віруючих. Їсти жирну їжу, наприклад, у Великий піст стало вважатися гріховним. У XIII ст. в Київській Русі було біля 50 монастирів, з них 17 - у самому Києві. Вищі посади в церковній ієрархії займає тільки "чорне" духовенство.

Поступово християнство охопило всі сфери життя людини. Вже у часи князювання Ярослава Мудрого митрополит Іларіон трактував божественну благодать як суспільну норму, закон. У суспільстві розповсюджуються ідеали любові до ближнього, упокорювання і всепрощення, які орієнтували людину на послух. Першими руськими святими стали Борис і Гліб, які прийняли мученицьку смерть від Святополка Окаянного.

Прийняття християнства мало для Русі, при всій суперечності наслідків його для країни і народу, величезне позитивне значення. Зміцнювався новий феодальний лад. В ідеології безліч місцевих культів замінювалася культом єдиного Бога. Централізована організація священнослужителів - церква, підлегла

владі великого князя, служила зміцненню його становища необмеженого монарха. Єдність релігії з іншими європейськими країнами робила Київську Русь частиною світового християнського суспільства. Незважаючи на політичні протиріччя, християнство зблизило Русь з Візантією - найбільш розвиненою феодальною державою з передовою культурою. Прийняття християнства позначилося на всьому духовному житті суспільства, привело до значного його збагачення.

3. Писемність і літературна традиція

Писемність у східних слов'ян з'явилася приблизно ще в першій половині IX ст. У «Житті» слов'янського просвітника Кирила зберігся переказ, що він бачив у 860 р. в кримському Херсонесі (Корсуні) книги, написані «руськими письменами». Ці ж «руські письмена» згадують й арабські письменники X ст. В історичних джерелах зустрічається також повідомлення про те, що руська писемність, нарівні з старосврейською, розповсюджувалася в Хазарії. Важливим свідченням того, що писемність була відома в Київській Русі ще до хрещення, стала знайдена в 1949 р. в одному зі смоленських курганів глиняна посудина середини X ст. з давньоруським написом «гороухща» (гірчиця).

Лінгвісти, аналізуючи тексти договорів руських князів з Візантією 911, 944 і 971 рр., вважають, що вони були складені двома мовами - грецькою і староруською.

Введення християнства значно прискорило розвиток писемності і літератури на Русі. Ще в 60-70-х роках IX ст. візантійський імператор Михайло III відправив до слов'ян двох братів-священиків з Фесалонік (Солуні) - Костянтина (в чернецтві - Кирило) і Мефодія. Незважаючи на переслідування німецького духовенства, зацікавленого в поширенні латинської мови серед слов'ян, брати проповідували християнство в Моравії та інших слов'янських землях старослов'янською мовою. Вони упорядкували слов'янський алфавіт і переклали на церковнослов'янську (староболгарську) мову Євангеліє. На початок XI ст. на Русі використовувалися дві системи письма - кирилиця, що базувалася на грецькому алфавіті, і глаголиця - розроблена Кирилом фонетична система, яка була менш популярна. Причому ще до IX ст. місцеве населення користувалося абеткою з 27 літер, тоді як класична кирилиця нараховує 43 літери.

Давньоруська література мала певну перевагу перед католицьким Заходом і мусульманським Сходом: вона розвивалася рідною мовою. На Заході бути письменним означало знати латинь, на Сході - арабську. Арабська для багатьох мусульманських країн була чужою мовою, як і латинь для Європи, і тому національні літератури європейських держав тієї епохи майже невідомі. У цьому розумінні українська література старша за німецьку, французьку та англійську.

До особливостей писемної культури Русі треба віднести утворення двох типів літературної мови: церковнослов'янської і близької до просторіччя давньоруської. Першою писалася церковно-повчальна і житійна література, близькою до розмовної велося ділове листування, склалися юридичні акти («Руська правда»), літописи, пам'ятники світської літератури («Слово о полку Ігоревім»). У сучасному перекладі М.Т.Рильського «Слово про Ігорів похід»). Обидві мови активно впливали одна на одну, взаємно збагачувалися. Обидві вони

були близькі і зрозумілі народу, і сам факт введення богослужіння слов'янською мовою гідно був оцінений «Повістю временних літ»: «І раді були слов'яни, слухаючи про велич божу своєю мовою», а «словенська мова і руська одне є».

Писемна література, яка сформувалася в Київській Русі на початку XI ст., спиралася на два найважливіших джерела - усну народну творчість і християнську традицію, що прийшла з сусідніх держав, насамперед Візантії.

У творах літераторів того часу широко використовувалися героїчні й обрядові пісні, загадки, прислів'я, приказки, замовляння і заклинання. За свідченням автора «Слова о полку Ігоревім», народні мотиви лягли в основу творчості «віщого Бояна», якого він назвав «солов'єм старого часу». Народні пісні і перекази широко використовувалися літописцями. Від усної народної творчості древньої Русі у фольклорі українського народу збереглися найяскравіші зразки обрядової поезії - колядки і щедрівки.

Вершиною усної народної творчості став героїчний *билинний епос*, що склався до X ст. і розвивався в XI-XIII ст. Головною темою билин київського циклу стала боротьба з іноземними загарбниками, ідея єдності і величі Русі. У найдавніших билинах народ ідеалізував своє минуле, коли селяни ще не були залежні від феодалів. Оратай Микула Селянинович вільний і багатий, богатир Микита Кожум'яка - безстрашний захисник Батьківщини. Істинно народними героями стали пізніше Ілля Муромець похований у печерах Києво-Печерської лаври, завзятий галичанин Дунай, волинець Михайло Казарин, ростовець Альоша, рязанець Добриня, новгородець Садко. Їх імена збереглися в пам'яті народу як символ відваги, молодечства, доблесті і слави древніх русичів. Усна творчість народу безпосередньо впливала на писемну літературу.

З утвердженням християнства велику роль починає відігравати *перекладна література*. За літературними зв'язками Київська Русь тяжіла до Візантії, яка була центром античних і східносередземноморських цінностей. З Константинополя в Київ незабаром після введення християнства стали надходити церковні і світські твори грецькою та іншими мовами. Одним з перших був переклад Євангеліє, виконаний у Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира - Остромирове Євангеліє. Також поширювалися *апокрифічні* твори – твори релігійного змісту, неканонізовані церквою.

Давньоруські книжники підходили до перекладу творчо: церковну літературу відтворювали з всією можливою точністю, а світські твори часто переробляли, внаслідок чого виходив, мабуть, чи не оригінальний твір. Так були оброблені «Історія Іудейської війни» Іосифа Флавія, «Повість про Акіра Премудрого», «Хроніка» Іоанна Малали, яка жваво передавала біблійні перекази, легендарні історії Вавилону, Єгипту, Греції, Риму і Візантії.

Згодом на Русі з'явилися оригінальні твори. Мабуть, першим самостійним жанром давньоруської літератури стало *літописання*. Початок його відносять ще на кінець X ст. «Повість временних літ» є літописним зведенням. Вона була створена на початку XII ст. ченцем Нестором на основі декількох більш давніх літописів X-XI ст. Одна з величезних заслуг Нестора полягає в тому, що він об'єднав місцеві, регіональні записи «за літами» в єдиний, загальноруський літопис.

Давньоруські літописи суттєво відрізнялися від західноєвропейських і

візантійських хронік з їх придворно-феодальною і церковною тенденційністю. Зрозуміло, що не уникли цього і руські літописи, але вони були ширші за змістом, прагнули сумістити в собі завдання історичної, публіцистичної, релігійно-повчальної і художньої оповіді. До них включалися епічні перекази, родові легенди, уривки перекладних творів, церковні і світські повчання, записи державних договорів, політичні заповіти князів. Щоб відчуті це, досить пригадати сюжети «Повісті временних літ», присвячені заснуванню Києва, походу Олега на Константинополь і його смерті, помсті княгині Ольги древлянам, хрещенню Русі Володимиром. Головною темою руського літописання стала сама Руська земля, її єдність і могутність. Все це робило їх цікавими для найширшого кола читачів. Тому «Повість временних літ» була однією з найпопулярніших і цікавих книг для читання протягом усієї історії Стародавньої Русі, афоризми її автора увійшли в нашу мову (наприклад: «Книги - ріки, які наповнюють Всесвіт», «Книги – джерела мудрості»).

З початком роздробленості Русі літописи склалися в кожному великому феодальному центрі. Останніми з літописних руських зводів, що дійшли до нас, є Київський (1200 р.) і Галицько-Волинський (кінець XIII ст.). Галицько-волинський літопис - головне джерело для вивчення історії південно-західних князівств. Найбільш цікава та частина літопису, в якій розповідається про князювання Данила Романовича. Автор був гарячим прихильником Данила, ймовірно, його дружинником, володів літературним талантом і широкою ерудицією. Тому літопис являє цінність як для історії, так і для літератури.

У такому жанрі оригінальної літератури Київської Русі, як *філософсько-богословська публіцистика*, поєднувалися художня досконалість та ідейна спрямованість. Першим її зразком стало «Слово про закон і благодать» ченця Іларіона, якого князь Ярослав Мудрий поставив в 1051 р. митрополитом. До нього всі київські митрополити були греками і присилалися з Візантії. У цьому творі, написаному в формі урочистої проповіді, Іларіон розвинув три основні теми: про духовну перевагу Нового Заповіту (євангельської «благодаті») над Старим Заповітом (біблійним «законом»); про світове значення хрещення Русі; високу місію князів Володимира і Ярослава і про велич Руської землі, яка зайняла рівноправне становище серед християнських народів. В орнаментальному обрамленні богословської схоластики Іларіон проводив думку, що князь Володимир рівний за своїми діяннями Константину. Останнього, як відомо, церква проголосила рівноапостольним. Виходило, що Володимир, прийнявши християнство і похрестивши Русь «за божественним навіюванням», ставав рівним не тільки св. Константину, але і першоапостолам Петру і Павлу, що вже ніяк не могло сподобатися Константинополю. Дійсно, Володимир I був офіційно канонізований православною церквою тільки в XVI сторіччі. Цікаво, що християнин Іларіон, всупереч церковним догматам, прославив мужність і славу предків Володимира та Ярослава - князів-язичників Ігоря і Святослава, всю тоді ще язичницьку Руську землю. «Слово» Іларіона стало своєрідним маніфестом самосвідомості народу, який живе у великій державі зі славною історією.

Блискучим пам'ятником давньоруської публіцистики є «Благання» Данила Заточника. Заточений ворогами у в'язницю (звідси і його прізвисько Заточник), він благає князя заступитися за нього і взяти до себе на службу. Блискуче

освічений, Данило використав скарби фольклору для викриття шкідливого для Русі свавілля світської і церковної знаті. Звертаючись до Ярослава Володимировича, він закликає його спиратися на гідних слуг і соратників, не вірити боярам. Афористичні вислови Данила Заточника увійшли в прислів'я і приказки.

В особливий жанр оригінальної літератури Київської Русі виділилися *повчання*. Князь Святослав Ярославич створив знаменитий "Ізборник", присвячений проблемі, "яко подобає людині бути". Перу князя Володимира Мономаха належить «Повчання», адресоване дітям. Головна його ідея - турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності.

Популярним жанром була *житійна (агіографічна)* література. Важливе місце зайняли життя святих - біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою. Входячи до складу християнських держав, Київська Русь турбувалася про створення культу власних святих та їх життєписів. Але якщо в римській і візантійській традиції прославлялися подвиги великомучеників з числа подвижників і ченців, страждальників за віру, то на Русі писалися життя князів. Першими були прославлені убієнні в 1015 р. сини Володимира Святославича — Борис і Гліб. Загинули вони за наказом їх брата Святополка Окаянного. Відмінність «Життя Бориса і Гліба» від подібних візантійських знов-таки полягає в ідеї патріотизму: ці святі подають «целібні дари» всій «Руській землі», вони «еста заступника Русьстей землі». «Житіє» малює Бориса не як аскета, а як прекрасного князя-рицаря: «Тілом бяше красень, висок, лицем круглом, плечі веліце, тонкий в чресла, очима добраама, весел лицем, борода мала і вус, млад бо бе ще, светяся цесарьски, кріпок тілом, всяко украшен, аки цвіт цвітий в уності своєї, в ратех хоробр, в совітах мудр і разумен при всім, і благодать божия цвіташе на нім». Були також складені «Житія» княгині Ольги, Володимира Святого.

Пізніше на Русі стали складатися і життя ченців-подвижників. Таким є написане самим Нестором-літописцем «Житіє Феодосія Печерського», одного з фундаторів Києво-Печерського монастиря. Особливу популярність отримали патерики - збірники життів, складені не за календарним, а за так званим географічним принципом. Високими достоїнствами відмічений «Києво-Печерський патерик» - збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври.

Ще однією характерною рисою тогочасної літератури Київської Русі були короткі зведення життєвих правил – «Прологи» та такі ж помісячні зведення – «Мінеї». Світський характер мали збірники «золотих думок», запозичених з різних джерел, – так звані «Бджоли», а також почасти перекладні повіті «Варлаама і Йосафата», «Александрія», «Індійське царство», «Троянська війна» та ін.

Говорячи про зліт давньоруської літератури після прийняття християнства, не треба забувати, що вона багата насамперед своїм національним світовідчуттям. Давньоруські книжники закликали любити Батьківщину, виховували патріотизм і прагнення до виправлення недоліків суспільства. Вершиною художньої творчості, в якій об'єдналися складні і досить суперечливі світоглядні уявлення (язичництво з його тілесно-почуттєвим світосприйняттям, де людина "розчинена" в природі, і християнство з його закликом до відмови від грішного буття та орієнтація людини

на "божественні цінності"), стала *героїчна поема* "Слово о полку Ігоревім". В ній широко представлені народна символіка, міфологія, звичаї, на основі яких формулюються основні моральні вимоги, які висувалися до борців проти кочівників, утверджувалася рицарська добродієність захисників держави. На прикладі невдалого походу князя Ігоря Святославича автор показує, якими можуть стати наслідки роздробленості. Зі всією художньою переконливістю проведена думка про необхідність єдності всіх земель. Тонким ліризмом овіяний образ Ярославни. «Слово о полку Ігоревім» - яскраве свідчення того, що і після політичного роздроблення країни в літературі продовжувався і поглиблювався розвиток традицій і ідей, закладених на етапі єдиної Київської держави.

4. Освіта та наукові знання

В історичній літературі щодо стану освіти в Київській Русі існує три точки зору:

- освіта в Київській Русі була поставлена дуже високо;
- у Давній Русі не було шкіл, а приватні особи відкривали у себе вдома, так звані, публічні читання;
- М.С.Грушевський шукає правду посередині. Може, організованих шкіл і не було, але була ступенева освіта в приватних закладах: уміння читати – писати й рахувати – грецька мова – знання візантійської риторики й стилю. Це підтверджується і в літописаннях.

Про розширення освіти серед русичів свідчать численні берестяні грамоти, а також надписи, зроблені на виробах ремісників і на стінах будівель. У літописі від 972 р. вперше згадується про введення Володимиром Святославовичем шкільного навчання на Русі. Ярослав Мудрий під час свого князювання у Новгороді наказав створити школи і навчити грамоті триста дітей.

Дипломатичні й торговельні зв'язки Русі з Візантією та іншими країнами вимагали від українців високої освіти з обов'язковим знанням грецької та латинської мов. З цією метою у новозбудованій Софії Київській Ярослав у 1037 р. створює школу, яка, продовжуючи кращі традиції Володимирової та візантійських шкіл, була по суті вже школою нового типу. Це, за уявами того часу, перший вітчизняний вищий навчальний заклад. Вчилися у цій школі діти найвищої знаті Русі, діти самого Ярослава, з десятків шляхетних іноземців – претенденти на корони королів. Зокрема, діти англійського короля Едмунда Залізобокого, угорський королевич Андрій, наступник датського престолу Герман, норвезький конунг Гаральд, син норвезького короля Олаф та інші іноземці.

Багато корисного у справу розвитку освіти вніс Києво-Печерський монастир. Вже в XI ст. тут виникає центр підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, каліграфів, перекладачів. Тільки до монголо-татарського нашествия зі стін монастиря вийшло понад 80 єпископів. Тут з'явився і набув свого розвитку феномен літописання. У цьому монастирі працювали відомі літописці Нестор, Никон, Сильвестр.

Окрім вміння читати й писати на Русі добре знали й арифметику. Окрім знання чотирьох правил арифметики знали тоді й дробі та користувалися ними

при найрізноманітніших обрахунках.

На західноукраїнських землях важливими освітніми й науковими центрами були Галич, Володимир-Волинський, Холм, а пізніше Львів. Вищу освіту могли здобути лише діти багатих. Вища освіта вимагала не лише досконального знання старослов'янської мови, але й грецької. Митрополит Климентій свідчив, що вже в першій половині XIII ст. в Русі близько 400 чоловік володіли грецькою мовою.

Культурне та політичне зростання авторитету Галича і Волині в XII столітті втягувало західноукраїнські землі в сферу інтересів європейських держав і висувало потребу в знанні латинської мови. Знали русичі і німецьку мову. Ідеалом тієї епохи була людина «тримовна», тобто знавець грецької, латинської і однієї з європейських мов.

Грамоті навчалися не тільки хлопці, але й дівчата. У літописі розповідається про школу, відкриту онукою Ярослава Мудрого Ганною (Ганкою) Всеволодівною при Андріївському монастирі у Києві. У школі, крім грамоти, дівчата навчалися співу, шиттю, іншому рукоділлю, що для середньовічної Європи було новизною. Знала «книжне письмо» і сама писала книжки княжна Єфросіня Полоцька.

Багато освічених людей було серед князів. Зокрема, Ярослав Мудрий, Всеволод Ярославич, Володимир Мономах, Ярослав Осмомисл та інші славилися як «книжні мужі», знавці декількох мов. Так, Ярослав Осмомисл знав 8 мов, а Володимир Мономах – 5.

У Київській Русі було утворено три типи шкіл: палацова школа підвищеного типу, що утримувалася за рахунок князя – це прототип державного навчального закладу; школа «книжного вчення», основною метою якої була підготовка священників і ченців; світська школа домашнього навчання, де навчалися діти ремісників і купців.

За Київської держави розпочався принципово важливий процес виділення науки в самостійну галузь духовної культури. Дуже важливими були зв'язки з Візантією - головною берегинею античної спадщини, майже втраченої в Західній Європі. Отримали популярність окремі фрагменти з творів Платона, Арістотеля та Іоанна Дамаскіна (візантійський релігійний письменник). Знання про природу давали підручники, перекладені з грецької мови: "Фізіолог" - популярна зоологія, основана на реалістичних і фантастичних описах тварин, і "Шестиднев" - тлумачення 6 днів створення світу, відомостей з Біблії в образних, казкових формах. Частіше за все вчені були одночасно релігійними діячами. Так, знаменитий письменник і філософ Іларіон був митрополитом, відомий письменник, лікар Агапіт - ченцем Печерського монастиря і т.п. філософ, оратор Климентій Смолятич - митрополитом, письменник і проповідник Кирило Туровський – єпископом.

У накопиченні математичних знань провідну роль відігравали практичні потреби. Це обумовило вивчення чотирьох арифметичних дій, дробів, обчислення процента, площі круга. Причому у вимірюваннях використовувалися засоби, дані людині від природи: долоня, п'ядь (відстань між витягнутими великим і середнім пальцями), лікоть, сажень (відстань між витягнутими руками).

Першими медиками на Русі були всілякі знахарі, відуни, волхви, чарівники, проти яких виступало духовенство. Але в XI-XII ст. місце знахаря займає лічець, або лікар. Лікарі були, як правило, з ченців. Приступаючи до лікування хворого,

вони зверталися з молитвою до святого Пантелеймона - заступника медицини і лікарів (у 2000 р., коли мощі святого Пантелеймона були ненадовго привезені в Київ, до них розпочалося багатотисячне паломництво). В XI ст. в Печерському монастирі лікували Дем'ян (Даміан)-Пресвітер і Агапіт - "безмездний лічець" Русі, як його називає «Києво-Печерський патерик». Зараз на пам'ять про Агапіта у Києво-Печерській лаврі встановлена меморіальна дошка. Широке визнання лікарською практикою за часів Київської держави здобули також ченці Антоній, Пимен, лікарі Іоан Смера, Петро Сіріанин, Февронія.

Головними в арсеналі їх лікувальних методів були настої і відвари з лікувальних трав, зокрема привезених з Єгипту, а також молитви і взагалі вплив словом на хворого - те, що сьогодні належить до психотерапії. Агапіт був прекрасним діагностом. Консультуючи князя Володимира Мономаха, який перебував у Чернігові, через систему кур'єрської пошти він зумів поставити правильний діагноз на відстані і дав рекомендації щодо лікування. Княгиня Євпраксія Мстиславівна уклала лікарський трактат «Мазі».

Підсумком накопичення даних в різних галузях знань стало створення енциклопедій. Першою енциклопедією на Русі став "Ізборник" митрополита Іларіона (1073 р.).

Треба виділити такі принципи, характерні риси вітчизняної освіти і науки доби, яка розглядається. Це відкритість до світу, активне запозичення і використання набутоків інших народів, що виражалося у вживанні грецької та латинської мов, широкій перекладацькій діяльності освітніх центрів. Чітко простежується європейська орієнтація, прив'язка до християнських цінностей. У освіті поряд з домінуючими церковними існували сильні світські компоненти. При високому рівні історико-літописної, релігійно-філософської думки сфера природничих наук ще не розвинена.

5. Мистецтво Київської Русі

Мистецтво Київської Русі розвивалося в загальному руслі середньовічної європейської культури і було нерозривно пов'язане з церквою і християнською вірою. У той же час слов'янські майстри мали свої стійкі, вікові традиції язичницького мистецтва. Тому, сприйнявши багато чого з Візантії, вони виробили самобутній, неповторний стиль і створили справжні шедеври архітектури, живопису, прикладного мистецтва.

Архітектура. Протягом сторіч у східних слов'ян нагромаджувався багатий досвід архітектури, склалася національна традиція містобудування. Довгий час як головний будівельний матеріал використовувалася деревина, що була в достатку доступна. У центрі поселень знаходилися "гради", які служили для захисту від ворогів, проведення племінних зборів і культових обрядів. Більшість споруд у слов'янських "градах" споруджувалася зі зрубів - колод, укладених в чотирикутні вінці. Зі зрубів будувалися і прості хати, і 2-3-поверхові тереми, зруби закладалися в основу кріпосних валів.

Якісно новий рівень розвитку архітектури пов'язаний з переходом від дерев'яного до кам'яного і цегельного будівництва. З прийняттям християнства почалося спорудження храмів, які являють собою самотійну давньоруську

переробку візантійських зразків.

Перші кам'яні споруди були створені в період князювання Володимира Великого. На центральній площі древнього Києва звели церкву Успення Богородиці. Церква була прозвана Десятинною тому, що Володимир спеціальною грамотою відписав їй десятку частину великокняжих прибутків. Доля церкви склалася трагічно: в 1240 р., коли до Києва увірвалися орди Батия, вона стала останнім рубежем оборони і була вщент зруйнована. У наші дні розчищений і зберігається її підмурівок.

Найбільше поширення на Русі отримало хрестово-купольне планування соборів. Така композиція храму базувалася на християнській символіці, підкреслюючи її призначення. Відповідно до цієї системи склепіння з центральним куполом спиралися на чотири стовпи, утворюючи хрестоподібну композицію. Кутові частини покривалися також купольними склепіннями. Зі східного боку, в вівтарній частині, до храму прибудовувалися *апсиди* - напівкруглі виступи, покриті половиною купольного або зімкненого склепіння. Внутрішні стовпи ділили простір храму на нефи (міжрядні простори).

Особливого значення надавалося куполу, який, з точки зору богослов'я, виконував не тільки естетичну, але й культову функцію. Його призначення - концентрувати духовну енергію людей, "молитовне горіння" і направляти в небо. Вважалося, якщо молитва окремої людини може "не дійти" до Бога, то молитва багатьох людей, сконцентрована куполом, буде обов'язково почута. Згідно з візантійською традицією куполи покривали свинцевими, позолоченими або забарвленими в зелений колір листами. Обидва кольори - золотистий і зелений - вважалися у Візантії священними.

Древньоруські майстри удосконалили візантійський тип кладки. Стіни соборів викладалися з рядів каменю, які чергуються, і *плінфи* (плоска цегла, близька до квадратної форми). Будівельники застосовували метод так званої «утопленої плінфи», коли ряди цегли через один були заглиблені в стіну, а проміжки, які утворилися, заповнювалися цем'янкою (розчин вапна, піску і товченої цегли). У результаті стіни були смугастими. Сірий граніт і червоний кварцит у поєднанні з оранжево-рожевим кольором плінфи та рожевим відтінком цем'янки надавали фасаду ошатного вигляду. Кладка виконувалася на високому художньому рівні і була однією з головних прикрас будівлі. Пізніше київську кладку запозичила і Візантія.

Втіленням головних архітектурних досягнень Київської Русі став Софійський собор у Києві, який зберігся до наших днів, але в дуже перебудованому вигляді. Він був споруджений при Ярославі Мудрому на місці його перемоги над печенігами і задуманий як символ політичної могутності Русі. Софійський собор став місцем посадження на князівський стіл і поставлення на митрополичий престол, місцем прийому іноземних послів, зустрічей князя з народом.

За назвою Софійський собор у Києві повторює константинопольський, але являє собою абсолютно оригінальну, самостійну архітектурну споруду. У своєму первинному вигляді собор являв собою п'ятинефну хрестокупольну будівлю з тринадцятьма куполами (символ Христа і дванадцяти апостолів). Всі п'ять нефів на сході закінчувалися апсидами, а в центральній апсиді розташовувався вівтар.

Дванадцять малих куполів сходишками підіймалися до великого центрального купола. Зовні до будівлі з трьох боків примикала арочна галерея, що загалом створювало пірамідальну композицію. Вся споруда була розрахована так, щоб при порівняно невеликому обсягу створити відчуття величі і гармонії.

Багатоглав'я, пірамідальність композиції, оригінальна кладка, шоломоподібна форма куполів - ось те нове, що давньоруські майстри привнесли у візантійську школу, спираючись на традиції дерев'яної архітектури. Київський Софійський собор став зразком при будівництві соборів у Новгороді та Полоцьку.

Пам'ятником архітектури світового значення є й ансамбль Києво-Печерської лаври. Споруда головного собору - Успенська церква - була важливим етапом у розвитку київської архітектури. З неї почалося поширення однокупольних храмів, основного типу храму в період феодальної роздробленості. Церква була зруйнована в 1941 р., а сьогодні вона відновлена. Трохи пізніше в тому ж монастирі була побудована вражаюча своєю красою і пропорційністю надбрамна церква.

На межі XI-XII ст. недалеко від храму Святої Софії був споруджений собор, присвячений архангелу Михайлу, який увійшов в історію під назвою Золотоверхий. Михайлівський собор, який пережив всі пожежі і війни попередніх епох, зруйнували за часів радянської влади в 30-і рр. XX ст. Незалежна Україна відновила свою святиню. тогочасна влада причину руйнування Михайлівського собору сформулювала так: «у зв'язку з реконструкцією міста». Зараз український уряд здійснює ряд заходів для повернення унікальних мозаїк Михайлівського собору з Росії, куди вони були раніше вивезені.

Не менш цікаві архітектурні пам'ятники й інших центрів Київської Русі, які особливо піднялися в XII-XIII ст., в епоху дроблення Русі на питомі князівства. Роздробленість об'єктивно сприяла зростанню міст, розвитку в них ремесел і торгівлі. У нових центрах розвивається культура, тісно пов'язана з місцевою народною творчістю. Архітектори переходять на місцеві будівельні матеріали: в Подніпров'ї і на Волині - на цеглу, у Галичі та Володимиро-Суздальській землі - на білий камінь. Звідси бере початок значна художня різноманітність в архітектурі давньоруських земель.

Найкраще архітектура XI-XIII ст. збереглася у «стольному граді» Сіверської землі - Чернігові, мальовничо розташованому на березі Десни. У головному Спасо-Преображенському соборі можна побачити риси, близькі до західноєвропейського романського стилю: масивність об'єму, вузькі вікна, кругла сходовая вежа. Подальша переробка візантійської системи знайшла своє вираження в однокупольній церкві Параскеви П'ятниці. Існує припущення, що ця будівля зведена видатним архітектором того часу Петром Милоногом. Він уперше застосував «сходинові арки, які набули надалі значного поширення. Петро Милоног також побудував у Києві складну інженерну споруду - кам'яну підпірну стіну під горою, яка розмивалася водами Дніпра. Літописець пише, що кияни дуже любили це місце, де вони «немовби ширяли у повітрі».

Галицько-Волинське князівство, яке знаходилося на крайньому заході, мало тісні культурні зв'язки з Угорщиною, Чехією і Балканами, сприймало, освоювало і переробляло елементи архітектури цих країн. Тут активно розвивається замкова архітектура, отримує поширення такий варіант церковної споруди, як кругла в

плані *ротонда*. На жаль, багата архітектура цієї землі практично не збереглася.

Загалом у мистецтві Київської Русі, як і в мистецтві Західної Європи, архітектурі належало провідне місце. Живопис, різьблення по каменю, художнє лиття перебували у залежності від архітектурно-художнього задуму.

Образотворче мистецтво. Провідними жанрами образотворчого мистецтва Київської Русі були мозаїка, фреска, іконопис та книжкова мініатюра.

Жанри монументального живопису - фреска і мозаїка - склалися на основі візантійських шкіл. Фресками - розписами водяними фарбами по сирій штукатурці - вкривалися стіни православних храмів. Така техніка вимагала від художника високої майстерності, швидкого і точного нанесення малюнка і фарб. Відповідно всю композицію необхідно виконати протягом одного дня. Зате фарби добре вбираються, висихають разом з штукатуркою, завдяки чому не обсіпаються і не вицвітають. Рецепти складання фарб трималися у суворому секреті, передавалися від майстра до учня. Завдяки чудовим властивостям цієї техніки давньоруські розписи витримали випробування часом. Значною складністю не тільки у художньому плані, але й технологічному відмічене мистецтво мозаїки. Мозаїчні зображення склалися зі *смальти* - кубиків спеціального кольорового скла, секрет виготовлення якого прийшов з Візантії і був втрачений під час монголо-татарського ярма. Колірна гама смальти нараховувала безліч відтінків (наприклад, зелена - понад 30, червона і синя - по 20 і т.д.) При виготовленні золотої смальти тонку металеву пластину вміщували між шарами прозорого скла.

Цілий світ давньоруського мистецтва в єдиному ансамблі архітектури, живопису і декоративно-прикладного мистецтва дійшов до нас у київському Софійському соборі. І мозаїки, і фрески виконані за єдиним задумом, у єдиному стилі. Мозаїки прикрашають переважно центральну частину собору, передусім вівтар. Їх палітра нараховує 177 відтінків. Здатність мозаїк мерехтіти у світлі сонячних променів і свічок пояснюється тим, що майстри застосовували такий прийом: мозаїчне кольорове скло вдавлювалося у сирю поверхню штукатурки під різними кутами. Фігури були чудово видно з будь-якої частини приміщення і немовби оживали, рухалися, що справляло і справляє велике враження. Головна мозаїка - велична і сувора фігура Христа-Вседержителя на склепінні центрального купола. Автор виявив глибоке розуміння особливостей монументального живопису: зображення виконане широкими лініями, великими кольорними площами. Напевно, найбільш знаменита мозаїчна Богоматір-Оранта. Оранта - назва у візантійській традиції сюжету з зображенням Богоматері, яка молиться. Діва Марія, яка підняла у молитовному жесті руки, постає на золотому мерехтливому фоні на склепінні вівтарної апсиди.

Всі стіни, стовпи і склепіння Софійського собору вкривав фресковий живопис. Розробка тематики фрескових розписів Софійського собору була справою великої державної ваги, керував нею один з найбільш наближених до князя Ярослава людей - митрополит Іларіон. Розписи читаються як книга, складаються у три цикли: євангельські, біблійні сюжети і життя святих - заступників княжого роду. Вежі, де розташовуються сходи, якими підіймався князь і його наближені, не є культовим приміщенням, тому їх стіни були прикрашені фресками, написаними на світські побутові теми («Скоморохи», «Половання на ведмедя», інші).

На стіні під арками хорів містилася велика композиція з зображенням Ярослава, який підносить Христу модель Софійського собору, і всієї княжої сім'ї. У 1651 р. голландський художник Вестерфельд бачив і замалював всю фреску, однак надалі багато з зображень загинули. До наших днів найкраще зберігся портрет жінок великокняжої сім'ї. Софійський собор доніс до нас єдині у всій Європі зразки світського монументального живопису XI ст.

У прямому зв'язку з введенням християнства перебуває виникнення і розвиток національної традиції іконописного мистецтва. Ікони писалися на дошках. Дошку вкривали особливим ґрунтом, потім наносили малюнок, по якому писали фарбами, розтертими на яєчному жовтку. Теми, композиції, колірна гама зображень на іконах підкорялися суворим правилам - канону. У канонічних зображеннях немає реалізму, їх символіка дуже складна. Найбільші майстри вміли, не пориваючи з каноном, наділяти свої твори неповторними індивідуальними рисами, наповнювали свої вироби справжніми почуттями. У "Києво-Печерському патерику" описане життя знаменитого майстра Алімпія (Аліпія) Печерського. Найдавніші з ікон, які збереглися до сьогодні, датуються приблизно часом князювання Володимира Мономаха. Привезена з Візантії ікона «Володимирська Богоматір» послужила основою цілому ряду ікон, які отримали назву «Замилування».

Поява мистецтва книжкової мініатюри співпадає з появою найдавніших писемних пам'яток. Рукопис з кольоровими ілюстраціями називався «лицьовий». Зображенням трьох євангелістів - Іоанна, Луки і Марка — було прикрашене Остромирове Євангеліє. Четвертого євангеліста, Матфея, немає, але для малюнка був залишений чистий аркуш. «Лицьовим» є знаменитий «Ізборник» Святослава. Крім сюжетних ілюстрацій, книги багато орнаментувалися. Про мініатюри Київської Русі ми можемо скласти уявлення по так званому радзивілівському літопису XV ст., який є списком з рукопису XIII ст. Його 617 мініатюр – своєрідна художня енциклопедія історії і культури того часу.

Декоративно-прикладне мистецтво. Активно розвивалося декоративно-прикладне мистецтво. Вироби з дерева, металу, кістки, каменю, глини не просто задовольняли потреби людей, але й прикрашали їх життя. Характерним для творів прикладного мистецтва був рослинний орнамент, на відміну від геометричного візантійського.

Особливо вражають високою естетикою і технікою виконання ювелірні вироби. Були відомі і застосовувалися чорніння срібла, лиття з дорогоцінних металів, карбування, інкрустація, техніка скані (узори з тонких металевих ниток) і зерні (прикраси з напаяних дрібних металевих кульок). Вершина ювелірного мистецтва - техніка перегородчатої емалі. Прийшла вона з Візантії, але незабаром кийвські майстри перевершили вчителів. Процес виготовлення схематично виглядав так. На золоту пластину наплавляли тонкі золоті перегородки, отримані порожнини заповнювали емалевим порошком і розплавляли його. У древніх скарбах знайдені прикраси з зображенням сирен, дерева життя, квіткового орнаменту. Німецький знавець ремесел Теофіл (XI ст.), перелічуючи в своїй записці країни, які уславилися в різних мистецтвах, на почесному місці назвав Русь, майстри якої були відомі своїми виробами «з золота з емаллю і з срібла з черню».

Музика. У житті людей Київської Русі значне місце займали музика, пісні і танці. Пісня супроводила різні обряди, календарні свята. Знамениті фрески вежі Софійського собору у Києві дають зображення музикантів і танцюристів. За цими зображеннями, а також з билин, літописів ми знаємо про музичні інструменти Русі - ріг, труби, бубон, гусла, гудок. З прийняттям християнства одноголосий спів став частиною богослужіння, православний канон не допускав інструментальної музики. Спів вівся за спеціальними рукописами-книгами. Склалося дві системи нотних записів - самобутня і візантійська.

Отже, у розвитку культури Київської Русі проявлялися як загальні закономірності, так і національні особливості. Її основа - самобутня культура східнослов'янських племен. Принциповим рубежем у розвитку культури стало прийняття християнства. Значним був вплив візантійської культури. На відміну від Західної Європи, на Русі держава не підпала під владу церкви, і, відповідно, в культурі світські елементи були сильнішими. Намітилася прогресивна тенденція диференціації духовної культури. У відносно короткі терміни Київська Русь зробила величезний крок, вийшовши на загальноєвропейський культурний рівень, а в деяких її сферах перевершивши його. Нові віяння в культурі, більша регіональна своєрідність з'явилися у зв'язку з феодалною роздробленістю. Однак для закріплення і розвитку культурної динаміки Русь потребувала відновлення політичної єдності.

Тема 4.

Українська культура в умовах литовської державності (друга половина XIII – XV ст.)

1. Історичні умови розвитку культури
2. Наука й освіта в другій половині XIII – XV ст.
3. Розвиток книжкової справи і літератури
4. Архітектура й образотворче мистецтво

1. Історичні умови розвитку культури

Розвиток культури у другій половині XIII - XV ст. визначався складною історичною ситуацією. Напередодні монголо-татарського нашестя Київська Русь розділилася на безліч князівств, незалежних одне від одного або неміцно пов'язаних певними військово-політичними договірними відносинами. Джерела нараховують 18 великих державних утворень, а якщо врахувати й дрібні, то біля 30. Внаслідок відсутності політичної єдності, неповного підпорядкування молодших князів старшим князям не було і військової єдності. Тому протистояти великим, добре навченим, наполегливим і жорстоким військам монголо-татар князям Русі було надто складно. Вже при першому зіткненні на ріці Калка в 1223 р. русичі зазнали поразки, але і це не привело до подолання міжусобних конфліктів.

1237-1240 рр. можна вважати найбільш трагічними в історії Київської Русі. Літописи й археологічні джерела розкривають жахливі картини пожеж, вуличних боїв, масової загибелі людей у Києві, Чернігові та інших містах. Разом з містами

знищувалися і витвори культури, було вбито і забрано в полон десятки тисяч людей, серед яких зустрічалося немало різних майстрів, решта населення втекла в ліси, обезлюдніли цілі області.

У 40-х роках XIII ст. для більшості князівств Київської Русі почалася іноземна навала, яка закінчилася лише через чверть сторіччя і ще стільки ж тривали періодичні набіги казанських, астраханських і кримських ханів. Військові спустошення і важкий тиск податків привели до зтяжнього економічного занепаду. За перші 50 років ординського правління не було побудовано жодного міста. Масштаби кам'яного будівництва досягли рівня, що передував нашестю, тільки через сто років. У ряді виробництв спостерігалось падіння або забуття складної техніки, спрощувалася реміснича промисловість: зникли сердолікове намисто, скляні браслети, мистецтво перетої емалі, поліхромна кераміка, виробництво смальти для мозаїк, більшість прийомів обробки металу і багато іншого. Зв'язок міста з селом, який зароджувався, широка торгівля великих міст з периферією були знищені татарами практично скрізь. Відбувся відрив Київської Русі від світових торговельних шляхів, затрималося формування буржуазних елементів суспільства. Деякі дослідники серед наслідків навали виділяють зміни в ході внутрішнього розвитку: перехід від добровільного єднання під владою одного князя до піднесення ролі монарха. Але, всупереч думці деяких західних вчених, монголо-татари істотно не вплинули на сам характер культури, яка стояла набагато розвиненішою за культуру завойовників. Хоч у мову і проникли деякі слова, принесені татарами (базар, вежа, черевик, скриня, горище, ковпак, кафтан), загалом культура на Русі розвивалася на внутрішній основі. Крім того, знаходячись під владою степових орд, Київська Русь зберігала зв'язок з візантійським світом, що сприяло розквіту духовності в майбутньому. Руська митрополія перебувала під невсипущим контролем Константинополя. Володарі Орди, розуміючи значення церкви, звільнили православне духовенство від данини й оголосили недоторканими його земельні володіння за умови, що митрополити, як і князі, будуть їздити за ярликом в Орду. Тому навіть у скрутні для Київської Русі часи в монастирях і церквах продовжувало концентруватися культурне життя.

Потрібно зазначити, що різні князівства різною мірою відчували наслідки монголо-татарського нашестя. Воно визначило остаточне оформлення в XIII - XIV ст. історичних шляхів розвитку основних регіонів Київської Русі: південно-західного з центром у Галицько-Волинському князівстві, яке охоплює в основному етнічні території сучасної України, північно-східного з центром у Володимиро-Суздальському князівстві і північно-західного з центром у Новгороді. Київське і Чернігівське князівства занепали. У зв'язку з переміщенням європейської торгівлі з Візантії в Західну Європу на Русі торговельні пріоритети перемістилися з Київського у Галицько-Волинське князівство, де перетиналися шляхи із західної, північної і східної Європи. Це, в свою чергу, обумовило інтенсивний культурний розвиток вказаного регіону. Литовське правління, що постало на українських землях з другої половини XIV ст., кардинально не вплинуло на культурний процес. Принцип литовської політики «нічого не змінювати і нічого не вводити» якнайкраще відповідав інтересам підвладного йому населення. Крім того, певною мірою литовське правління сприяло

інтенсивним зв'язкам вказаних земель з Західною Європою і її впливу на місцеву культуру.

2. Наука й освіта в другій половині XIII – XV ст.

У поширенні освіти, як і в розвитку багатьох галузей культури, величезну роль відігравали церкви і монастирі. Перед монголо-татарським нашествям розповсюдження письменності серед населення було досить широким. Зустрічаються графіті - написи на камені, стінах, дереві. Це свідчення про належність предмета людині, майстру, прохання до Бога, церковні тези, полеміка між духовними і світськими особами (графіті Софійського собору), загадки, побажання князів своєму народу тощо. У Звенигороді Галицькому і в Бересті знайдено берестяні грамоти, в Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Львові - бронзові стилуси (писала) для письма на воскових табличках. Про існування шкіл на Волині можна зробити висновок із життя іконописця Петра, пізніше митрополита. Його, коли він досяг семи років, «віддали батьки книгам вчитися». Церковна монополія на освіту надавала їй переважно богословського характеру, застосовувався принцип навчання читанню складами і письму.

На жаль, відомостей про освіту у період навали дуже мало. В основному вони стосуються Галицько-Волинського князівства (згодом - королівства), яке внаслідок своєї віддаленості менше потерпіло.

Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського ознаменувало новий період у розвитку української культури, зокрема освіти і наук. У загальнокультурному відношенні Литва значно поступалася Україні - українська мова стала мовою діловодства, дипломатії, приватного листування на території Великого князівства Литовського. Недержавне становище українського населення пізніше негативно позначилося на розвитку культури.

У цей період початкові школи існували в містах, при великих церквах і монастирях і в маєтках деяких магнатів. Навчали дяки-«установники», яким платили зерном та іншими продуктами. Вчилися або в будинку дяка, або в приміщенні при церкві. Вивчали читання, письмо і церковний спів. Підручниками служили «Часослов» і «Псалтир».

Крім людей, які здобули початкову освіту, були і більш освічені, які знали іноземні мови, працювали в князівських і єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, проводили облік, вели дипломатичну переписку. За князя Данила Галицького при його дворі вважалося цілком нормальним знання 5-7 мов. Найвищим орієнтиром в освіті за великокняжої України-Русі була візантійська освіта, яка ґрунтувалася на надбаннях багатьох поколінь і за своїм рівнем займала чільні позиції в Європі.

До кінця XVI ст. визначальними у шкільній справі на українських землях залишалися візантійські традиції: школа при церкві (або монастирі), дяк («дідакал», «майстер», «бакалавр») – шкільний вчитель, богослужбні книжки – підручники, програма навчання – буквар, церковний спів і письмо, мова навчання – церковнослов'янська.

До появи в Україні власних вищих навчальних закладів, багато заможних українців з XIV ст. отримувало вищу освіту в університетах Європи. Так, лекції

Галілея у Подуанському університеті у 1592-1610 рр. відвідувало 52 студенти – українця. У XIV – XVII ст.ст. у Краківському університеті викладали 13 професорів з русинських земель, а у XVI – XVII ст.ст. тут навчалось більше 800 студентів з України. Багато з цих людей стали видатними вченими, культурними діячами, організаторами освіти й науки.

Так, у Болонському університеті, одному з найстаріших, здобув вищу освіту Юрій Дрогобич (Котермак, бл. 1450-1494). Юрій Котермак народився в Дрогобичі на Прикарпатті в родині ремісника Михайла Доната (Котермака). 1468 року його ім'я було внесене до списків студентів Краківського університету. На честь рідного міста він взяв псевдонім Дрогобич. Уже в 1470 році він отримав ступінь бакалавра, а в 1473 р. – магістра. Далі він вирушив до Італії, у Болонський університет – один з найушлавленіших у Європі. У цьому університеті Юрій Дрогобич викладав астрономію протягом 1478/79 навчального року, написав у 1480-1482 роках першу наукову працю, став ректором Болонського університету і склав іспит на звання доктора медицини. В Італії Юрій Дрогобич викладав, займався медичною практикою, науковою діяльністю. Зокрема, в його найвідомішій друкованій праці «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича із Русі, доктора мистецтва і медицини Болонського університету» з точністю до години передбачено затемнення місяця 22 квітня і в ніч з 15 на 16 жовтня 1483 року; визначено географічну довготу багатьох міст, у тому числі, вперше, рідного Дрогобича, а також Москви і Вільно. Зроблено астрологічні прогнози щодо стану справ священної Римської імперії. Складено також метеорологічний прогноз і прогноз епідемій. Книга написана на високому науковому рівні і свідчить про глибокі та різноманітні знання автора. Юрій Дрогобич – перший вітчизняний автор друкованої книги. Його наукова діяльність була відомою в багатьох країнах Європи, його праці зберігаються в бібліотеках та архівах Франції, Німеччини, Італії, Польщі. До видатних українських гуманістів належать також Павло Процелер (Русин), Станіслав Оріховський-Роксолан, Іван Туробінський-Рутенець, Григорій Чуй-Русин.

Що стосується науки, то в українських землях набули більшого розвитку філософські та політичні погляди. Математичні знання в XIII - XV ст. не набули особливого поширення. Цифрова система того часу була надто незручною: для кожного розряду чисел (одиниць, десятків, сотень) існували особливі буквенні позначення з титлом (надрядковий знак над буквою, який позначає цифру); поняття нуля було відсутнє; простий дріб означався словесно (одна шоста - «півтретини», $1/12$ - «півпівтретини») і т.п. Десятеричний дріб не застосовувався. Все це утруднювало математичні дії.

Космологічні уявлення черпалися з християнської та іншої богословської літератури, що трактувала питання світобудови вельми суперечливо. Серед творів такого роду в XIII – XIV ст. найбільш популярним були компілятивний дохристиянський твір «Книга Єноха» (II-I ст. до н.е.) і «Християнська топографія» Косьми Індікоплова (бл. 549 р.). У першій світ подавався як Земля і сім небес над нею, в кожному з яких живуть духи, ангели і різні світила. У другій Земля описується у вигляді стола або прямокутної дошки і т.п. Великим кроком уперед було відродження на початку XV ст. античних уявлень про світобудову. У збірнику «Мандрівник з іншими речами» (1412 р.) міститься пряма заява про кулястість Землі. Раціональне осмислення природи світобудови було істотно

утруднене впливом релігійно-містичного світогляду. Але вже Ю.Дрогобич у своєму «Прогностику...» – науковій розвідці, яка вийшла друком у Римі в 1483 р. (це перша друкована книга українського автора, що належить до *інкунабул* – першодруків Європи) чітко виходив з тези про пізнаваність світу: «Хоч і далекі від очей простори неба, та не такі віддалені вони для розуму людського. Ми знаємо із наслідків про їх причини, а з останніх – наслідок їх пізнаємо».

З поступовим розвитком в XIV - XV ст. торгівлі, відновленням дипломатичних зв'язків, відродженням паломництва відбувалося розширення географічного кругозору людей. До цього часу належить складання безлічі рукописних збірників, що містили справжні і докладні описи Константинополя, Палестини, Західної Європи та інших земель. Найвидатнішою пам'яткою такого роду, що отримав популярність, є «Хожденіє за три моря» тверського купця Афанасія Никітіна, який здійснив в 1466-1472 рр. подорож Волгою і Каспієм до Персії, а потім до Індії.

Суспільні ідеї, пов'язані з осмисленням місця людини в світі і суспільстві, а також політичні теорії з часу утвердження християнства на Русі в основному укладалися в межі релігійного світогляду. У XIV - початку XV ст. Київська Русь, сприйнявши в основному філософсько-богословські течії Візантії, відставала від неї за рівнем філософського мислення, яке в той період і в самій Візантії переживало кризу. В українських землях взаємодіяли і протидіяли православ'я в традиційному розумінні, слабкі паростки раціоналізму (у вигляді ересей) та ісіхазм (етико-аскетичне вчення, яке включало систему психофізичного контролю), тоді як у Візантії панували ісіхазм, що переміг, і переможений раціоналізм. Ідеологи ісіхазму розвинули погляди ранньохристиянських вчителів церкви, відкриваючи перед віруючими можливість богопізнання, духовного і навіть тілесного єднання з Богом через сприйняття божественної енергії.

На Русі XIV - XV ст. було розвинене вчення про неминучість кінця світу і божественного суду над людством. Через соціальні потрясіння ці ідеї набували форми реального очікування «другого пришествя» Христа.

У монастирській епохи, звичайно, не вичерпувався цими ідейними течіями, але в них сфокусувалися найважливіші життєві уявлення людини XIV - XV ст., і саме вони зумовлювали характер тих зрушень, які сталися в історико-культурному процесі того часу.

3. Розвиток книжкової справи і літератури

Книжкова справа в Україні, як і вся культура, в 30-50-і рр. XIII ст. перебувала у найважчому становищі. У джерелах згадується книгописання кінця XIII ст. в Києво-Печерському монастирі, у Володимирі-Волинському, Холмі і Львові. Збереглося усього біля 200 рукописів і уривків, створених у кінці XII - XIV ст.; у кінці XII - початку XIII ст. - 28; у першій половині XIII - 19; у XIII ст. (без точної дати) - 83; у другій половині XIII - 34; в кінці XIII - на початку XIV - 35. Всі вони були написані на пергаменті. Записи на книгах свідчать, що книги переписувалися писарями владичеських кафедр, митрополичої канцелярії, причетниками церков. Центрами книжкової культури були Галич при Левові Даниловичі і його синові Юрії, Холм, Перемишль, Полоцьк, Волинь. При дворі

князя Володимира Васильковича - книжника і філософа - існувала величезна майстерня для створення книг. Серед його дарів різним церквам у Володимирі, Бересті, Бельську, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Чернігові, літописець описує 36 книг. Шкіряна оправа найбільш дорогих із них прикрашалася золототканим полотном, металевими накладками із зображеннями, виконаними технікою перебірчастої емалі. Все це створювалося місцевими ремісниками. Деякі книги були прикрашені мініатюрами.

На українських землях в XIII - XV ст. знали декілька видів письма. Спочатку був «*устав*» - без нахилу, суворо геометричної форми, який нагадує сучасний друкарський шрифт. У XIV ст. з поширенням ділового письма його змінив «*напівустав*» (літери менші, з легким нахилом). У XV ст. почали писати «*скорописом*», плавно з'єднуючи сусідні букви. Іноді літери прикрашали в'яззю, вони були видовжені вгору і перепліталися між собою, утворюючи орнамент. Писали стовпцями, не розділяючи слів, скорочуючи їх за рахунок голосних, які часто писали над рядком. Крапку використовували довільно. З XV ст. з'являється кома або крапка з комою замість знака питання.

Переписування книг було дуже тривалим, за день писали 2-4 аркуші. Першу, заголовну літеру в тексті - «ініціал» писали крупніше і красивіше, прикрашали. Звичайно «ініціал» розмальовували червоною фарбою, від чого і зараз кажуть: «писати з червоного рядка». Завершували текст «кінцівкою» - невеликим малюнком. Часто це були два птахи, схожі на павичів. Найскладнішим видом ілюстрування книги були мініатюри. Їх писали художники на вільних аркушах пензлем і фарбами. Так, у 1397 р. на замовлення єпископа Михайла кийвським протодияконом Спиридонієм було оформлено кольоровими мініатюрами «Київський псалтир». Сюжети мініатюр були не тільки релігійними, але й побутовими, історичними, пейзажними.

Серед рукописів XIII ст. переважали книги, необхідні для здійснення церковного богослужіння. Помітне місце займала візантійська література церковно-повчального характеру: «Богословіє» Іоанна Дамаскіна, твори Максима Сповідника, Федора Едеського і Ніла Синайського, збірники слів - торжественики, кормчі книги (збірники церковних і світських законів). Останні відобразили зміну стану церкви, коли у Галицько-Волинській землі була встановлена власна Галицька митрополія з кафедрами у Перемишлі, Володимирі, Луцьку, Холмі і Турові.

У кормчих книгах дістала своє вираження робота з кодифікації права: у 1262 р. в Україну була привезена сербська кормча з докладними поясненнями візантійських юристів Олексія Арістіна та Іоанна Зонари, а в 1273 - 1280 рр. в оточенні кийвського митрополита Кирила була створена руська редакція кормчої книги, яка поєднувала матеріали давньослов'янської і сербської редакцій. Пояснення різних юридичних казусів і встановлення норм церковних покарань, повчання ченцям і мирянам включали до складу требників, канонічних збірників: послання володимирського єпископа Симона та інока Полікарпа (1214 - 1226), «П'ять слів печерського ігумена, пізніше володимирського єпископа Серапіона» (1239 - 1275) тощо.

Найважливішим жанром літератури цього періоду є літописання. У Києві воно безперервно велося до 1238 р., після чого дані про нього зникають, у

Чернігові і Переяславі до 1228 р. Головним літописним твором цього часу є Галицько-Волинський літопис, створений у другій половині XIII ст., що охопив події 1201-1291 рр. Автори літописів виступають з позицій середнього і дрібного боярства, городян. Тон і манера літопису кінця XIII ст. близькі до візантійських історичних оповідей імператорських історіографів. Відомо, що при князях Данилові, Володимирові Васильковичі, Мстиславі і Левові також були історіографи, які мали в своєму розпорядженні весь князівський обіг документів. Крім того, в літописі є фрагменти, де текст не обмежується рамками викладу за роками, вони являють собою жваву безперервну розповідь, з далеким від церкви і її книг стилем, що підтверджує її світський характер.

Всі інші літописні тексти, складені в цей період в різних місцях Галицько-Волинського князівства, були тільки спробою окремих осіб дати опис поточних подій, завжди протягом короткого відрізка часу, і не мали офіційного характеру.

Одним з яскравих творів словесності тих часів є «Слово про погибель Руської землі». Його вважають початком твору про татаро-монгольське нашествя, який не зберігся. І хоч у «Слові...» неточно описані географія і політична історія XIII ст., але це сильний за літературними характеристиками, за драматизмом і патріотичним звучанням твір.

Крім того, переписувачем протодияконом Спиридоном спільно з київськими майстрами близько 1397 р. підготовлено великоформатний (302 мініатюри) збірник афоризмів, правил поведінки, практичних порад – Київський псалтир – один з найвизначніших пам'яток українського рукописного книжкового мистецтва. Поряд з малюнками канонічного змісту книжку прикрашають анімалістичні, батальні, історичні, пейзажні, побутові сюжети.

У період, що розглядається нами, з'являється ораторська, побутова (житійна) і паломницька проза, літературні збірники («Ізмарагд»), перекладні повісті («Александрія», «Троянська війна», «Індійське царство»). Особливістю літератури другої половини XIII - XV ст. є увага до релігійних та естетичних переживань і відсутність інтересу до особистісних.

В усній народній творчості цього періоду зароджувалися нові форми, звільнялися від культових елементів обрядові пісні. Основними жанрами були казки, новели, легенди, притчі, вживалися прислів'я і приказки. Серед населення поширювалися розповіді про нашествя Батия, легенди про київського князя Михайлика - героя боротьби проти половців, патріотичні пісні.

З середини XV ст. в європейському книговиданні настають радикальні зміни, пов'язані з виникненням книгодрукарства у 1440 р., яке відбулось завдяки німецькому винахіднику Іоганну Гуттенбергу. Виникнення книгодрукування в Україні донедавна пов'язувалося з ім'ям Івана Федорова (р.н. невідомий – 1583). Сьогодні ряд вчених схиляються до думки, що друкарня у Львові існувала, принаймні, у 1460 р. (львівський міщанин Степан Дропан подарував її Львівському Онуфріївському монастирю). Поза українськими землями в цей час церковнослов'янською мовою друкувалося ряд книг – 1491 р. у Кракові Швайпольт Фіоль (Святополк Фіоль) виготовив богослужебні книги Часословець і Осьмогласник, а дещо раніше – «Тріюдь пісню» і «Тріюдь цвітну». В Празі Франциск Скорина у 1517-1519 рр. надрукував кирилицею двадцять окремих видань Біблії. В Римі 7 лютого 1483 р. в друкарні Еухаріуса Зільбера було видано

написаний латиною науковий трактат «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету».

4. Архітектура й образотворче мистецтво

Архітектура і мистецтво - це дві царини, які найбільше потерпіли від татаро-монгольської навали. Будівництво в Подніпров'ї фактично було припинене і розвивалося тільки на території Галицько-Волинського князівства, базуючись на архітектурі часів Київської Русі. Данило Галицький і його послідовники відроджують містобудування, зводять ряд нових фортець і відбудовують старі, зруйновані ординцями. Сюди з розорених монголо-татарами міст прибуло багато майстрів. Вони засновували ремісничі слободи і виконували замовлення князя.

У другій половині XIII ст. починається будівництво кам'яних замків у Луцьку, Кременці, Хотині. Нові тенденції з'являються в культовому будівництві: храми стають підкреслено урочистими (церкви Успіння та Івана Предтечі в Холмі, храми Іоанна Богослова і Дмитра в Луцьку, церква Миколи у Львові тощо). У їх архітектурі візантійський стиль набуває нових форм - переплітаються візантійсько-руський і готичний стилі, храми рясно декоруються різьбленням, іноді вітражами (церква Іоанна Златоуста в Холмі) і фресками.

З кінця XIV ст. на архітектуру починають впливати зміни в тактиці ведення війни і розвиток військової техніки. Виникають замки, повністю побудовані з каменю і цегли, укріплені кріпосними вежами і бійницями (в Луцьку, Меджибожі, Кременці). Головними замовниками стають не тільки церкви, монастирі і великі феодалі, але і шляхта, зміцнілі міські і сільські общини. Зміцнюються культурні зв'язки з Західною Європою, в Україні працюють майстри з Угорщини і Польщі. Всі ці тенденції відбиваються в будівництві і внутрішньому оздобленні безкупольних храмів, в яких разом з продовженням традицій архітектури Київської Русі реалізовані творчо переосмислені досягнення Заходу.

У XV ст. архітектура все частіше повертається до київських традицій. Будуються дерев'яні храми: церква Святого Духа в Петеліче, собор Благовіщення в Ковелі. У невеликих храмах, побудованих міськими і сільськими общинами, яскраво виявляється оборонний характер, зумовлений набігами татар і усобицями феодалів. Типовим прикладом церкви-фортеці є Покровська фортеця в Сутковцях (XV ст.).

На іконопис Галицько-Волинського князівства кінця XIII - XIV ст. вплинула київська школа. Найбільш популярною темою мистецтва XIII ст. було заступництво і покровительство (ікона Христа-Спасителя у Мельнику). З творів київського живопису відомі ікони «Богоматір Печерська» (бл. 1288 р.), «Ігорева Богоматір», «Микола з житієм». Вони вже значною мірою позбавлені суворого аскетизму, обличчя намальовані м'яко, детально виписано одяг. У XIV ст. посилюються народні мотиви. Так, у сюжетах композицій «Різдва Христово» і «Успіння Богородиці» вже були побутові і пейзажні елементи. Вони присутні в розписі стін Кирилівської церкви у Києві (XIV ст.), Онуфріївської церкви в селі Лаврові (XV ст.), вірменського собору у Львові (XIV - XV ст.). Найбільш популярні сюжети - зображення Юрія Зміборця і «Страшного суду». Останній

часто набував сатиричного й антифеодального звучання, під впливом смаків замовників - селян і міщан. Майстром, у творчості якого вже у XV ст. був помітний вплив італійського мистецтва епохи Відродження, був Петро Ратенський, уродженець Волині. Його перу належить ікона «Богородиця» у Володимиро-Волинському соборі і так звана «Петровська ікона» в Успенському соборі в Москві.

З робіт професіональних художників збереглася ікона Богоматері-Одигітрії з Покровської церкви Луцька (XIII - XIV ст.). Відома Ченстоховська ікона Божої Матері, така популярна в Польщі, у XIV ст. була вивезена з Галичини. Ряду українських ікон XV ст., виконаних в руслі художніх традицій Галицько-Волинської землі, були властиві лаконізм і цілісність композиції, стриманість колориту і одночасно вміння об'єднати контрастні кольори, емоційна насиченість образу-символа. Ці особливості стали в майбутньому одним з елементів національної своєрідності українського образотворчого мистецтва. У той же час в багатьох творах народного декоративного мистецтва Західної України (килими, вишивки, писанки) помітне використання і подальший розвиток мотивів, які існували в середньовіччі.

На другу половину XIII - XV ст. припадає подальший розвиток мистецтва скоморохів - народних лицедіїв, співаків, музикантів, танцюристів. При князівських дворах концентрувалися співаки, які складали «хвалу» на честь бойових подвигів князя і його дружини. У народному середовищі були поширені ігрові, обрядові і трудові пісні. Кобзарі виконували думи в супроводі гри на кобзи-бандурі або лірі. Історія зберегла тільки окремі імена придворних поетів та співців, зокрема знаменитого Митуси з Перемишля.

Таким чином, незважаючи на важкі умови іноземного панування, оригінальна і високохудожня культура українського народу, продовжуючи традиції давньоруської культури і підтримуючи зв'язок із західноєвропейською, не тільки не занепала, але й зберегла високий рівень розвитку.

Отже, у другій половині XIII - XV ст. українські землі переживали певне призупинення розвитку окремих ланок культури, пов'язане з наслідками монголо-татарського нашествия і втратою Києвом значення політичного, торговельного і культурного центру України-Русі. Головним осередком розвитку української культури в цей час стає Галицько-Волинське князівство, менш розорене, яке перебувало у більш сприятливому геополітичному становищі. У культурі XIII - XV ст. помітним стає західноєвропейський вплив. Його поєднання з місцевими традиціями визначило культурний зміст епохи. Значних висот досягли наукові знання в гуманітарних галузях: філософії, історії. Розвивалися світські мотиви в літературі. Архітектура храмів набуває рис готичного стилю, поширеного в міському будівництві Європи. Продовжувався розвиток різних жанрів народного мистецтва: декоративно-прикладного, музичного, театрального. Народна творчість збагачувалася героїчними, визвольними мотивами.

Незважаючи на поступову втрату власної державності (Орда, Литва, Польща), українська культура продовжувала поступально розвиватися.

Тема 5.

Розвиток української культури під владою Речі Посполитої та Росії (XVI-XVIII ст.)

1. Передумови і труднощі культурного піднесення XVI-XVIII ст.
2. Особливості релігійної ситуації в Україні
3. Книгодрукування і література
4. Розвиток освіти
5. Нові галузі науки
6. Досягнення мистецтва

1. Передумови і труднощі культурного піднесення XVI-XVIII ст.

XVI-XVIII ст. - виключно складний і важливий період в житті українського народу. У політичній історії він охоплює такі процеси, як перехід всіх українських земель під владу Речі Посполитої, наростання визвольної боротьби, створення національної державності в ході Хмельниччини, подальша втрата завоювань. У вітчизняній культурі це була яскрава, плідна епоха, принципова для подальшого розвитку. Можна виділити цілий ряд причин, які пояснюють культурне піднесення в Україні у XVI-XVIII ст.

Передусім треба підкреслити, що тоді ще були живі традиції Київської Русі. Найкраще вони збереглися у західноукраїнських землях, менш потерпілих від монголо-татарського нашествия. Крім того, у великому князівстві Литовському культурна спадщина Київської Русі була сприйнята на державному рівні.

У XVI ст. триває стабілізація і пожвавлення економічного життя, зростання міст. Нараховувалося до 20 великих українських міст з населенням понад 10-15 тис. жителів. У Львові, Києві кількість ремісничих спеціальностей досягала 300. Розвитку товарно-грошових відносин сприяло *магдебурзьке право* (правова система, яка закріплювала самоврядування городян). На Волині і в Галичині все ширше практикувалося будівництво світських споруд не з дерева, а з каменю і цегли, у XV ст. у Львові було побудовано водопровід.

Свою роль відіграв і вплив західноєвропейського Відродження та Реформації. В містах України, як і в ряді інших європейських країн, проживало етнічно різноманітне населення: крім українців - поляки, німці, євреї, вірмени, угорці, греки, що сприяло взаємопроникненню різних культур. У XV ст., коли під ударами Туреччини прийшли до занепаду італійські колонії у Криму, частина генуезьких купців переселилася до Львова і Києва. З іншого боку, діти українських вельмож навчалися в університетах Праги, Кракова, Болоньї. Варто пригадати імена українського поета XV ст. Павла Русина, професора медицини й астрономії з Дрогобича Юрія Котермака. Гуманістичні настрої та ідеї, європейські художні стилі набували на українському культурному ґрунті нових форм.

Найважливішим чинником, який впливав на розвиток культури в Україні в цей період, була національно-визвольна боротьба українського народу. Утворення Речі Посполитої внаслідок Люблінської унії у 1569 р. призвело до концентрації практично всіх українських земель у єдиних державних кордонах, поставило їх населення у найважчі політичні, соціально-економічні умови. У зв'язку зі

зростанням міст в Європі зріс попит на продукцію сільського господарства, а Іспанія, яка досі була "житницею Європи", не справлялася з цим завданням. Потрібні були нові постачальники, і на цю роль претендувала Польща. Польські феодали захопили землю, закріпачили селян, витискали з України максимум прибутку, але в той же час захистити її від набігів турок і татар виявилися неспроможними. У цих умовах всі культурні процеси перепліталися як з боротьбою проти польського засилля, так і з обороною рубежів від натиску Кримського ханства й Османської Туреччини.

Неоднозначною у розвиткові української культури в XVI ст. - першій половині XVIII ст. була позиція соціальної еліти. Своєю меценатською діяльністю прославилися князь Костянтин (Василь) Острозький, князь Юрій Слуцький, Єлизавета (Галшка) Гулечівна. Однак більшість українських феодалів, верхівка духовенства в умовах панування Речі Посполитої віддалялися від національної культури - мови, традицій, православної віри і сприймали польську. Один з українських публіцистів - Мелетій Смотрицький в полемічному трактаті "Тренос" ("Плач") відобразив скорботу православної церкви за династіями, які раніше були віддані вірі своїх предків, а зараз її покинули: »...Де тепер той безцінний камінь карбункул, блискучий як світильник – дім князів Острозьких, що світив над усіма іншими блиском святості старої віри своєї. Де інші, також безцінні камені тієї корони – славні доми руських князів, неоціненні сапфіри, безцінні діаманти: княжата Слуцькі, Заславські, Збараські, Вишневецькі, Сангушки, Чорторійські, Пронські, Руженські, Масальські, Лукомські та ін. незчисленні, яких довго було б вичисляти...«. Втрата народом своїх поведирів, еліти суттєво вплинула на розвиток культури.

У цій історичній ситуації роль духовного лідера народу взяло на себе *козацтво* – самобутній суспільний стан, який сформувався в XV-XVI ст. Саме козацтво підхопило традицію національної державності, виступило захисником православної церкви, української мови.

Всенародна війна за свободу України 1648-1657 рр. безпосередньо відбилася і на культурному житті. Патріотичні почуття, спільні походи, масове переселення - все це сприяло культурній інтеграції різних регіонів. У ході війни міцніла нова українська державність, що спиралася на козацькі традиції. Хоч Гетьманщина включала тільки частину національної території, але саме її існування вело до зростання національної самосвідомості.

Кризова ситуація в культурі України виникла в кінці XVIII ст. після того, як внаслідок трьох поділів Польщі українська територія виявилася у складі двох імперій - Російської та Австрійської, в яких проводився антиукраїнський політичний курс. У Російській імперії по суті повторилася ситуація попереднього сторіччя, тільки тепер козацька старшина стала частиною дворянства, сприйняла російську культуру. Єдиними носіями і творцями української культури в цій ситуації залишилися низи суспільства, простий народ.

2. Особливості релігійної ситуації в Україні

На зламі історичних епох, при переході від Середньовіччя до Нового часу у всіх європейських країнах надзвичайно гостро стояло питання про роль церкви і

релігії. Виникнення централізованих держав супроводжувалося формуванням національно-релігійних ідеологій. У результаті католицизм переміг в Італії, Іспанії, Франції, протестантизм - у Швейцарії, Голандії, англіканство - у Британії. На українських землях виникло протистояння двох християнських церков. Українське населення сповідувало православ'я, а Річ Посполита була оплотом католицизму. Католицька церква за підтримки уряду виявляла значну активність та агресивність. З дозволу короля на території держави діяв орден єзуїтів. Польщі порівняно швидко вдалося перевести в католицизм феодальну верхівку суспільства, народ же зберігав відданість православ'ю.

Брестська церковна унія. У 1596 р. в Бресті відбувся собор, який проголосив унію (союз) православної і католицької церков. Польський уряд бачив у цьому засіб посилення свого впливу в українському суспільстві. Православні ж єпископи України пішли на цей крок, сподіваючись зміцнити особисту владу. Однак по суті було укладено не союз церков, а створено нову Українську греко-католицьку (уніатську) церкву, православну за обрядовістю, але адміністративно підпорядковану Риму. З 1596 р. польським урядом визнавалися лише католицькі і греко-католицькі общини, фактично ж більшість приходів залишалися православними.

Всупереч розрахункам польського короля, папи Римського, єзуїтів Брестська унія не спростила, а загострила ситуацію в Україні. Вона викликала гарячі суперечки, чітко виявила позиції, активізувала консолідацію українських культурних сил - православної української шляхти, духовенства, міщан, козацтва. Відразу після проголошення унії її противники зібралися в будинку князя Острозького і прокляли змову. Розгорілася запекла полеміка між найбільш освіченими священиками - противниками і прихильниками унії, склався особливий жанр - полемічна література. У 1620 р. за сприяння гетьмана П.Сагайдачного православна митрополія з центром у Києві була відновлена. У містах активну діяльність розгорнули братства.

Братства. Братства - релігійно-національні організації українських православних міщан. Така організація створювалася навколо парафіяльної церкви, зібрані внески йшли на її матеріальну підтримку, на благодійність. Поступово сфера діяльності братств розширювалася, вони відгукувалися на всі найважливіші події суспільно-політичного життя, посиляли своїх представників у сейми, брали участь у розв'язанні питань про парафіяльного священика, відкривали школи, друкарні, видавали підручники.

Раніше за все братства виникли у Львові, інших містах Галичини, а згодом і по всій Україні. Першим найбільшим і найвпливовішим у Львові стало Успенське братство (1544 р.), згодом у передмісті були засновані ще десять братств. Зберігся цілий ряд друкованих документів, підготовлених львівськими братствами, в яких вони протестують проти національного гноблення. Так, гостра боротьба велася проти заборони підтримувати відносини зі східними патріархами. Таке пряме підкорення Александрійському і Константинопольському патріархам у церковній термінології носить назву «ставропігія», тому повна назва львівського братства - Успенське ставропігійське.

У Києві початок братству поклала добродійна діяльність Єлизавети (Галшки) Гулечівни, яка передала в дар монастирю, школі і лікарні свої

володіння. Пізніше вона переїхала до Луцька, де продовжила свою діяльність. У невеликих містечках братства часто об'єднували більшість українського населення. У Київське братство в 1620 р. записалося все Військо Запорозьке на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним.

Деякі форми організації братств нагадують середньовічні цехи, окремі риси зближують їх з рухом Реформації, однак загалом можна сказати, що це було самобутнє явище, яке відіграло важливу роль в українському національному суспільно-політичному і культурному житті.

3. Книгодрукування і література

Вплив ідеології Відродження і Реформації знайшов відображення у розвитку літератури і книгодрукування. Винахід Іогана Гуттенберга, перехід від папірусу і пергаменту до паперу у XV ст. були передумовами активного розвитку книжкової справи у Європі. Більшість книг, особливо наукових, в цей період друкувалися латиною.

У кінці XV – на початку XVI ст. перші книги церковнослов'янською мовою надрукували Швайпольт Фіоль у Кракові і Франциск Скорина у Празі. В Україні поштовх для розвитку книгодрукарства дав Іван Федоров, який втік з Москви від переслідування реакційного духовенства у 60-х роках XVI ст. Власне, І.Федоров відновив занедбане книго друкарство. У 1573 р. Федоров за допомогою меценатів створив у Львові друкарню, де роком пізніше надрукував знаменитий «Апостол» (збірник описів життя святих). Через деякий час Федоров розорився, заклав друкарню і на запрошення князя К.Острозького, – одного з тих, хто зберіг відданість православію, - переїхав у його маєток в м. Острозі. Саме в цей час тут за ініціативи К.Острозького здійснювався грандіозний проект – готувалося до друку перше у слов'янському світі повне видання Біблії церковнослов'янською мовою. Щоб уявити масштаби робіт, треба сказати, що з метою пошуків достовірного тексту К.Острозький спорядив послів до Чехії, Польщі, Московії, Болгарії, Греції, Палестини, вів листування з Вселенським патріархом, створив при Острозькій академії спеціальну комісію з перекладу Святого письма, залучив 72 перекладачів, грецьких вчених. У 1581 р. «Острозька Біблія» (1256 сторінок) побачила світ, ставши взірцем для всього православного слов'янства. Її примірники купили королівські бібліотеки Швеції і Франції, що свідчило про високий рівень видання. У Москві Біблія переписувалася, так що »Острозька Біблія« довго залишалася єдиним подібним виданням.

Друкарська справа отримала розвиток у всій Україні. Вже в першій половині XVII ст. тут нараховувалося близько 20 друкарень, найбільшою з яких була друкарня в Києво-Печерській лаврі. Друкарні створювалися на кошти меценатів, Війська Запорозького. Активно займалися організацією типографій братства.

Зростання книгодрукування в Україні ілюструється такими цифрами. Якщо за 30 років (1574-1605 рр.) друкована продукція всіх друкарень в Україні знаходилася в межах 460 друкарських аркушів (що приблизно еквівалентно 46 сучасним книгам на 150 стор.), то тільки за 5 років (1636-1640 рр.) – вже понад 1927 друк. аркушів.

Поряд зі стаціонарними друкарнями також були пересувні. До середини

XVII ст. нараховувалося вже близько 40 різних друкарень. Найбільшу питому вагу у друкарській продукції мали книги релігійного характеру, але видавалися також наукові трактати, довідники, календарі, підручники. Деякі з підручників відігравали важливу роль в освіті. Так, граматику, автором якої був М.Смотрицький (1619 р.), М. Ломоносов назвав «вратами вченості». Вона перевидавалася більше 150 років практично у незмінному вигляді. Примітний той факт, що в домашніх бібліотеках багатих львівських міщан нараховувалися десятки і сотні книг.

В частині України, яка перебувала під владою Москви, у XVIII ст. царський уряд проводить реакційну політику щодо книгодрукування. Були заборонені публікації українською мовою, введені цензурні обмеження. В інструкції друкарням, яка з'явилася в 20-х роках XVIII ст., говорилося, що книгодрукування повинно здійснюватися так, щоб «никакой розни и особливого наречия не было». Через штрафи, накладені на Чернігівську друкарню, вона збанкрутувала. Після ліквідації Запорозької Січі у 1775 р. книгодрукування українською мовою занепало.

Розвиток книжкової справи був поштовхом для розвитку літератури. Ця сфера культури повною мірою відбивала перехідний характер епохи, той час, коли відбувалося формування національної мови, нових стилів і жанрів, піднімалися нові теми, які у попередні сторіччя вважалися забороненими або непотрібними. Найбільш яскраво нові тенденції відображала перекладна література. У XVI ст. були перекладені й опубліковані різні наукові трактати і довідники, наприклад, медичний довідник «Аристотелеві врата». Поширюються переклади Святого письма, які представляли такий жанр, як *агіографія*. Одним з найбільш цінних вважається «Пересопницьке Євангеліє», створене у 1561 р. Переклад з болгарської мови і підготовка тексту були зроблені ченцями Пересопницького монастиря на Волині. Причому переклад Святого письма вперше зроблено на «просту» українську тогочасну мову «для лепшого виразуміння люду христіанського посполитого».

Поряд з перекладною літературою з'являються оригінальні твори. У XVI ст. відмічається розквіт українського епосу - створюються думи, балади, історичні пісні, які Т.Шевченко ставив вище гомерівських поем. Наприклад, популярними були цикли дум «Маруся Богуславка», «Самійло Кішка» та ін. Епічні твори присвячені визвольній тематиці, в них оспівуються лицарство і героїзм, братство і вірність православ'ю.

Сплеск літературного процесу в Україні був пов'язаний з Брестською церковною унією. Помітне місце в цій ситуації в літературній творчості зайняв жанр *полемічної літератури*, який виник як реакція на експансію католицької церкви в Україні. Письменники-полемісти Мелетій Смотрицький у творі «Тренос» (грец. - «плач» - плач православної церкви через відступництво її дітей); Захар Копистенський у «Палінодії» («книга оборони»), Іван Вишенський у «Раді про очищення церкви» виступали проти втручання польського уряду у справи православної української церкви, викривав його політику за принципом «чим гірше, тим краще». Справа в тому, що православні священики, які призначалися сеймом, часто були недостатньо освіченими, відрізнялися сумнівними моральними і особистісними якостями. Один з таких священиків, Кирило

Терлецький, постав перед судом за вбивство і згвалтування. Мали місце здирство грошей у парафіян, розпродаж церковного майна і земель. Внаслідок цього, як і за задумували ті, хто проводив таку політику, витіснення православної церкви католицькою було б неминучим.

Однак полемісти не обмежувалися проблемою боротьби з наступом католицизму. У своїх творах вони порушували питання реформування самої православної церкви, колективного управління її справами, висміювали відсталість і консерватизм православних ієрархів. Крім того, піднімалися і соціально-політичні проблеми: нерівноправності людей, експлуатації людини людиною й одного народу іншим. Особливий полемічний пафос виділяє твори Івана Вишенського. Наприклад, у «Посланні до єпископів» він викриває духовенство як користолобців, що забули Бога. Єдиним способом порятунку людини від егоїзму і жорстокості світу він вважав чернецтво. Сам Вишенський емігрував до Греції і став ченцем-відлюдником в одній з святих печер на горі Афон.

У XVI-XVII ст. поетичні твори найчастіше створювалися мандрівними дияконами і піддьячими - учнями духовних шкіл. У період літніх канікул вони подорожували і писали віршовані твори на замовлення, з метою заробітку. Зміст цих віршів міг бути хвалебно-величальним (панегірик) або пов'язаним зі смертю і похоронами будь-кого зі знатних людей (мадригал). Разом з тим багато епіграм, віршів, поем були авторськими. Наприклад: Себастьян Кленович – «Роксоланія», «Звитязство богів» та ін., Симон Пелакід – «Про Острозьку війну», Дем'ян Наливайко – «Про час», «Про старожитний клейнод» та ін., ієромонах Дубненського монастиря Віталій – епіграми з книги «Діоптра, або Дзеркало», Симон Симонід (Шимонович) – «Чари», «Женці», книга «Селянки», Мелетій Смотрицький – «Лямент у світа вбогих...», Касіян Сакович - «Вірші на жалісний погріб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», Симон Зиморович – книга любовних пісень «Роксоланки, або Руські панни», Софроній Почаський – поетична книга «Євхарістиріон, або Вдячність», Афанасій Кайнофольський – книга «Тератургіма, або Чуда», Кирило Ставровецький - збірник віршів «Перло многоцінне», Олександр Мітура - «Узор доброчесности», Лазар Баранович – вірші в книзі «Аполлонова Лютня»(1971), Іван Величковський – книжка «Зегар з полузегарком» та ін. Українські поети часто використовували біблійні теми, багато уваги приділялося проблемам моралі, релігії, що відповідало тогочасним смакам. У той же час в цих творах рідко присутні художні образи, інакомовність, метафора. Все це додає поезії XVI-XVII ст. дещо наївного, невитонченого характеру. Треба врахувати і те, що літературної норми в українській мові на той час ще не було, у зв'язку з чим віршовані твори важко сприймаються сучасним читачем. Проте українська поезія XVI - першої половини XVIII ст. переживала важливий етап свого розвитку. Автори використовували т.зв. силабічну і несиллабічну системи побудови рядків, уміло користувалися римою і віршованим розміром. Часто вживалися 4- і 5-стопний ямб і хорей. У XVIII ст. найбільші досягнення поетичного мистецтва були пов'язані з ім'ям Григорія Сковороди.

У XVII ст. популярною стає драматургія. Найбільш поширеними були два види драми: релігійна і шкільна. Релігійна драма, в свою чергу, поділялася на три форми: містерія - таїнство спокутування гріхів людей Ісусом Христом; міракл -

події життя святих; мораліте - драми, в яких виступали алегоричні фігури Душі, Любові, Гніву, Заздрості та ін. і велися розмови повчального характеру.

Шкільна драма розробляла не тільки релігійні, але і світські теми. Її мета полягала передусім у допомозі учням і студентам в їх вивченні творів грецьких та римських авторів, а також Біблії. Поет Дмитро Туптало створив різдвяну драму «Комедія на Різдво Христове», Симеон Полоцький - драму «Про Навуходоносора», Григорій Кониський - «Воскресіння мертвих».

Своєрідним літературним жанром були літописи. Не будучи історичними дослідженнями в повному розумінні, літописи поєднують риси науки і мистецтва. Якщо перші редакції Київського літопису, створеного на початку XVI ст., тяжіли до давньоруської стилістики, то більш пізні редакції мають ознаки нового часу. У XVII ст. з'явилися літописи, які відобразили найбільш яскраві і важливі події того часу - формування козацтва, Визвольну війну 1648-1657 р. та ін. - літопис Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, монастирські літописи. Нарівні з документами автори літописів використовували фольклорні джерела, власні спогади. Літописи відіграли важливу роль у розвитку літератури та науки.

4. Розвиток освіти

Однією з характерних рис української культури XVI-XVIII ст. є особливий інтерес, який виявляло суспільство до питань освіти.

Оскільки культура розвивалася в умовах польської експансії, зіткнення католицької і православної церков, то кожна з сторін прагнула використати всі засоби для посилення свого впливу. Своєрідним результатом такого протистояння стала широка мережа різноманітних шкіл.

На початку XVI ст. на терени України проникає реформаційний рух, направлений прати католицької церкви. Найбільш відчутливими впливи Реформації стають у 50-х роках XVI ст. Реакцією католицької церкви на Реформацію була контрреформація. Зокрема, у 1568 р. в українських землях розпочав діяльність орден єзуїтів (засновано в Парижі у 1534 р.). Ним було засновано ряд шкіл: у Перемишлі, Фастові, Острозі, Львові, Вінниці. В Україні тоді діяли 23 єзуїтські колегії.

Єзуїти відкривали елементарні та середні школи й колегії з двома відділеннями – нижчим і вищим. До нижчого відділення належали гімназії, що мали п'ять класів. На вищому відділенні три роки вивчалася філософія і чотири роки – богослов'я. Освітні заклади організовувалися на зразок західно-європейських вищих шкіл, в яких учні здобували найвищу освіту в межах Речі Посполитої. У 1569 р. єзуїтами була заснована Віленська колегія, яка вважалася найбільшим навчальним закладом Східної Європи. Польський король Стефан Баторій надав колегії права академії, тобто дозвіл викладати богословські науки. Першим ректором академії папа римський призначив Петра Скаргу – активного діяча єзуїтів.

Єзуїти створили в Європі найпрогресивніші навчальні заклади і за програмою, і за методикою, і за вимогами до педагогів. Вони забезпечували освіту вищого європейського стандарту. Такі школи були спокусливими для шляхти новими предметами, шкільним театром. Українці, які не мали рівноцінних православних шкіл, віддавали своїх дітей до цих колегій, де ті майже повністю втрачали усі ознаки національної ідентичності.

На противагу єзуїтській освіті багатий і впливовий магнат, князь Костянтин Острозький заснував 1576 р. у м. Острог культурно-освітній центр нового типу. До нього входили колегія, літературно-науковий гурток, бібліотека і друкарня, яку протягом 1577-1582 рр. очолював відомий першодрукар Іван Федоров. Це по суті була перша вища школа європейського зразка в українських землях, що згодом дістала назву академії. Першим ректором академії був Герасим Смотрицький, письменник-полеміст і культурно-освітній діяч XVI ст. В Острозькому культурно-освітньому центрі викладання поєднувалося з науковою, перекладацькою й видавничою діяльністю. Навчання здійснювалося за поширеною у Європі системою «Семи вільних мистецтв». Тут вивчалися богослов'я і філософія, математика і астрономія, діалектика і логіка, старослов'янська, польська, грецька та латинська мови.

Острозька академія (1580-1608) протиставила польській експансії вітчизняну систему духовних цінностей. Академія, яку називали «трехмовним лицесм», «храмом муз», стала початком реального компромісу між традиціями («грецьким благочестям») і новаціями («латинською наукою»). Вона була навчальним закладом нового типу – слов'яно-греко-латинською академією. З Острозької академії вийшло багато видатних людей: Гаврило Дорофієвич, Йов Княгиницький, Мелетій Смотрицький, Ісайя Копинський, Петро Конашевич-Сагайдачний. За час дії цього навчального закладу його закінчили близько 500 осіб, які стали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками.

Окреме місце серед шкіл цього періоду займає польська Замоїська академія, відкрита Яном Замоїським у 1595 р. в західноукраїнському місті Замостьє. Фундатор академії вилучив із її програми богослов'я. Академія складалася з восьми класів. Бідних студентів не лише звільняли від плати за навчання, але й утримували в бурсі за рахунок фундатора. Студенти поділялися за національністю на п'ять груп: польська, литовська, руська, пруська та чужоземська. У школі вивчалися цивільне і публічне право; філософія; фізика; логіка і метафізика; математика; риторика і динаміка; поезія і синтаксис; антологія та орфографія. Після смерті фундатора Замоїська академія встановила чотири факультети: теологічний, правничий, філософський та медичний. Академія перестала існувати з часу першого поділу Польщі (1772 р.). Із Замоїської академії вийшли Касіян Сакович, ректор Київської братської школи; Ісає Трофимович-Козловський, ректор Києво-Могилянської колегії; Сильвестр Косів, перший проректор цієї ж колегії.

Велику роль в організації культурно-освітніх установ відіграли братства – національно-релігійні громадські організації православного міщанства. Зокрема, у 1585 р. свою школу організувало Успенське братство Львову. Предмети викладалися тогочасною українською мовою. Викладали слов'янську та грецьку мови, а також «вільні науки».

На початку XVII ст. активізується рух зі створення братських шкіл у Центральній Україні. У 1615 р. було створено Київську братську школу, яка стала ідейно-культурним осередком національно-визвольної боротьби українського народу. Першим її ректором став Іов Борецький. У Київській братській школі вивчали грецьку, латинську, слов'янську, польську мови, а також поетику, риторіку, філософію.

Діяльність Київського братства підтримувало Військо Запорізьке. У 1615 р.

гетьман П.Конашевич-Сагайдачний з «усім військом» вступив до Київського братства і взяв під захист братську школу. Кожний козак вносив 6 грошів вступних і 1,5 гроша щомісячно, які йшли на потреби братства та розвиток освіти. Майже всі свої кошти гетьман заповів Київській, Львівській і Луцькій братським школам.

Взагалі, козацтво відіграло значну роль у розвитку освіти в Україні. На думку Д.Яворницького, більшість січового війська за своєю грамотністю і начитаністю стояла так високо, що переважала у цьому відношенні середній, а, може, і вищий стан людей свого часу. На землях Війська Запорізького низового були школи, які поділялися на січові, монастирські і церковнопарафіяльні. У січовій школі навчалися хлопчики, які з різних причин потрапили на Січ. Січові школярі вчилися читати, писати і співати. Вони обирали зі свого середовища двох отаманів – одного для підлітків, другого для малолітніх. Головним учителем січової школи був ієромонах-установник, який, окрім своїх прямих обов'язків наставника, повинен був турбуватися про здоров'я хлопчиків. Про всі надзвичайні випадки у школі він повинен був доповідати кошовому отаману. Школа монастирська існувала при Самарсько-Миколаївському монастирі й виникла разом з першою його церквою близько 1576 р. Школи церковнопарафіяльні існували майже при всіх церквах у паланках, по слободах, зимівниках і хуторах.

Вагомі здобутки вітчизняної освіти пов'язані з ім'ям Петра Могили, який, будучи митрополитом Київським, у 1631 році заснував Лаврську школу як вищий заклад європейського типу. Через рік він об'єднав її з Київською братською школою і створив Київську колегію, що пізніше стала називатися Києво-Могилянською академією. З її діяльністю пов'язаний особливий період у розвитку вищої освіти в Україні.

Існувала колегія на добродійні кошти. Зокрема, Петро Могила всі свої збереження і власну бібліотеку заповідав цій колегії. Невдовзі колегія стала відомим в усій Європі центром освіти, науки й культури. Тут вивчалася слов'янська, грецька, латинська, польська, українська мови, риторика, філософія, математика (арифметика і геометрія), астрономія, музика, богослов'я. До речі, більшість із перелічених дисциплін у той час викладалися і у славетному Кембриджі. Пізніше, з кінця XVIII – початку XIX ст.ст., в академії почали викладати історію і географію.

Уперше статус Академії був закріплений Гадяцькою угодою 1658 р., у 1701 р., завдяки наполяганням гетьмана Мазепи, Петро I підтвердив рівень Києво-Могилянської академії як найвищого навчального закладу. Тут було 8 класів, тривалість навчання – 12 років.

Студентам буде цікаво дізнатися про організацію навчально-виховної роботи в Академії. Так, лекції відбувалися: щопонеділка, щосередини і щоп'ятниці – від 7 до 10 годин ранку та від 13 до 17 годин дня; щовівторка, щочетверга та щосуботи – від 7 до 10 годин ранку та від 13 до 15 години дня.

Учні займали місця в класі відповідно до своїх успіхів. На перших лавах сиділи кращі учні – «senatus», решта учнів мала назву «populus». У кожному класі був «диктатор», звичайно, перший учень. На зразок єзуїтських шкіл, догляд за поведінкою учнів і чистотою класу покладалася частини на самих учнів. Наприклад, «цензор» повинен був доглядати за охайністю класу та тишею до приходу вчителя; обов'язком «авдитора» було вислухати засвоєння матеріалу лекції від учнів, закріплених за ним, а також пояснити їм те з лекцій, чого вони не зрозуміли. При

перевірці засвоєння лекцій «авдитор» робив помітки проти прізвищ учнів: знає, не знає, помилився, нічого не знає, хворий. «Сеньйори» доглядали за поведінкою малих хлопців по квартирах, «директори» допомагали малим учням засвоювати лекції, «візитатори» стежили за поведінкою усіх учнів, навіть «сеньйорів» і «директорів». «Каліфактори» (сікарі або гарячителі) призначалися у кожний клас для виконання тілесної кари над товаришами. Тілесні покарання (3-12 ударів різками) передбачалися для учнів молодших класів. Щодо студентів двох вищих класів – інструкція допускала такі кари: пересторогу, позбавлення певних прав, кінець кінцем, виключення з Академії.

Іспити відбувалися двічі на рік: у грудні та у червні. У класах філософії та богослов'я відбувалися колоквиуми або диспути. Диспути були тижневі, місячні й кінцеві. Останні відбувалися після закінчення якогось відділу предмета.

Києво-Могилянська академія не була тоді становою, в ній навчалися діти всіх прошарків суспільства. Так у 1737 р. в академії навчалися діти: козацької старшини – 22, офіцерських – 1, ратушних чиновників – 2, купецьких – 6, простих козаків – 84, міщан – 66, ремісників – 7, селянських дітей – 39. Багато приїжджало з сусідніх слов'янських і не слов'янських земель. До нас у науку приїжджали росіяни, білоруси, серби, болгары, румуни, молдавани, греки. Студентів було порівняно багато: у 1742 р. – 1243 чол., у 1744 р. – 1160 чол., у 1751 р. – 1193 чол., у 1765 р. – 1059 чол. Контингент закордонних студентів становив: у 1763 р. – 127 чол., у 1737 р. – 122 чол., у 1790 р. – 47 чол.³ Цікаво, що знання студентів оцінювалися за 7 рівнями: «доброго, мірного, старанного, неслабкого, слабкого, худого, безнадійного» навчання.

Спочатку науки в Академії викладалися майже виключно латинською мовою, а українська та польська були допоміжними. Але згодом слов'яно-руський напрямок зміцнюється, що було пов'язано з формуванням української національної держави, а потім входженням України під протекторат Росії. Книжна українська мова десь на 70 років стає однією з мов освіти, науки і літератури. Книжною українською мовою пишуться художні й тогочасні наукові твори, літописи, гетьманські універсали, інші державні акти, ведеться офіційне листування.

Матеріальні можливості Академії були не такими вже й благополучними. Бурсаки навіть жебракували. Та все ж викладачі отримували пайки (хоча й недостатні для прожиття), а в кінці XVIII ст. їх грошове утримування складало: вчитель богослов'я – 300 крб. щорічно; філософії – 250; риторики – 200; піітики – 160; математики – 100; вищої граматики – 130; середньої граматики – 120; нижчої граматики – 100; французької мови – 400; німецької – 200; історії та географії – по 50 крб.

Академічна бібліотека у XVIII ст. налічувала 12 тисяч томів і безліч рукописної літератури та документів, що робило її визначним науковим осередком. З Києво-Могилянської академії вийшов історик І.Гізель, поет, вчений і громадський діяч Ф.Прокопович, письменник і філософ Г.Сковорода. З академією пов'язана діяльність Й.Кононовича-Горбацького, М.Козачинського, Я.Козельського, М.Ломоносова. З 70-х років XVII ст. починається новий розквіт діяльності академії, який свого апогею досягає на межі століть. У цей час академію часто називають Могилянсько-Мазепинською. Навколо ректорів Варлама Яниського та Йоасафа Кроковського формується культурний осередок: Стефан Яворський, Феофан

Прокопович, Іларіон Мигура, Іларіон Ярошевицький, Гавриїл Бужинський, Феофілакт Лопатинський та ін. У стінах академії відбуваються численні публічні диспути з різних наук, затверджується звичай рекреацій – культурно-мистецьких свят з виставами та іграми, приуроченими до завершення навчального року. Академія підтримувала наукові зв'язки з освітніми центрами – Краковом, Магдебургом, Константинополем. Деякі студенти і викладачі Київської академії навчалися, в свою чергу, в Польщі, Франції, Італії, Англії, Німеччині.

Академія заснувала колегії в Гощі, Вінниці, Кременці, Чернігові, Переяславі й постійно їм допомагала. Ці колегіуми, в свою чергу, ставали місцевими просвітительськими осередками. Так, Харківський колегіум був центром освіти Слобідської України. А 1765 року при ньому відкрили додаткові класи, де викладали інженерну справу, артилерію, архітектуру, геодезію, географію.

Історія Києво-Могилянської академії дає змогу об'єктивно проаналізувати взаємодію української та російської культур цього періоду. Причому цей аналіз приводить до безупередженого висновку: друга половина XVII – перша половина XVIII ст. характеризується інтенсивним культурним впливом України на Росію. Цей вплив втілювався не тільки у переїзд до Петербурга та Москви великої кількості освічених українців, а й у запозиченні російською культурою цілих напрямків та масивів української культури. Стосовно Росії Україна починає відігравати роль посередника, транслятора у передачі досягнень латинської європейської культури.

Україна раніше, ніж Росія зіткнулася з західною цивілізацією через Литву та Польщу. Тому в московський період вона домінувала в своєму впливі на Росію, особливо в організації освіти.

З 1654 року, після укладання військово-політичного союзу України і Росії, рух освічених українців до Росії набуває широкого розмаху. Москва бачила культуру українців, охоче приймала їх і добре їм платила. У 1664 році прибув до Москви українець Семен Полоцький, котрий навчав царевичів Олексія та Федора, царівну Софію, а також царевича Петра. Принесли сюди свої сили й знання Степан Яворський, Дмитро Ростовський (Данило Туптало), Феофан Прокопович.

Прийшовши до влади в Росії, Петро I зрозумів, що Росія повинна зробити різкий ривок для подолання економічного та культурного відставання, інакше їй загрожує участь колоса на глиняних ногах. Вирішальною умовою для такого ривка була наявність знаючих, освічених людей, інженерів, учених, фахівців у сфері виробництва та мистецтв.

Україна, зокрема Києво-Могилянська академія, відіграла вирішальну роль у створенні системи освіти в Росії. З 40-х років XVII ст. до заснування Московського університету в Києві здобувала освіту молодь з Москви, Вязьми, Вятки, Брянська, Калуги та інших російських міст. Вихованців Києво-Могилянської академії бачимо серед викладачів Московської слов'яно-греко-латинської академії (15 викладачів були українцями). З 1701 по 1763 роки в Московській академії посаду ректора займала 21 особа, у тому числі 18 – київські вчені, з 25 префектів 23 особи – з Київської академії.

Коли у відповідності з наказом Петра I у 1721 році в Росії були засновані духовні школи і семінарії, то вчителями там ставали тільки українці, тому що їх вважали найкращими педагогами. Те ж саме відбулося і після заснування в Росії у 1786 році народних шкіл. На деякий час Київська академія стала нібито головною

вчительською семінарією і поставляла вчителів на всю Росію

Як бачимо, на кінець XVII – першу половину XVIII століть Україна мала розвинену освітню систему, що включала в себе початкову, середню й вищу школу високого класу.

Однак, на кінець XVIII ст. спостерігаємо вже зовсім іншу картину. Через закріпачення й розорення селян більшість сільських шкіл на Лівобережній та Слобідській Україні припинили існування. Згодом для непривілейованих верств населення тут, як і в Росії, виникають малі народні училища (дворічні) – у повітових містах і головні народні училища (п'ятирічні) – в губернських центрах. Перші з них відкрили у Києві, Чернігові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Катеринославі.

Постійні клопотання українських можновладців про дозвіл на відкриття в Україні університетів підтримки у Катерини II не знаходили. Так, у 1760 р. Григорій Теплов, колишній вихователь Кирила Розумовського, склав для нього, тодішнього гетьмана України, проект університету в Батурині. У 1765 р. Рум'янцев, тодішній управитель України, подав проект про заснування університету в Чернігові або в Києві. У 1786 р. князь Григорій Потьомкін подав цариці план Катеринослава, де проектував відкрити університет з академією мистецтв та музики. Усі ці проекти в той час залишилися тільки на папері.

На Правобережній Україні та на західноукраїнських землях, що залишилися під владою Польщі, передусім, занепадали братські школи. Після шкільної реформи 1776-1783 рр. на західноукраїнських землях було організовано початкові (тривіальні) та неповні середні (головні) школи, де, як правило, навчали німецькою мовою. У сільських школах при церквах теж навчали польською чи німецькою, лише в поодиноких випадках – українською мовою. Абсолютна більшість дітей залишалася поза школою.

У 1661 році було засновано Львівський університет, але він на довгі роки став центром колонізації західноукраїнського населення.

5. Нові галузі науки

Як вже зазначалося, українська культура довго розвивалася без державної підтримки, за слабкої участі соціальної верхівки. Це призводило до відставання такої сфери культури, як наука. Особливо це стосується природничих наук, для розвитку яких завжди були необхідні спеціальне обладнання, фінансове забезпечення.

Що стосується гуманітарних наук, то тут успіхи були вагомими. Зокрема у самостійну галузь виділилася філософія, хоча і досить пізно за європейськими мірками - у XVIII ст. У Західній Європі в цей час утверджується ідеологія Просвітництва, яка висуває такі цінності, як раціоналізм, демократизація різних сфер життя, пантеїзм у філософії. Люди схилилися перед можливостями науки й освіти, вважаючи їх безмежними. Але для світогляду епохи був характерний спрощений, механістичний погляд на методи наукового дослідження. Так, французький вчений П.Лаплас вважав, якщо відомий початковий стан тіл, то можна обчислити, що буде завтра і через 100 років, оскільки закони руху є незмінними. Приблизно так само міркував і М.В.Ломоносов.

Ідеї Просвітництва розвиває такий філософ, як Феофан Прокопович,

вихованець, а надалі професор і ректор Києво-Могилянської академії. У своїх головних роботах «Правда волі монаршої», «Слово в неделю цветную о власти и чести царской» Прокопович виклав свою концепцію «просвіченого абсолютизму». Державна влада, на думку філософа, має божественний характер, а монарх є по суті батьком для своїх підданих. Подібно Т.Гоббсу, Прокопович стверджує, що люди, побоюючись «війни всіх проти всіх», створюють державу, яка захищає їх від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Однак, на відміну від Дж.Локка і Ш.Монтеск'є, він вважав, що люди передають турботи про дотримання своїх прав державі назавжди. Народна маса повинна підкорятися монарху, тим більше що освічений правитель не буде ні злим, ні несправедливим. Але народ володіє в деяких випадках і активними функціями - він може висловлювати свою думку, критикувати політику монарха і навіть вибирати його, якщо спадкоємця престолу за тими або іншими причинами не виявиться.

Досить ідеалістична логіка Прокоповича базувалася на його поглядах на людину. Природа заклала у людину добро, зло ж з'являється з суспільства, від бідності. Зло, вважав Прокопович, можна перемогти за допомогою освіти. Визнання у народу активної функції, про яку писав Прокопович, є одним з істотних завоювань вітчизняної суспільної думки.

Особливе місце в історії як української, так і світової філософії займає Григорій Сковорода. Подібно європейським просвітникам, він схилився перед розумом, наукою. Але осягнення людиною світу з його жорстокістю й егоїзмом не зробить людину щасливою. Щастя дає людині свобода, самопізнання і «сродний» труд, тобто творча праця, характер якої різний для кожної конкретної людини. Вільна творча праця і просвітництво розвивають в людині добрі начала, закладені природою, - так міркує Сковорода в творах «Благородний Еродій», «Убогий жайворонок», «Бджола і Шершень» та ін.

Сковорода однозначно відкидає світоглядні положення епохи Відродження про «сильну особистість», яка багато бажає і багато досягає. У надмірній соціальній активності, прагненні оволодіти світом за допомогою розуму, знань, волі, зброї філософ вбачає одну з головних причин всіх бід сучасного йому життя. Бажання багатства, слави і влади вселяють в душу злобу, заздрість, жорстокість, вічне невдоволення собою і всім. Вихід з суперечності людського буття один - зречення зайвих бажань, в тому числі прагнення слави і влади, а також обмеження потреб людини шматком хліба і водою. Бог зробив важке непотрібним, а потрібне неважким - стверджує філософ.

Схилиючись перед розумом, Сковорода був далекий від абсолютизації його можливостей. Наскільки світло розуму може досягати істини, настільки він може і помилятися. Людина доходить до істини і серцем, і такий шлях може бути більш коротким. Висуваючи положення про важливу роль, яку відіграє в людській діяльності інтуїція, емоційна і підсвідомо-несвідома сфери, філософ на сторіччя випередив свій час. Винятково актуальна і його думка про гармонію відносин між людьми і природою, яку Сковорода вважав божественною. Людина не повинна вважати природу чимось неживим і бездушним, і тоді, подібно до давньогрецького Антея, вона буде нескінченно черпати сили з неї.

6. Досягнення мистецтва

Становлення професійної художньої культури України за своєю складністю порівнянне з розвитком науки. Якщо в Західній Європі мистецтво XVI ст. - це мистецтво пізнього Відродження, то в українській культурі деякі ренесансні тенденції перепліталися з середньовічними.

Архітектура. В архітектурі національні традиції міцніше за все зберігалися і яскраво виявлялися в дерев'яному зодчестві. У той же час з середини XVI ст. виразними стали основні тенденції загальноєвропейського культурного процесу, у XVII ст. в архітектурі з'являються елементи стилю *бароко*. Він передбачає велику кількість прикрас зовні і всередині будівлі, складність архітектурної конструкції, розробку складних просторових ансамблів, синтез різних видів мистецтва. Декоративні ідеї та можливості бароко були близькими до національного українського мистецтва, якому притаманна мальовничість композиції, гармонія будівель з навколишньою природою. Поєднання власних традицій та європейського впливу створило умови для розквіту своєрідного стилю, названого *українським, або «козацьким» бароко*. Видатний український вчений початку минулого сторіччя В.М.Щербаківський так зобразив його особливості: «Характеризується *українське бароко* своєю меншою обтяженістю прикрасами... Властива українському мистецтву простота і ясність взяла гору над химерністю, і стиль бароко на Україні став простішим і спокійнішим, ніж на своїй батьківщині, не втративши нічого в красі».

Провідним типом споруд стає так званий *козацький собор* - п'ятикупольний, з чотирма однаковими фасадами. Це - Миколаївський собор в Ніжині, Георгіївський - у Видубецькому монастирі. Повне злиття з природою досягнуто при побудові Миколаївської церкви Святогірського монастиря на крейдяній кручі (зараз - територія Донецької області). Шедевром *українського бароко* вважається дзвіниця Далеких печер Києво-Печерської лаври. Керував будівництвом талановитий український народний зодчий С.Ковнір, а проект, очевидно, розробив І.Г.Григорович-Барський, який багато років займав посаду головного архітектора київського магістрату. У внутрішній оздобі храмів, особливо у виготовленні різьблених дерев'яних іконостасів, проявилось блискуче мистецтво народних майстрів.

Крім нового будівництва, у XVII ст. на кошти козацької старшини були перебудовані у новому бароковому стилі древні Софійський і Михайлівський золоті собори, церкви Києво-Печерської лаври. Фасади були затиньковані (оштукатурені) та декоровані, іншої, більш складної форми набули куполи соборів. Будівництво досягло особливого розмаху при гетьмані І.Мазепі. За словами Ф.Прокоповича, Київ стараннями І.Мазепи перетворився в новий Єрусалим.

У XVIII ст. у Києві видатні архітектурні споруди були створені за проектами іноземних архітекторів. Йоган Шедель на запрошення Києво-Печерської лаври керував будівництвом великої дзвіниці, яка стала на той час найвищою спорудою в Російській імперії. Він же добудував верхні поверхи Софійської дзвіниці. Творіння Й.Шеделя оцінюють як програмні для подальшого розвитку архітектурного вигляду Києва.

У Києві працював молодий Бартоломео Растреллі. Всесвітньо знаменитою

стала його Андріївська церква, яка завершувала перспективу головної вулиці Києва. Місце для будівництва було обране так вдало, що невелика за розмірами, легка і витончена церква зайняла домінуюче положення. Цей ефект архітектор посилив, спроектувавши високий підмурівок. Улюблені кольори Растреллі - блакитний, білий і золотий роблять церкву чепурною і дивовижно гармонують з київським небом. Ним же був створений Імператорський палац у Києві, пізніше названий Маріїнським, який нині використовується для урочистих президентських прийомів.

В архітектурі Західної України переважала загальноєвропейська стилістика, національне начало було виражено відносно слабо (наприклад, собор Святого Юра у Львові).

Вигляд українських міст змінювався у зв'язку з тим, що поряд з дерев'яними спорудами все більше створюється кам'яних будівель. Особливу популярність отримав будинок купця Корнякта у Львові, прикрашений багатопверховими відкритими галереями з арками та просторим внутрішнім двором. Однак при забудові міст квартали і вулиці довго розташовувалися хаотично. Лише в кінці XVIII ст. нові міста півдня України - Одеса, Миколаїв, Маріуполь будуються відповідно до єдиного архітектурного плану, мають чіткі вулиці і квартали, виділений центр.

Загалом найбільшу питому вагу в міському будівництві мали світські будівлі - палаци вельмож, магістрати, школи, ринки. Популярними були фонтани і парки, які розбивалися відповідно до традицій французького, або т.зв. регулярного парку. Симетричне розташування насаджень, надання геометричних форм кущам і деревам, екзотичні квіти - такі вимоги відповідали смакам знаті того періоду. З другої половини XVIII ст. ця традиція змінилася: в моду входять англійські парки (ландшафтне планування).

Образотворче мистецтво. Традиційність (підлеглість архітектурі, релігійний зміст, канонічність), яка переважала в образотворчому мистецтві у XVI ст., поступово витісняється новими віяннями.

У XVI-XVII ст. в Україні складається декілька шкіл церковного монументального живопису та іконопису. Провідна школа художників сформувалася у XVII ст. в київських монастирях. Художники працювали переважно в жанрах монументального живопису, іконопису, гравюри і графіки. У роботах таких іконописців, як Федір Сенькович, Микола Петрахович, Іван Руткович, помітною стала відмова від середньовічних естетичних канонів, утверджувалася реалістичність і життєрадісність. Ці ж тенденції присутні у розписах Успенського собору та Троїцької церкви Києво-Печерської лаври, у церквах Полтави, Переяслава та ін. Характерно, що московське духовенство не схвалювало такого творчого підходу українських художників, коли святі зображалися "лицом и очами светлы и телом дебелы". Частиною храмового живопису став портрет. У розписах храмів зображали історичних осіб. Наприклад, у вівтарній частині Успенського собору вміщені 85 портретних зображень - від князя Володимира до Петра I.

Перехідну роль між іконописом і світським портретним живописом займали так звані *парсуни* - портрети, виконані прийомами іконописної техніки. Сім'ї козацької старшини, привілейоване становище яких все більше зміцнювалося,

масово замовляли свої портрети. Модним стало мати власну картинну галерею. Художникам іноді навіть замовляли картини, які зображували селян. На другу половину XVIII ст. припадає, вже в повному розумінні слова, світський портретний живопис. Але в цей же час проявляється тенденція від'їзду з України талановитої молоді до Петербурга, в Академію мистецтв. Так, найвідоміші художники Росії того часу: Д.Левицький - родом з Києва, В.Боровиковський - з Миргорода. Українцем був творець історичного жанру російського академічного мистецтва А.Лосенко.

У XVI ст. древні традиції книжкової мініатюри були продовжені. Видатним твором художнього перекладу і мистецтва оформлення є вже згадуване «Пересопницьке Євангеліє». Його мініатюри близькі до реалістичного трактування образів в дусі Ренесансу. Книгу в традиціях книжкового мистецтва Київської Русі прикрашають заставки, кінцівки, ініціали, орнамент. У наші дні «Пересопницьке Євангеліє» стало одним з символів державності України - на ньому складається президентська присяга. Розвиток книгодрукування обумовив розвиток мистецтва гравюри. Ними прикрашалися релігійні видання. Перші світські гравюри з'явилися у 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалосний погреб...гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного». Серед них - портрет гетьмана на коні, батальна сцена взяття Кафи. Видатні художники і гравери працювали тоді в Києво-Печерській друкарні – Никодим Зубрицький, Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич, Іван Щирський.

Абсолютно особливим жанром стала "народна картина". Це - в першу чергу серія козацьких образів: "Козак з бандурою", "Козак Мамай". Як елемент народного побуту такі картини зберігалися до початку XX ст.

Музика. Значний розвиток отримало музичне мистецтво. Вже у XVI ст. в Україні широко використовувалися ноти. Популярними були друковані збірки святкових пісень – ірмологіони. Нотну грамоту вивчали студенти колегіумів, а у XVIII ст. музичною столицею Лівобережжя став Глухів. Тут була відкрита музична школа, де вивчали вокал, гру на скрипці, флейті, гуслах, арфі. Більшість випускників потрапляла за традицією до Москви і Петербурга. Наприклад, половину хористів царської капели склали вихідці з України. У XVIII ст. місцева знать також прагнула створювати в своїх маєтках вокальні та інструментальні капели.

Однак кращі, найбільш талановиті музиканти залишали Україну. Скажімо, композитор Дмитро Бортнянський потрапив до Москви ще дитиною. Проте в його творчості присутні українські мотиви. Композитори Максим Березовський і Артемій Ведель були більш тісно пов'язані з Батьківщиною. Вихованці Києво-Могилянської академії, вони вчилися і в італійських майстрів. Композитори працювали в різних жанрах, зокрема оперному, але переважала все ж церковна музика. Шедеврами для свого часу вважаються вокальні концерти, розраховані на поліфонію (багатоголосся).

Театр. Крім церковної і шкільної драматургії (про що сказано вище), народжується народний ляльковий театр - *вертеп*. Його назва пов'язана з тим, що перші лялькові вистави інсценували біблійний сюжет про народження Христа у Віфлеємській печері (вертеп давньослов'янською - печера). Такий театр являв собою триярусну скриню, яка символізувала три рівні космосу. Пізніше

залишилося два рівні, у верхньому розгорталися релігійні лялькові вистави, а в нижньому - гумористичні інтермедії, які користувалися величезною популярністю в народі.

В навчальних закладах ставилися спектаклі, в яких брали участь десятки і навіть сотні чоловік.

Отже, XVI - перша половина XVIII ст. були важливим етапом розвитку української культури. Продовживши традиції давньоруської культури, українська культура виявилася в умовах, які, здавалося б, повинні були привести її до зникнення, асиміляції іншими культурами. Але в народі знайшлися сили, які забезпечили не тільки виживання національної культури, але і подальше її піднесення як самобутньої, з властивими тільки їй рисами. Розвиток української культури відбувався у тісному взаємозв'язку з національно-визвольним рухом проти Речі Посполитої, піком якого стала війна 1648-1657 рр. Однак розділ українських земель між двома імперіями, згортання автономії України російським царатом, ліквідація гетьманщини, заборона публікацій українською мовою, русифікація верхівки українського суспільства до кінця XVIII ст. знову створили важку ситуацію для української культури.

Тема 6.

Українське культурне відродження XIX ст.

- 1. Історичні умови. Освіта і наука.**
- 2. Особливості українського літературного процесу.**
- 3. Розвиток українського мистецтва у XIX ст.**
- 4. Національні культурні організації і рухи українців в умовах реакційної урядової політики.**

1. Історичні умови. Освіта і наука

У кінці XVIII ст. територія України була розділена між Австрійською (увійшло 20% площі) і Російською (80%) імперіями. До цього часу завершилася ліквідація української державності. В обох імперіях розгалужений бюрократичний апарат повністю контролював всі сторони життя суспільства. У Росії у XIX ст. особливу роль починає відігравати поліція, 3-є відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, жандармерія. Широкими правами наділяється цензура. Вживання української мови зберігається виключно у народному середовищі. Тобто на рубежі XVIII-XIX ст. у розвитку української культури склалася кризова, критична ситуація. Власне стояло питання про саме її існування. Тут можлива історична аналогія зі станом української культури у XVI ст., коли значна частина найбільш освічених вищих феодальних шарів українського суспільства відмовилася від національної культури, православ'я, ополячилася. В тих умовах роль духовного лідера українського суспільства взяло на себе козацтво. Однак до кінця XVIII ст. козацька старшина стала частиною російського дворянства і втратила колишню роль. У XIX ст. в Україні поступово складається новий соціальний шар суспільства - національна інтелігенція. Поява в

її особі культурної еліти і збереження національних культурних традицій в народному середовищі зробили реальним українське культурне відродження.

Освіта. Вирішальною передумовою формування української національної різночинної інтелігенції став розвиток освіти. У XIX ст. нові потреби управління й економічного розвитку, особливо з появою капіталістичних відносин, примусили уряд спеціально займатися питаннями освіти. Що стосується України, то на її території власна традиція широкої шкільної освіти була перервана. Якщо на початку XVIII ст. практично кожне українське село мало початкову школу, то до його кінця, після закріпачення селян, вціліли лише одиничні школи, які утримувалися на кошти батьків. У XIX ст. система освіти почала розвиватися у рамках загальнодержавної російської політики.

XIX століття – це період створення університетської освіти та інших навчальних закладів на східних українських землях. Значну роль у відродженні української культури, зокрема, на Слобожанщині, відіграв Харківський університет, відкритий у 1805 р. У 1820 р. в Ніжині була відкрита Гімназія Вищих Наук, яка прирівнювалася до університетів (з 1832 р. була реорганізована у фізико-математичний ліцей; з 1840 р. – юридичний ліцей; з 1875 р. – Історико-філологічний інститут; з 1920 р. – Педагогічний інститут). У 1828 р. Ніжинський ліцей закінчив М.В.Гоголь, а пізніше Євген Гребінка. До речі, М.Гоголь не визначався в гімназії ні успіхами, ні поведженням, але уже тоді позначився його хист на літературному й артистичному полі.

У Києві традиції Києво-Могилянської академії продовжив Київський університет, заснований у 1834 році. З часів свого першого ректора М.Максимовича університет, призначений для русифікації поляків, набуває певних українських рис, а в 70-ті роки його професори та студенти брали активну участь у діяльності Південно-Західного відділення Географічного товариства й Київської Громади. У 1865 році шляхом реорганізації Рішельєвського Ліцею (заснований 1837 р.) було створено Одеський університет з офіційною назвою Новоросійського університету. У 1874 р. створюється Глухівський учительський інститут.

У результаті розвитку промисловості й загального підвищення рівня економічного розвитку України були відкриті Харківський економічний інститут (1884 р.), Київський політехнічний інститут (1898 р.), Катеринославське вище гірниче училище (1899 р.), Київський (1906 р.) та Харківський (1917 р.) комерційні інститути. У 1915 р. у Харкові почав функціонувати евакуйований з Нової Олександрії (Пулава) сільськогосподарський інститут.

Незважаючи на те, що політика царського уряду була направлена проти вищої жіночої освіти, на початку 80-х років XIX ст. при Київському університеті вдалося відкрити Вищі жіночі курси, які в 1885 р. було закрито. У 1906 р. їх знову вдалося відновити, а з 1914 р. курси було перейменовано в Жіночий інститут ім. св. кн. Ольги. У 1906 р. були відкриті Вищі жіночі курси в Одесі, в 1907 р. – у Харкові. В 1910 р. з'явилися жіночі медичні інститути в Києві, Харкові та Одесі, а в 1916 р. – Вищі жіночі медичні курси у Катеринославі.

Треба сказати, що до освіти російські царі ставилися по-державному: Олександр I особисто займався впровадженням передового педагогічного досвіду, Микола I щорічно особисто оглядав підвідомчі навчальні заклади, читав річні звіти Міністра освіти. У Росії присуджувалися всі європейські ступені – доктор, магістр,

бакалавр. До 1917 р. наукова атестація була справою професорських колегій і деяких навчальних закладів (у тому числі Харківського університету). Високою була престижність науково-педагогічної праці. Зокрема, у відповідності з «Табелем рангів» вчені звання співвідносилися наступним чином: кандидат наук – «губернський секретар» (XII клас); магістр – «титулярний радник» (IX клас); доктор наук – «колезький асесор» (VIII клас). До 1845 р. чини XIV – IX класів надавали право на перехід в «особисте дворянство», а VIII – в «потомственне дворянство». *(детально характеристику діяльності провідних ВНЗ подано в навчальному посібнику "Світова та вітчизняна вища школа: історико-культурологічний аспект" - С. 48-54)*

Таким чином, зі 105 вищих закладів освіти, які існували в Російській імперії, більш 20 знаходилися в Україні. Дві третини з них приходилися на Київ та Харків. Вивчення історії зародження та розвитку вищої школи показує, що спочатку вищі заклади освіти займалися переважно навчальною діяльністю. Але в другій половині XIX – початку XX ст.ст. університети, а також наукові заклади при них стають основними осередками дослідницької роботи й зосередження наукових сил. Незважаючи на те, що тоді в Росії нараховувалося всього 11,6 тис. наукових працівників і 5,5 тис. професорів, лише половина з яких займалася наукою, вони поставили вітчизняну науку врівень зі світовою. У цей період в університетах і технічних вищих закладах освіти України плідно працювали наукові школи з історії, філософії, органічної хімії, математичної фізики, механіки, електрометалургії, опору матеріалів, гірничої справи та інші.

При Олександрові I створюється система освіти, яка складається з 4 рівнів, узгоджено пов'язаних між собою. Наймасовішою формою були церковно-парафіяльні школи, де навчали читанню, письму, арифметиці і Закону Божому. Але навіть на ці школи припадало всього 1 учень на 200 жителів України. Другим рівнем були двокласні, пізніше трикласні повітові училища. Повноцінну середню освіту давали гімназії, але вони носили яскраво виражений становий характер. У них навчалися майже виключно діти дворян і чиновників.

Буржуазні реформи 60-х років в Росії порушили і сферу освіти, реформа тут була проведена у 1864 р. Відповідно до неї всі типи шкіл, які існували раніше, проголошувалися загальностановими й отримували назву початкових народних училищ. Важкі матеріальні умови не дозволяли більшості дітей селян і робітників здобувати освіту, тому в кінці 90-х років у різних губерніях питома вага письменних коливалася від 15 до 28%, до того ж все навчання йшло російською мовою. І все ж кількість шкіл в Україні зросла з 1300 на початку століття до 1700 у другій його половині.

З середини XIX століття в системі освіти в Україні посилюються процеси насильницької русифікації, утиску української мови та культури. 20 червня 1863 р. видається наказ Міністра внутрішніх справ П.Валуєва про заборону вживання української мови в системі освіти.

Мовби в продовження наказу П.Валуєва 19 травня 1876 року прийнято так званий «Закон Юзефовича» (Юзефович – у той час титулярний радник у Києві), в якому говорилося, що російський Імператор велів:

1. Не допускати ввезення в межі Імперії без особливого дозволу головного управління у справах друку яких би то не було книг і брошур, що видаються на

малоросійському діалекті.

2. Друк і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж діалекті заборонити за виключенням лише:

- а) історичних документів;
- б) творів витонченої словесності.

3. Заборонити різні сценічні спектаклі й читання малоросійською мовою, а також друкування нею текстів до музичних нот.

Суцільна русифікація негативно позначалася на освітній сфері. Адже доступ до навчання було перекрито для більшості селянських дітей. Наприкінці XIX ст. в українських губерніях Російської імперії було 129 гімназій, 19 реальних і 17 комерційних училищ, 17 тис. початкових шкіл усіх видів. Проте ці імперські заклади могли охопити навчанням лише 30% дітей. Порівняльно з періодом гетьманської автономії кількісні показники XIX ст. свідчать про загальне зниження рівня грамотності. За переписом 1897 р. в Україні серед населення віком від 9 до 49 років письмених нараховувалося лише 24%.

У стані справжнього занепаду перебувала освіта у Західній Україні. Уряд Австро-Угорщини проводив колонізаторську політику. У Закарпатті навіть у початкових школах навчання велося угорською мовою, у Галичині - німецькою і польською, на Буковині - німецькою і румунською.

На західноукраїнських землях центром культури й освіти залишався Львів. У 1784 р. Австрійський імператор Йосип II відновив Львівський університет з чотирма факультетами. У їх числі був і теологічний факультет, де викладання відбувалося почасти німецькою, почасти латинською мовами. На прохання Львівського Єпископа П.Білянського Йосип II тимчасово відкрив у 1787 р. при Львівському університеті так званий руський інститут – «studium ruthenum», куди могли б вступити українці без знання латинської мови: мовою навчання там мала бути українська. Туди було прийнято 44 вихованця. «Studium ruthenum» проіснував до 1809 р.

У 1817 р. у Львові знову було відновлено університет, але з німецькою мовою навчання. З 1867 р. мовою викладання в університеті стала польська. Перші українські кафедри з'явилися тільки у 1848-1849 рр., що було наслідком так званої «весни народів» – революційного антимоноархічного руху європейських народів навесні 1848 р. У цей період у народів, втративших свою незалежність, посилювався рух за національне відродження. У жовтні 1848 р. у Львові було скликано Собор Руських учених, який намітив широку програму організації науки й народної освіти, реалізувати яку, на жаль, не вдалося, бо уже в 1849 році австрійський уряд придушив революційний рух і повернувся до абсолютизму.

Та все ж у 1849 р. у Львівському університеті була вперше створена кафедра української мови та літератури, яку очолив Я.Головацький. Увесь час точилася боротьба між українцями та поляками за мову викладання. У 1871 р. обмеження в мові викладання було скасовано, але фактично університет полонізувався. У 1894 р. в університеті було засновано кафедру історії України, яку очолив професор Михайло Грушевський.

У 1844 році у Львові було засновано Політехніку, а в 1855 р. – Землеробську Академію (з 1881 р. – Ветеринарна Академія).

На Буковині університет було засновано в 1875 р. в Чернівцях. Мовою

навчання була німецька. Але було створено 3 кафедри з українською мовою викладання: української мови і літератури, церковнослов'янської мови та практичного богослов'я. Кількість українських студентів на початку ХХ ст. складала 280 осіб. З 1880 р. у вищих закладах освіти західних територій України велася боротьба за рівноправність українського студентства, а потім за створення окремого українського університету.

На початку ХХ ст. ситуація в освітній сфері у Західній Україні дещо покращилася. Число українських шкіл збільшилося: у 1914 р. було вже 6 державних та 15 приватних гімназій і 3000 народних шкіл. Українці мали 7 кафедр (посад професорів) та 3 доцентури у Львівському та 3 кафедри в Чернівецькому університетах. Було вирішене питання про відкриття українського університету, але світова війна завадила реалізації цього довгоочікуваного рішення.

На Буковині перед 1914 р. українці мали дві українсько-німецькі та дві українські гімназії і одну учительську семінарію. Українських народних шкіл напередодні війни налічувалося: в Галичині – 2612, Буковині – 216, але на Закарпатті з наявних у 1883 р. 282 українських шкіл не залишилося жодної. Показово, що серед людей 10-річного й більше віку, що проживали в Австрії, в 1914 р. не вміли читати й писати; у чехів – 2%, у німців – 3%; у мадяр – 10%; у словаків – 14%; у поляків – 27%; у румун – 60%; у русичів – 61%; у хорватів – 63%. Велике значення для консолідації національних сил мало утвердження в Галичині й Буковині, завдяки спільним зусиллям національної еліти усіх частин України, єдиної з Наддніпрянщиною літературної мови та запровадженням в шкільне навчання (з 1892 р.), а згодом у діловодство фонетичного правопису.

Підсумовуючи, зазначимо, що в ХІХ – початку ХХ ст. освітня сфера на українських землях, з одного боку, – отримала подальший розвиток: було реорганізовано початкову та середню школу, на українських землях з'явилися університети, вищі заклади освіти технічного, медичного, сільсько-господарського, економічного, педагогічного, музичного профілів. Але, з іншого боку, доступ українців до освіти був обмежений імперською шовіністичною політикою, яка проводилася на українських землях.

Природничі науки. Розвиток університетської освіти сприяв прогресові природничих наук. Великі відкриття в галузі математичного аналізу і математичної фізики були зроблені М.Остроградським. Фундатором сучасної фізичної хімії став М.Бекетов, який очолював кафедру хімії Харківського університету. Фундатор школи російських доменників М.Курако багато років працював на металургійних заводах України. У 1886 р. в Одесі зоолог І.Мечников і мікробіолог М.Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію. Д.Заболотний і В.Високович зробили вагомий внесок у вивчення та лікування важких інфекційних захворювань. З Україною пов'язаний значний період життя основоположника військово-польової хірургії М.І.Пирогова. Тут він намагався зробити більш демократичною систему освіти, став опікуном навчального округу в Одесі, потім у Києві. Крім того, слід назвати геніального українського винахідника М.Кибальчича, який вже в ті часи запропонував ідею літального апарата (ракети) для польоту в космос (його іменем вже в ХХ ст. названо кратер на Місяці).

Гуманітарні науки. У багатьох європейських країнах в кінці ХVІІІ – на

початку XIX ст. починає зростати інтерес до національної історії. Можна пригадати величезну популярність романів Вальтера Скотта у Британії, багатотомної «Історії Держави Російської» М.Карамзіна в Росії. Починається збирання фольклорних матеріалів, перші публікації з'являються в Англії, потім у Німеччині (наприклад, казки братів Грімм). Виходять і перші слов'янські збірники. Відомо, який інтерес викликали у О.Пушкіна «Пісні західних слов'ян».

В Україні в уже сформованому тоді середовищі різночинської інтелігенції ця тенденція знайшла широкий відгук. Першу збірку українських народних пісень видав князь М.Церетелі у 1819 р. - «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень». Три збірки підготував і видав ректор Київського університету М.Максимович. І.Срезневський, крім збирання фольклору, почав активні публічні виступи з обґрунтуванням самостійності, повноправності української мови. Він писав, що українська мова не поступається чеській своїм багатством, польській - мальовничістю, сербській - милозвучністю.

Наступним кроком стала поява власне філологічних досліджень. У 1818 р. у Петербурзі вийшла перша граматика української мови - «Граматика малоросійського нарiччя» - О.Павловського. Якщо мати на увазі, що в Україні саме народ в умовах кризи рубежу XVIII-XIX ст. зберіг і мову, і побутові традиції, і історичну пам'ять, то стане зрозумілим, чому етнографічні, лінгвістичні дослідження були початковим пунктом українського культурного відродження.

У цей же час починають з'являтися й історичні роботи. Перші узагальнюючі праці з історії України були ще пов'язані з російською історіографією. Так, Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський - автор «Истории Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства» - походив з сім'ї, яка належала до вищого чиновництва імперії. Його батько управляв Московським архівом Колегії закордонних справ. Сам Дмитро Миколайович потрапив на службу до канцелярії малоросійського генерал-губернатора М.Г.Репніна, відомого своїми ліберальними поглядами в якості заступника української культури. Обставини визначили коло наукових інтересів Бантиш-Каменського. Він не тільки збирає матеріали (після його смерті вийдуть і стануть хрестоматійними для фахівців «Источники малороссийской истории»), але і багато в чому переймається настроями місцевої дворянської інтелігенції. «История Малой России» вперше побачила світ у 1822 р. і мала великий успіх. Пізніше автор продовжив роботу, розширив хронологічні рамки, підготував ще два видання. У той же час Бантиш-Каменський не залишав службу, займав високі пости - тобольського, віленського генерал-губернаторів тощо. Тому в «Истории Малой России» багато суперечливого. З одного боку, високо оцінюються перші гетьмани Запорозької Січі, а з іншого - саме походження козацтва пов'язується з вихідцями з Північного Кавказу; з одного боку - критикується ліквідація гетьманщини Катериною II, а з іншого - засуджується антимосковська політика козацької старшини. Що безумовно, книги Д.М.Бантиш-Каменського викликали широкий суспільний інтерес до історії України.

Дослідником, який по'єднав високий професійний рівень, прогресивні політичні погляди, розуміння українських національних інтересів, активну громадянську позицію, став історик Микола Іванович Костомаров. Його світогляд склався під час навчання у Харківському університеті. У 1845 р. Костомаров

стає професором кафедри російської історії Київського університету. Тоді ж він брав участь у створенні і діяльності нелегального Кирило-Мефодіївського товариства - першої української політичної національної організації. Після розгрому братства був арештований, рік просидів у Петропавлівській фортеці, 9 років провів у засланні в Саратові. Тут написав одну з основних своїх робіт - «Богдан Хмельницький и возвращение южной Руси России». Пізніше завідував кафедрою історії Петербурзького університету. Костомаров писав вірші, історичні драми, повісті українською, а наукові праці – російською мовою. Підсумком його дослідження стали 16 томів «Исторических монографий» і 6-томна «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». М.Костомаров захищав принцип об'єктивності в історичній науці: «Истинна любовь историка до своей отчизны может виявляться только в суворой повазе до правды».

Вихід української історичної науки і всього українознавства на якісно новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету В.Б.Антоновича. По-перше, він розгорнув небувалу джерелознавчу діяльність: проводилися етнографічні експедиції, публікувалися фольклорні збірки, організовувалися археологічні розкопки, збиралися статистичні дані. Центром цієї роботи стало створене у 1872 р. Південно-Західне відділення Російського географічного товариства. У 1874 р. у Києві з великим успіхом пройшов Археологічний з'їзд. По-друге, В.Антонович у власних наукових роботах поглиблює й ускладнює проблематику досліджень. Роль народної маси в історії (одне з досліджень присвячене гайдамакам), проблеми церкви, становлення міст - спектр його інтересів був дуже широким. І, по-третє, Антонович виховав плеяду українознавців, створив цілу наукову школу. Так, учнем Антоновича був М.С.Грушевський.

Михайло Сергійович Грушевський до сьогодні є найвизначнішою фігурою в українській історіографії. Він народився у місті Холм у Західній Україні, гімназію закінчував у Тифлісі, навчатися в університеті приїхав до Києва. У 1894 р. за рекомендацією В.Антоновича Грушевський отримав кафедру всесвітньої історії у Львівському університеті. Тут він бере активну участь не тільки в педагогічній, науковій (в 1897 р. він очолив Наукове товариство ім. Шевченка – першу наукову українську організацію академічного типу), але і в суспільному житті. Грушевський - один з організаторів Національно-демократичної партії Галичини, пізніше - «Товариства українських поступовців». Головні події політичної долі Грушевського розгорнуться у ХХ ст.: арешт і заслання у Росії під час Першої світової війни, обрання головою Центральної Ради у 1917 р., еміграція, повернення до СРСР, робота в академічних дослідницьких інститутах. Величезна наукова спадщина М.С.Грушевського, яка з кінця 30-х років зазнала гоніння і стала практично недоступною, повернулася до читачів вже за наших днів і з кінця 80-х років суттєвим чином вплинула на сучасну українську історичну науку. Його багатотомна «Історія України-Руси» - фундаментальний узагальнюючий систематичний курс історії України, який базується на власній періодизації і концепції.

На рубежі ХІХ-ХХ ст. в українській історіографії працюють вже не одиночки, висувається ціла плеяда талановитих вчених.

Неперевершеним дослідником історії запорозького козацтва є Дмитро

Іванович Яворницький. Збиранням матеріалів про Військо Запорозьке він зайнявся, як був студентом, а потім позаштатним стипендіатом при кафедрі російської історії Харківського університету. За це його звинуватили у сепаратизмі і позбавили державної стипендії. Коли він спробував продовжити роботу у Петербурзі, то як політично неблагонадійний за «пристрастие к истории Малороссии» був засланий до Ташкента. Лише через декілька років він зміг захистити дисертацію, викладав у Москві, а з 1902 р. став завідувати краєзнавчим музеєм у Катеринославі (Дніпропетровську). Д.І.Яворницький видав капітальну «Історию запорожских козаков», серію монографій про козацьких ватажків, популярні нариси, художні альбоми, зібрав найбагатшу колекцію пам'яток матеріальної культури козацької епохи. Наукову діяльність Яворницький продовжував і після революції. Він писав: «.. козаки, які боролися з безліччю ворогів, за православну віру, за українську народність, .. козаки, які створили високохудожні думи, .. виступали носіями високої громадянськості і вражали сучасників своєю проникливістю, гідні того, щоб всі їх діяння були представлені у докладній, живій і художній історії».

Першою жінкою-професором історії не тільки в Україні, але й у всій Російській імперії стала Олександра Яківна Єфименко. Народилася вона в Архангельській губернії. Тут закінчила гімназію, написала перші статті. Вона, вийшовши заміж за політичного засланця з Харкова П.С.Єфименка, разом з ним переїхала до Чернігова, потім до Полтави, Харкова. Головною темою її наукових праць стає історія України. Єфименко зробила дуже багато для громадського визнання того факту, що історія України є самостійною наукою. У перші роки ХХ ст. приблизно одночасно з'являються «Нарис історії українського народу» Грушевського та «Історія українського народу» Єфименко - перші популярні підручники, які викладали історичний шлях українського народу. Олександра Яківна трагічно загинула у 1918 р. під час бандитського нальоту на хутір під Харковом, де вона жила.

Визначною подією в українському науковому житті ХІХ ст. стає заснування завдяки спільним зусиллям інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини у 1873 році «Літературного товариства ім. Шевченка», яке через кілька років під назвою «Наукове товариство ім. Шевченка» по суті перетворилося у першу вітчизняну академічну наукову організацію. З 1892 р. почав виходити головний друкований орган Товариства – «Записки Наукового товариства ім. Шевченка». З 1895 р. М.Грушевський став редактором «Записок Наукового товариства ім. Шевченка», а з 1897 р. – головою Наукового товариства ім. Шевченка. За час його головування було видано близько 800 томів наукових праць, зокрема 112 томів «Записок». Про масштабність та авторитетність роботи Товариства говорить плеяда вчених, які працювали в його рамках, мали за честь бути його членами: М.Грушевський, І.Франко, І.Крип'якевич, а згодом видатні постаті світової науки – А.Ейнштейн, М.Планк, А.Мазон, Д.Гільберт.

Особливе місце і в українській історії, і в українській історіографії належить Михайлу Петровичу Драгоманову. Великий політичний діяч, просвітник, філософ, Драгоманов як історик головну увагу приділяв питанням новітньої історії. Багато років він провів у політичній еміграції. З 1877 р. під його керівництвом друкарня «Громада» у Женеві була єдиним центром видання

літератури українською мовою. На основі історичного аналізу Драгоманов приходив до найважливішого висновку - національні проблеми українці можуть вирішити тільки разом з соціальними. Драгоманов багато зробив для залучення до історії України уваги західноєвропейських вчених. Він був членом Паризького етнографічного товариства, почесним членом Британського наукового і багатьох інших товариств. Останні роки життя працював у Болгарії.

В контексті світового розвою новий імпульс одержує українська філософська думка. В першій половині XIX ст. постає Київська релігійно-філософська школа (В.Карпов, О.Новицький, Й.Михневич, С.Гогоцький, П.Авсенєв, П.Юркевич та ін.). Проблеми взаємозв'язку мови і мислення ґрунтовно досліджує О.Потєбня, який, виходячи з ідей І.Канта та В.Гумбольта, вважає мову органом, що утворює думку. Філософію нової української національної ідеї розробляє Т.Зіньківський, вважаючи цю ідею запорукою «поступу й культури національних організмів». Проблемну тему «герой, особистість і народ, нація» досліджує І.Франко.

Підводячи підсумки, можна сказати, що за сторіччя вітчизняна історична наука пройшла шлях від поодиноких досліджень у рамках історії Росії до самостійної повнокровної наукової дисципліни. Осмислення минулого - обов'язкова умова і складова становлення національної самосвідомості.

2. Особливості українського літературного процесу

У ситуації рубежу, яка вище вже була охарактеризована, коли українська мова зберігалася тільки в усному мовленні, і пізніше - в умовах урядових заборон і переслідування - процес становлення української літературної мови набув особливої важливості і особливої складності. М.Грушевський писав: «Мова вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок між інтелігенцією і народом...» Звідси - її особливості української літератури XIX ст. - народні теми творчості, реалізм і демократизм.

Першим твором народною мовою, який почав процес її оформлення у сучасну літературну мову, стала «Енеїда» І.Котляревського. Пародія на поему Вергілія, де троянський герой Еней показаний козацьким ватажком, була опублікована у Петербурзі у 1798 р. без відома автора. Вже після її успіху Котляревський доповнив, розширив свою поему, написав музичні комедії «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник».

Гумористичний і сатиричний тон творів Котляревського був підхоплений іншими письменниками, передусім гуртка, центром якого був Харківський університет. Його ректор П.Гулак-Артемівський писав вірші українською мовою. Отримали популярність байки Є.Гребінки. Він брав класичні сюжети і додавав їм виразного українського колориту. Пізніше Є.Гребінка переїхав до Петербурга, писав повісті російською мовою, був серед друзів молодого Т.Шевченка.

До харківського гуртка належав також Г.Квітка-Основ'яненко - основоположник української художньої прози. Його повісті різноманітні: одні - написані з гумором, другі - сентиментальні, треті - дають реалістичні картини (краща - «Сердешна Оксана»), інші просякнуті народними віруваннями і переказами («Конотопська відьма»). Квітка-Основ'яненко перервав традицію використання української мови тільки в комічних жанрах.

Безумовно, переломною в становленні української літературної мови і суспільному визнанні української літератури стала творчість Тараса Григоровича Шевченка. «Його творчість, - писав М.Грушевський, - це творчість народу, що досягає відразу, без наступних ступенів, високого інтелектуального розвитку й індивідуальної свідомості і поєднує в своїх творіннях безпосередність народної поезії зі свідомістю літературної творчості». Широко відомі основні віхи життєвого шляху Шевченка: народження у сім'ї кріпаків пана Енгельгарда, рання смерть батьків, робота «в наймах» і у пана козачком, переїзд до Петербурга, знайомство з земляком - художником І.Сошенком, викуп з неволі на гроші, виручені від продажу портрета В.Жуковського роботи К.Брюллова, навчання в Академії мистецтв, участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, арешт і 10-літня рекрутчина з забороною писати і малювати, смерть незабаром після повернення з заслання. Перший «Кобзар» виходить у 1840 р. у Петербурзі, через рік - «Гайдамаки». Геніальний поет, Шевченко вніс в українську літературу новий зміст: рішучий протест проти кріпацтва, захист свободи і гідності особистості, захоплення народними і національно-визвольними рухами, заклик до суспільної справедливості. Особистість і творчість Шевченка - символ всієї української культури.

Суперечливість духовного життя України того часу відбилася в творчості письменника, лінгвіста, історика, публіциста П.Куліша. Це ім'я майже на півсторіччя незаслужено було забуто, але зараз викликає пильний інтерес. Прихильник культурно-національного відродження, Куліш болісно шукав шляхи до нього: від нелегального Кирило-Мефодіївського товариства - до літературної діяльності у петербурзькій «Основі», від союзу з галицькою громадськістю - до надій на польську допомогу. Безперечним є значення його етнографічної збірки «Записки о Южной Руси», історичного роману «Чорна рада», тритомної історичної праці про національно-визвольну війну під керівництвом Б.Хмельницького «История отпадения Малороссии от Польши».

Демократичний напрям в українській прозі розвивала Марко Вовчок (М.Віленська). Її збірка «Народні оповідання», повісті «Інститутка», «Кармелюк» приголомшують трагічною правдивістю картин кріпацького гніту, вражають образами простих людей. Російською мовою розповіді переклав І.Тургенєв. Т.Шевченко у вірші «Марку Вовчку» звертається до неї як до продовжувачки справи свого життя.

Твори знаменитого українського байкаря Л.І.Глібова в руслі демократичних настроїв того часу в алегоричній формі зображали безправ'я простих людей, свавілля поміщиків, лицемірство, святенництво.

С.Руданський закінчив медичний факультет Петербурзького університету і працював лікарем в Ялті у Криму. Популярність йому принесли «співомовки» - сатиричні невеликі вірші, діалоги. Тільки після його передчасної смерті Олена Пчілка та інші письменники зібрали й опублікували його чудові, в стилі народних пісень, ліричні вірші.

І.Нечуй-Левицький створив у вітчизняній літературі жанр соціально-побутової повісті. Письменник, який багато років працював учителем в школах і гімназіях практично по всій Україні, чудово знав всі шари українського суспільства: життя селян після ліквідації кріпацтва, побут робітників, проблеми

взаємин інтелігенції і народу («Кайдашева сім'я», «Микола Джеря»).

На революційно-демократичних принципах базувалася творчість Панаса Мирного (П.Я.Рудченко). Автор новаторських соціально-психологічних романів і повістей про народне життя, він підняв українську прозу до високого рівня художньої досконалості. Романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (спільно з І.Біликом), повісті «Лихі люди», «Лихо давне і сьогочасне», «Голодна воля», п'єса «Лимерівна» та інші його твори - це величезна художня епопея, яка відображає життя українського народу протягом майже всього ХІХ ст., особливо у післяреформений час. Новим для української літератури в творчості П.Мирного було те, що головна увага приділялася внутрішньому світу героїв, їх переживанням, мотивам вчинків, еволюції поглядів.

Служінню ідеалам трудового народу присвятив творчість революціонер-демократ П.А.Грабовський, який помер на засланні у Тобольську. Розглядаючи літературу як «живу творчу силу суспільного руху», він створив прекрасні революційні вірші (збірки «Пролісок», «З Півночі», «Кобза»).

У 70-і роки приходить до літератури І.Франко. Людина різносторонньо обдарована, він проявив себе в поезії і прозі, драматургії і публіцистиці, новелістиці і літературній критиці, історії й етнографії, філософії і політиці. Син селянина-коваля з-під Дрогобича, який насилу отримав можливість закінчити школу і гімназію, І.Франко так формулював своє кредо: «Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я відчував себе зобов'язаним віддати свою працю цьому простому народові». Своєму принципу Франко слідував і в літературно-видавничій діяльності (альманах «Друг» у Львові), і в політичній боротьбі (декілька разів був арештований за соціалістичні погляди, брав участь в заснуванні Української радикальної партії), але найбільш вражаюче і послідовно - в літературній творчості: ліричні збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», історична повість «Захар Беркут», гостросоціальний «Борислав сміється», поема «Моїсей», психологічна драма «Украдене щастя». І.Франко багато зробив для зближення літературного процесу в Західній і Східній Україні, для розширення контактів з європейськими літературами (був обраний членом багатьох наукових товариств, перекладав Байрона, Гейне, Гете, а також визначних поетів і письменників різних часів італійської, французької, англійської, норвезької, чеської, словацької, польської, російської, німецької, давньогрецької, давньоримської, давньоіндійської та інших літератур світу).

Яскравим явищем української літератури була творчість Лесі Українки (Л.Квітка-Косач). Вона розірвала коло традиційної самотньої тематики, збагатила українську поезію, драматургію образами світової історії, глибокими художніми узагальненнями, картинами зіткнення філософських, етичних ідей. У її вихованні, освіті яскраво проявилися національні традиції, які склалися до 70-х років. Батько - учасник руху «Громад», друг М.Драгоманова, мати - письменниця Олена Пчілка. І.Франко писав, що після шевченківського «Поховайте та вставляйте» Україна не чула такого сильного, гарячого поетичного слова. З разючою мужністю Л.Українка протистояла особистій трагедії - вже в дитинстві її спіткала важка, невиліковна тоді хвороба. Вимушена подовгу жити на Кавказі, в Єгипті, Італії, вона ніколи не замикалася на лікуванні, вивчала історію, культуру, традиції країн, куди привела її доля. Від лірики письменниця йде до поем («Давня

казка», «Самсон», «Роберт Брюс»), і вінчають її творчість драматичні поеми («У катакомбах», «Касандра») та поетичні драми («Лісова пісня»).

У 90-х роках починається творчість М.М.Коцюбинського. У цей період він поступово звільнявся від культурницьких ілюзій і утверджувався на революційно-демократичних позиціях. Він розвинув жанр психологічної новели і продовжив традицію соціальної повісті. Вже в ранніх своїх творах показує благородство простих трудівників, пробудження в них почуття власної гідності, їх прагнення до свободи.

Таким чином можна виділити такі етапи розвитку української літератури в ХІХ ст.:

- рубіж ХVІІІ-ХІХ ст. і початок ХІХ ст. – поява перших творів рідною мовою (перш за все «Енеїда»);

- 40-50-і роки ХІХ ст. – творчість Т.Шевченка й оформлення української літературної мови, головне місце у тематиці займає реалістичне змалювання народного життя;

- друга половина ХІХ ст. – широка палітра літературних жанрів, поглиблення соціального, поява психологічного аналізу, збагачення проблематики, ускладнення образного ряду, особливо у творчості І.Франка, Л.Українки, об'єднання літературного процесу в Західній та Східній Україні.

3. Розвиток українського мистецтва у ХІХ ст.

Театр. Становлення українського національного мистецтва (театр, музика, образотворче мистецтво, архітектура) дещо відставало від літературного розвитку. Так, театральне мистецтво в більшій, ніж література, мірі залежить від політичного режиму, фінансових можливостей, підготовленості аудиторії. До 1861 р. продовжував існувати кріпосний театр, і не тільки у садибах, але і в містах. У 1828 р. офіційно було заборонено купувати до театру кріпаків, але і після цього кріпосні актори продовжували входити до складу деяких театральних труп. У 1789 р. театр був побудований у Харкові, але в ньому йшли тільки російські п'єси.

Першими українськими постановками були «Наталка Полтавка» в 1819 р. і пізніше «Москаль-чарівник» в Полтавському любительському театрі. Вони стали можливими завдяки щасливому збігу обставин: підтримка генерал-губернатора Малоросії М.Репніна, керівництво трупою І.Котляревським, гра геніального актора М.Щепкіна, тоді ще кріпака. Професіональна ж українська трупа була створена тільки на початку 80-х років. Організаційними питаннями в ній займався Михайло Старицький, режисурою - Марк Кропивницький. Обидва були також драматургами. Їм вдалося об'єднати талановитих акторів: брати Тобілевичі (псевдоніми: Івана - Карпенко-Карий, Миколи - Садовський, Панаса - Саксаганський), М.Заньковецька, А.Затиркевич, інші. Пізніше трупа декілька разів розділялася, але, що цікаво, всі чотири оформлені колективи продовжували працювати яскраво, мали великий успіх в Україні, на півдні Росії (тому що трупи були пересувними).

Великий знавець української мови, М.Старицький писав комедії (не гасне популярність «За двома зайцями»), драми («Не судилося», «Богдан

Хмельницький»). Вони змальовували реалістичні картини сільського, міського побуту, передавали типові національні характери. Але ні Старицький, ні близький йому Кропивницький не виходили за рамки так званої «етнографічної драматургії». Творцем української соціальної драми став І.Карпенко-Карий (Іван Тобілевич). У основі його п'єс (драми «Бурлака», «Безталанна», комедії «Сто тисяч», «Хазяїн») лежать глибокі психологічні конфлікти, гострі соціальні протиріччя.

Музика. Поетична і музична обдарованість українського народу була основою високого рівня розвитку музично-пісенної творчості. У XIX ст. як і раніше побутують землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, колискові, весільні. Широкою популярністю користувалися пісні-романси «Їхав козак за Дунай», «Віють вітри», «Сонце низенько», а також створені на вірші Шевченка «Думи мої, думи», «Заповіт». З народного середовища висувалися талановиті співаки-кобзарі (Остап Вересай, Іван Кравченко-Крюковський, Гнат Гончаренко, Терентій Пархоменко, Михайло Кравченко, Андрій Шут та ін.).

Значного поширення набуло сімейне музикування, любительський молодіжний розважальний спів. Центрами розвитку музичної культури були духовні навчальні заклади, гімназії, приватні пансіони, університети, в яких вивчалася нотна грамота і теорія музики. Багато хто отримував професійну музичну підготовку в церковних хорах.

Музика, спів міцно увійшли в повсякденне життя як міського, так і сільського населення. За жанрами пісні були різноманітними: ліричні, жартівливі, романси, виконувалися вони соло, дуетом, хором, під акомпанемент бандури, скрипки, гітари, фортепіано. Переважно це були авторські твори, які згодом розповсюджувалися і ставали народними.

Концертну діяльність в містах України розгортали самодіяльні колективи. Традиційними серед інтелігенції великих міст були літературно-музичні вечори. Влаштувалися добродійні концерти, особливо під час проведення великих контрактних ярмарок. Однак часто така діяльність наштовхувалася на адміністративні заборони. Наприклад, в 1867 р. у Києві був випадок, коли влада дозволила концерт за умови, що тексти пісень будуть звучати французькою мовою.

Високого рівня досягла майстерність партесного (багатоголосого) співу. У XIX ст. хорівий спів поступово виходить за рамки чисто культового. Загальнофілософський зміст канонічних образів залучав до храму немало світських слухачів. З великими концертними програмами виступали хори Київської академії, Переяславської семінарії. Розвиток своїх національних традицій гальмувався, оскільки перевага адміністративно надавалася іноземним авторам.

Одночасно з народною і церковною традиціями в XIX ст. складається світська професійна музична культура. С.С.Гулак-Артемівський на початку 60-х років створює першу українську оперу «Запорожець за Дунаєм». Перлиною української вокальної класики стали «Вечорниці» П.І.Нищинського. Вони малюють широку музичну картину народного життя, знаменитий чоловічий хор «Закувала та сива зозуля», тема якого - страждання козаків у турецькій неволі, їх

прагнення до свободи. Мелодичним багатством, співучістю, драматичною напруженістю привабила слухачів опера М.М.Аркаса «Катерина» за однойменною поемою Т.Г.Шевченка. Композитори широко використовували багаті традиції українських народних пісень, обробляли їх. П.П.Сокальському належить глибока теоретична праця «Русская народная песня, великорусская і малорусская, в ее строении мелодическом и ритмическом...».

Цілу епоху в музичному житті України складає творчість М.В.Лисенка - великого українського композитора, блискучого піаніста-віртуоза, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця й активного громадського діяча демократичного напрямку. Він є основоположником української класичної музики.

Образотворче мистецтво. Якщо в літературі, театрі вже сама мова визначала їх національний образ, то в таких сферах, як образотворче мистецтво, архітектура, вироблення національних форм було більш проблематичним. Так, в східноукраїнських землях можна говорити про певну українсько-російську єдність в образотворчому мистецтві. Справа в тому, що протягом майже всього ХІХ ст. в Російській імперії головним центром освіти була Академія мистецтв у Петербурзі. Найбільші можливості для виставок, замовлень також були в столиці імперії. Можна привести безліч прикладів переплетення творчості, долі українських і російських художників.

В.Тропінін залишався кріпаком навіть вже будучи відомим художником, багато років він жив і працював у Подільському маєтку своїх добродіїв. Саме тут відбувається становлення майстра, він детально знайомиться з іконописною традицією. Тропінін говорив, що Україна замінила йому Академію. Він пише безліч портретів («Дівчина з Поділля», «Хлопчик з сокирою», «Весілля в селі Кукавці», «Українець», «Портрет подільського селянина»), демократизм і реалізм яких були новаторськими. Після звільнення Тропінін жив у Москві. Знаменитий портрет О.С.Пушкіна його роботи. І.Сошенко, який залишився після Академії в Петербурзі, у своїй творчості не забував Україну (наприклад, «Продаж сіна на Дніпрі», «Ріка Рось біля Білої Церкви», «Хлопчики-рибалки»).

Загалом у живописі початку ХІХ ст. переважаючим художнім стилем був романтизм. Багатьох художників цього напрямку приваблювала Україна - «нова Італія», як її називали. З'явилися і художники, для яких поїздки сюди не були просто даниною моді. Українській темі присвятив свою творчість В.Штернберг. Працював він і в портретному, і в побутовому, і в пейзажному жанрах. Його увагу приваблюють і стають сюжетами картин, здавалося б, прозаїчні сцени: переправа на поромі через Дніпро, ярмарок, весілля. Його картинам властива описовість, що зближує їх зі стилістикою української літератури того часу. В.Штернберг товаришував з Шевченком, йому належить художнє оформлення «Кобзаря». В Академії за сім картин, написаних на Київщині і Полтавщині, він отримав велику золоту медаль. В.Штернберг помер дуже молодим під час поїздки в Італію.

Зовнішні обставини - заслання, заборона малювати - перешкодили розкритися в повній мірі живописному таланту Шевченка. Як вважають фахівці, в романтичних картинах «Селянська родина», «Циганка-ворожка», інш. вже помітний відхід від чистого академізму. Особливо виділяється реалізмом «Судня рада». Відзначимо, що різнобічний талант Т.Г.Шевченка досяг академічних висот і в художній графіці (серія «Живописна Україна» тощо) – в 1860 р. йому було

присвоєно звання академіка гравюри Петербурзької академії мистецтв.

З М.Гоголем, В.Штернбергом, Т.Шевченком близько спілкувався великий художник-мариніст І.Айвазовський, який значну частину життя провів у рідній Феодосії (він і свою картинну галерею заповідав місту). У його живописі звучала й українська тема: «Очерети на Дніпрі поблизу містечка Алешки», унікальна для художника жанрова картина «Весілля на Україні».

Новаторською для пейзажу стала творчість А.Куїнджі, який народився поблизу Маріуполя. Перша ж виставлена ним картина - «Ніч на Дніпрі» - викликала в Петербурзі сенсацію. Художник володів тонким мистецтвом передавати на полотні світло, повітря.

Головна тенденція образотворчого мистецтва другої половини ХІХ – рух до реалізму – з найбільшою силою прозвучала у творчості членів «Товариства пересувних художніх виставок». Найзнаменитіший живописний портрет Т.Шевченка написаний ініціатором створення та ідейним керівником товариства передвижників І.Крамським. Ідея правдивого відображення життя народу, критика несправедливості була співзвучна українському мистецтву. Багато художників-передвижників були родом з України: М.Ге, О.Литовченко, М.Ярошенко. Микола Ге написав чудовий портрет свого друга - історика М.Костомарова. Тематика творів зближує з передвижниками художника К.Трутовського («Бандурист», «Український ярмарок», «Шевченко над Дніпром»).

Родом з-під слобідського Чугуєва був великий російський художник-реаліст І.Рєпін. Він часто приїжджав на батьківщину, не раз гостював у маєтку Качанівка українських меценатів Тарновських. У свій час тут не раз бував і Шевченко, в цій сім'ї збереглося безліч рукописів поета. У Качанівці Рєпін створив перші етюди до знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Художник скористався рядом порад українського історика Д.Яворницького, який передав йому деякі речі козацьких часів, текст самого листа, позував для фігури писаря. Рєпін писав: «В історії народів і пам'ятниках мистецтва. .. мене приваблювали завжди моменти вияву загального життя городян, асоціацій; найбільше в республіканському ладі, звичайно, ... І наше Запоріжжя мене захоплює цією свободою, цим піднесенням рицарського духу».

Видатним майстром побутового жанру був М.Пимоненко. Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, відрізняються щедрістю, емоційністю, високою живописною майстерністю: «Святочні ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Свати», «Жнива», «По воду», «Ярмарок», інші. Пимоненко – автор близько 715 картин і малюнків. Він один з перших у вітчизняному малярстві поєднав побутовий жанр і поетичний український пейзаж. Однак стосунки Пимоненка з українською національною інтелігенцією склалися непросто. Йому ставили за провину відсутність чіткої національної програми, іноді дуже грубо критикували майстра, який заснував у Києві художню школу.

Поєднання мистецтва з усвідомленою національною ідеологією вперше відбувається в творчості С.І.Васильківського. Випускник Петербурзької Академії, він повернувся з тривалої зарубіжної поїздки, володіючи прекрасним професійним рівнем. Свою майстерність він повністю віддає Україні: пише

пейзажі Подніпров'я, Поділля, Слобожанщини, архітектурні пам'ятники, жанрові картини, історичні полотна (зокрема «Козаки в степу», «Козача левада», портрет Т.Шевченка). Одночасно він вивчає і збирає пам'ятки старовинного українського мистецтва. У 1900 р. Васильківський спільно з художником-баталістом М.Самокишем створює альбом «З української старовини» (1900 р.), коментарі до акварелей Васильківського пише історик Д.Яворницький. Визнанням художньої, наукової цінності альбому є його перевидання в наші дні. Свою історичну колекцію і багато картин С.Васильківський залишив рідному Харкову.

Архітектура. В архітектурі в ХІХ ст. на зміну пишноті і розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний стиль класицизму. За будівництвом міст наглядали спеціальні комісії і комітети. Громадські споруди будувалися з урахуванням їх призначення - головною метою архітектора стало не створення зовнішньої привабливості, а внутрішній комфорт (висока стеля, вентиляція, освітлення).

Перехід від бароко до класицизму відбився і на плануванні міст. Обов'язково виділяється адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися помпезні будівлі урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту носили відкритий характер.

У цей час активно забудовуються нові міста на півдні України і в Криму - Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпропетровськ), Миколаїв, Одеса. В Одесі за проектом петербурзького архітектора Тома де Томона в 1809 р. було споруджено оперний театр. Одночасно відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Подніпров'я. Архітектурний стиль Києва визначався відомим архітектором А.Меленським. За його проектом споруджені пам'ятник на Чесць повернення Києву Магдебургського права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, який постраждав від пожежі 1812 р. У 1837-1843 рр. за проектом В.Беретті побудована будівля Київського університету. Упорядковуються такі міста, як Харків, Полтава. Спорудження в Полтаві монумента на честь Полтавської перемоги (архітектор - Тома де Томон) і Успенського собору в Харкові (В.Васильєв, закінчив А.Тон) увічнили пам'ять про спільну боротьбу російського й українського народу проти іноземних загарбників.

У другій половині ХІХ ст. стильова єдність класицизму руйнується. Складна епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі: з'являються нові матеріали, нові замовники. Складається напрям, який отримав назву «еклектика» (змішування). У київських фасадах того часу можна побачити і готику, і Ренесанс, і романський стиль, багато будівель в «цегельному стилі» (головна прикраса – нештукатурена цегельна кладка). Пошук все більшої різноманітності викликав інтерес і до візантійсько-російських традицій. Вони чітко простежуються у будові найбільшого у Києві кафедрального Володимирського собору, який споруджувався понад 20 років (1862-1886) за проектами І.Штрома, П.Спарро, А.Беретті. Участь у розписах собору В.Васнецова, М.Врубеля зробило собор видатним явищем у монументальному образотворчому мистецтві. Першим проектом у власне українському стилі вважають прийнятий в 1903 р. проект будівлі Полтавського земства архітектора В.Кричевського. Розписи цієї будівлі

виконав художник Васильківський.

Майстерність і талант українського народу виявилися у створенні палацово-паркових ансамблів. Їх автори, як правило, нам невідомі. Народні майстри створили видатні шедеври архітектурного зодчества: палац Розумовського в Батурині в живописній місцевості над Сеймом, палац Галагана в Сокирницях на Чернігівщині, до якого прилягає лісопарк площею 600 десятин, парк «Олександрія» на березі Росі в Білій Церкві, знаменита «Софіївка» в Умані, де руками кріпаків, без використання якої-небудь техніки були насипані гори, викопані ставки.

4. Національні культурні організації і рухи українців в умовах реакційної урядової політики

Паралельно з розвитком літературного процесу і мистецтва, по мірі становлення української інтелігенції в її середовищі виникають різні національно-культурні організації і рухи. Їх створення відбувалося за несприятливих політичних обставин, вимагало особистої мужності, твердості.

Перша в українській історії національно-культурна організація виникла в 1833 р. у Львові. Це був нелегальний гурток, який організували Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький, які вчилися в духовній семінарії. Їх символічно назвали «Руською трійцею» (русинами називали західних українців). Той, хто вступав до гуртка, давав клятву утверджувати права рідної мови, перекладати слов'янських авторів, робити все для воскресіння українського народу до нового життя. Вищим досягненням гуртка стала публікація в 1837 р. альманаху «Русалка Дністрова». У нього увійшли «Передмова» Шашкевича із закликом до відродження української літератури в Галичині, добірка народних пісень, перекази. Надрукований у Будапешті наклад у Львові був негайно конфіскований. З 1000 вдалося врятувати 200 примірників, завдяки яким про альманах і дізналися в освічених слов'янських колах різних країн. Реакція австрійської влади була жорсткою: для видань на українській території вводилася спеціальна цензура. Основою для заборони могло послужити навіть те, що книга надрукована не церковним шрифтом, а так званою «гражданкою», простішою і чіткішою ніж архаїчна кирилиця. У таких умовах виступ «Руської трійці» не знайшов продовження. Головний його ініціатор - М.Шашкевич - зайнявся літературною творчістю, став першим народним поетом Галичини, але жив у найважчих матеріальних умовах і помер дуже молодим.

У 40-і роки центр українського культурного життя знаходився у Східній Україні, що виражалось насамперед у вже описаному літературному процесі. У Києві приблизно в 1845 р. виникає нелегальне Кирило-Мефодіївське братство - не культурна, а політична національна організація, перша в історії України, і, що характерно, створюють її видатні діячі вітчизняної культури (М.Гулак, М.Костомаров, П.Куліш, В.Білозерський, Т.Шевченко). Мета товариства підкреслена назвою - слов'янська єдність, створення федерації слов'янських демократичних республік. Ідеї організації - рівність людей, необхідність знищення кріпацтва - пронизували творчість його організаторів. Розгром братства в 1847 р. важко відбився на всьому розвитку української культури, а традиція

політичної боротьби була перервана аж до 90-х років XIX ст.

Всю другу половину XIX ст. активність національної інтелігенції розгортається майже виключно в сфері «культурництва». У кінці 50-х років на Правобережжі серед дворянства та інтелігенції, в тому числі польської, складаються групи молоді, які гаряче співчують українському народу, поважають його культуру. Вони і в побуті переходили на народну мову. Одним з лідерів руху став В.Антонович, у майбутньому визначний історик. Прихильників таких поглядів стали називати «хлопоманами», тобто «любителями народу». Як розвиток тих же настроїв в 1859 р. студентами і молодими викладачами Київського університету створюється напівлегальна культурно-просвітницька організація «Громада». Своєю метою вона бачила в просвіті народної маси, для чого організовувалися безкоштовні недільні школи, видавалися дешеві книги. Була створена Тимчасова педагогічна школа, де готували вчителів для сільських шкіл. Всі викладачі працювали в ній безкоштовно. У київській «Громаді» брав участь М.Драгоманов - історик, політичний діяч, П.Чубинський - етнограф, поет, автор слів гімну «Ще не вмерла Україна». Подібні громади виникли в багатьох містах.

Ідейний центр «громадівського» руху виявився у Петербурзі. Сюди в кінці 50-х років після заслання повернулися кирило-мефодіївці. В.Білозерський домагається дозволу і на гроші меценатів в 1861 р. починає видавати перший регулярний український літературний і суспільний журнал «Основа». У ньому співробітничать Костомаров, Куліш, Драгоманов, публікується спадщина Шевченка. У цей час зав'язуються тісні контакти з передовою російською громадськістю. Навіть з боку уряду робляться деякі ліберальні кроки: Кулішу доручають перекласти українською мовою закони про скасування кріпацтва, за державний рахунок видаються українські підручники.

Ситуація кардинально змінюється в 1863 р. після антиросійського повстання в Польщі. Український національно-культурний рух жорстоко придушується. Прокотилася хвиля арештів, Полтавська і Чернігівська громади були повністю розгромлені, журнал «Основа» закритий. Особливою непримиренністю відрізнялася позиція міністра внутрішніх справ Російської імперії Валуєва. Він підписує сумно відомий указ, що забороняє друкувати українською мовою навчальну, наукову і релігійну літературу на тій підставі, що «никакого особенного малоросійського язика не было, нет и быть не может». Після нетривалого «перепочинку» на початку 70-х років, відміченого активізацією історичної науки і літератури, про що вже йшла мова, антиукраїнська політика була продовжена. У 1876 р. в місті Емсе царем Олександром II був підписаний указ, яким заборонялося: друкувати і ввозити в межі імперії книги українською мовою, ставити спектаклі і навіть писати тексти до музичних нот українською. Однозначної заборони української художньої літератури на «малоросійській» мові не було, але цензура таких книг не пропускала, навіть з російських творів викреслювалися українські слова.

Імперська великоросійська політика привела до того, що український центр в 60-70-і роки XIX ст. перемістився в Західну Україну. В Австро-Угорщині після революції 1848 р. формально нерівність української мови було усунено, у Львівському університеті відкрили кафедру української мови і літератури. На практиці польське домінування зберігалось, в 1859 р. навіть спробували ввести

латинський алфавіт в «русинську» писемність. У таких умовах значна частина місцевої інтелігенції побачила порятунок в тісному союзі з Росією, причому не з демократичними, а з урядовими реакційними колами. Склалася теорія і про єдність мови. Описана течія отримала назву «москвофільства».

«Москвофілам» у національному культурному русі протистояли «народовці» - одноступні і продовжувачі справи громад. Їх журнал «Правда» з 1867 р. починає відігравати роль загальноукраїнського видання. З 1868 р. свою історію веде товариство «Просвіта», що займалося виданням книг, журналів українською мовою. Багато відомих діячів української культури переїжджають зі Східної України в Західну. У Львівському університеті активно працює М.Грушевський. Часто буває тут П.Куліш. З Женеви підтримує зв'язок М.Драгоманов. З'являються свої лідери, передусім І.Франко. У 1873 р. у Львові засновується згадане вище «Літературне товариство ім. Т.Г.Шевченка», перетворене в 1892 р. в наукове. У 90-і роки воно видає солідне періодичне видання - «Літературно-науковий вісник», що друкував авторів і розповсюджувався і на Заході, і на Сході України.

Отже, аналіз розвитку різних сфер української культури дозволяє прослідкувати, як склалися долі українського відродження в ХІХ ст. Пояснити його закономірності допомагає відомий теоретичний висновок німецького вченого Гердера про основні етапи, які проходили європейські національні рухи. На першому етапі, як було показано, невелика група вчених-інтелектуалів збирала історичні документи, фольклор, предмети старовини, побоюючись, що самотність їх народу може зникнути. Другий, або культурницький етап став етапом відродження української мови, виникнення національної літератури і мистецтва. Це готувало етап створення політичних організацій, що висували національні вимоги, аж до утворення незалежної держави.

Тема 7.

Основні етапи розвитку української культури у ХХ ст.

- 1. Загальні особливості української культури у ХХ ст.**
- 2. Культура України на початку століття**
- 3. Основні тенденції культурного розвитку в 20-і рр.**
- 4. Трагедія української культури у період сталінізму**
- 5. Протиріччя культурного процесу 60-80-х років**

1. Загальні особливості української культури у ХХ ст.

Загальною закономірністю суспільного розвитку є тісний взаємозв'язок основних сфер життя суспільства - економіки, політики, культури. Що стосується основної парадигми української культури ХХ ст., то однією з її принципових особливостей є визначальна роль політичного чинника. При цьому переважав не еволюційний характер динаміки, а різкі зміни, які чітко розмежовують основні етапи розвитку української культури. Поворотне значення мали Перша світова війна, Лютнева і Жовтнева революції, боротьба за українську державність 1917-1920 рр., створення СРСР, Друга світова війна, криза соціалізму і розпад

радянської системи, отримання Україною незалежності. У радянський період, який зайняв більшу частину сторіччя, українська культура пройшла складний шлях, який поєднує досягнення і втрати, духовні злети і трагедії: національне піднесення 20-х років, трагедію у роки сталінської диктатури, хрущовську «відлигу», брежнєвський «застій», горбачовську перебудову. Внаслідок одержавлення всіх сторін життя суспільства, його бюрократизації, централізації влади провідну роль відігравала особа першого керівника комуністичної партії і, відповідно, всієї держави.

У 1991 р. відбулося не тільки проголошення незалежності України, але й почалися докорінні зміни суспільного ладу.

Говорячи про роль геополітичного чинника у розвитку української культури, необхідно підкреслити, що до середини сторіччя територія України входила до складу різних держав: СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Лише після Другої світової війни сталося об'єднання українських земель. У 1954 р. до складу Української РСР було включено Крим.

Неприйняття більшовизму, радянської влади викликали у 20-і роки значну еміграцію діячів науки, літератури і мистецтва. Їх творчість продовжувалася, але залишалася невідомою на батьківщині. 40-і і 70-і роки відмічені новими хвилями еміграції. Тому характерними для української культури є два потоки розвитку – в Україні і в діаспорі. В діаспорі було утворено ряд інституцій (державні – Українська Національна Рада на чолі з Президентом УНР, Уряд УНР; наукові – Вільна академія наук, ряд наукових товариств, зокрема в діаспорі діяло Наукове Товариство ім.Т.Г.Шевченка, товариство українських інженерів, лікарів тощо; церковні – православна та греко-католицька гілки української церкви; мистецькі, напр., капела бандуристів у США і Канаді, численні народні хори у ряді країн світу; книгозбірні, видавництва, система національних недільних шкіл та ін.). Сьогодні завдяки політичним змінам відновлено єдиний культурний потік, повернено багато імен.

Участь інтелігенції в політичному житті країни особливо активною була в переломні моменти. Досить пригадати імена визначного українського історика, Голови Центральної Ради М.Грушевського, талановитого письменника, Голову Генерального секретаріату В.Винниченка, учасників дисидентського руху І.Світличного, В.Симоненка, В.Стуса, сучасних політиків-поетів І.Драча, Д.Павличка, письменника В.Яворівського.

2. Культура України на початку ХХ сторіччя

На початку ХХ ст. культура України, з одного боку, продовжувала розвивати народні, демократичні традиції ХІХ ст., а з іншого - йшов активний пошук нових форм, використання досягнень інших національних культур. Це конкретно виявилось у двох орієнтаціях: 1) збереження національно-культурних традицій (народницька теорія); 2) орієнтація на західноєвропейський процес в царині художньої культури ("європеїзація", "космополітизм", "модернізм"). Традиційні тенденції в царині літератури - романтизм і неореалізм поєднувалися з розвитком футуризму, символізму. Так, фахівці виділяють «нову школу» української прози (М.Коцюбинський, В.Стефаник, О.Кобилянська). І.Франко

писав, що представники цієї школи прагнули цілком «модерним» європейським способом зобразити своєрідність життя українського народу. Такий напрям в українській літературі, як футуризм, насамперед пов'язаний з М.Семенком, який був одним з його головних теоретиків, фундатором першого літературного об'єднання футуристів (Київ, 1913р.)

На початку століття в українській літературі помітне місце займали письменники, творчість яких у роки радянської влади замовчувалася або спотворювалася. Серед них В.Винниченко - діяч Центральної Ради, прозаїк, драматург, твори якого характеризувалися різноплановою проблематикою (сільське і міське життя, зображення різних соціальних груп). Б.Летант - поет, прозаїк, видавець творів Т.Шевченка, І.Франка, М.Коцюбинського в перекладах на польську і німецьку мови. Популярністю користувався В.Пачовський, тематика творів якого досить широка: любовна лірика, історичні події минулого. Над драматичною поемою "Золоті ворота", де підкреслювалася національна ідея, В.Пачовський працював декілька десятиріч. У драмі "Сонця руїни" описані події 1663-1687 рр., даються портрети П.Тетері, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Самойловича.

Початок минулого сторіччя характеризувався прогресом в галузі музичної культури. Формується національний стиль, який об'єднує динаміку фольклорної виразності і кращі традиції класики. У цьому напрямі розвивалася творчість М.Леонтовича, К.Стеценка, Я.Степового, які по-новаторському осмислили творчу спадщину М.Лисенка.

В Україні в галузі живопису і графіки активно працювали такі майстри, як О.Мурашко, О.Новаківський, І.Трут, П.Ковжун, М.Сосенко, М.Бойчук. Більшість з них мали європейську освіту і перебували під впливом сучасних їм художніх тенденцій. Міжнародного визнання досяг український скульптор О.Архипенко - творець нового напрямку в мистецтві.

У цей час значні досягнення характерні для розвитку національного театру. У 1904 р. М.Лисенко започаткував у Києві музично-драматичну школу, з 1907 р. там же функціонував український стаціонарний театр М.Садовського, у 1915 р. І.Мар'яненко заснував Товариство українських акторів. Театри і трупа Наддніпровської України і Галичини ставили п'єси Л.Українки, О.Олеся, В.Винниченка, вони прагнули освоїти світову класику, зверталися до творів європейських авангардистських авторів. У 1916 р. Л.Курбас став організатором "Молодого театру" у Києві, в якому на високому художньому рівні вирішувалися завдання оновлення українського сценічного мистецтва. Національний театр передреволюційного періоду виховав таких видатних акторів, як М.Садовський, П.Саксаганський, М.Заньковецька та ін. Представники українського театрального мистецтва були справжніми патріотами. Так, М.Заньковецька на пропозицію переїхати у Росію для того, щоб зробити кар'єру, відповіла, що Україна дуже бідна, щоб її покидати.

З'являється український кінематограф. Перші українські хронікальні фільми були відзняті у Харкові. Там же актор О.Олексієнко ставить фільми за творами І.Котляревського, М.Гоголя, М.Старицького. Перший український постановник і оператор Д.Сахненко був творцем таких фільмів, як "Наталка Полтавка", "Запорозька Січ", "Богдан Хмельницький", в яких брали участь видатні українські

актори - М.Садовський, М.Заньковецька, Л.Лінницька.

В Україні продовжувався прогрес науки. В умовах піднесення національно-визвольного руху активізувалися історики, етнографи, філологи. Д.І.Яворницький пише історію Запорозької Січі, історію періоду козаччини - І.Крип'якевич, ряд визначних праць зі сходознавства – А.Кримський. Наукове товариство ім. Т.Шевченка, яке очолив М.Грушевський, випустило з 1892 по 1917 роки понад 100 томів "Записок наукового товариства", 35 томів "Етнографічного збірника", 15 томів "Матеріалів з української етнології", 15 томів були підготовлені історико-філософською секцією.

Початок ХХ ст. – час бурхливого розвитку повітроплавальних апаратів, перші кроки авіації. В 1909 р. виникає Київське Товариство повітроплавання, де працював видатний український авіаконструктор, киянин Ігор Сікорський, один з піонерів авіації, основоположник важкої авіації, автор одного з перших у світі проектів гелікоптера, побудованого в 1910 р у Києві. В 1913-1914 рр. І.Сікорський на важких літаках своєї конструкції «Руський витязь» та «Ілля Муромець» встановлює світові рекорди з тривалості польоту (1 год., 54 хв.) та вантажопідйомності літака. У Черкасах і Києві брати Євген та Андрій Касяненки в 1911-1913 рр. будують першу в країні авієтку – малопотужний літак широкого використання, яку випробовує відомий льотчик того часу Петро Нестеров. Видатний український вчений-винахідник Ю.Кондратюк у 1919 р. пише роботу «Завоювання міжпланетних просторів» (вийшла друком у 1929 р.), яка вплинула на подальший розвиток космонавтики, зокрема розрахунки Ю.Кондратюка були використані американськими вченими для підготовки польоту космічного корабля «Аpollo» на Місяць.

Розвиток медицини і медичної науки, досягнення в галузі мікробіології, загальної патології, інфекційних хвороб, гігієни, офтальмології пов'язані з роботою І.Мечникова та його учнів - Г.Мінха, В.Високовича, Д.Заболотного, М.Гамалії, В.Субботіна, Л.Гіршмана, С.Ігумнова.

Культура України розвивалася в умовах русифікації, що тривала. Хоча у 1904 р. кабінет міністрів Росії визнав шкідливим заборону української мови, до 1917 р. в Україні не було жодного державного навчального закладу, де викладання велося б українською мовою. На початку першої світової війни активізувався наступ на українство: заборона мови, масові арешти і заслання інтелігенції. Це насамперед стосувалося території Галичини, зайнятої Росією в ході воєнних дій.

Після повалення царату в Україні почався новий етап національно-визвольного руху, створювалися умови для прискореного розвитку національної культури. Вже в березні 1917 р. у Києві були відкриті дві українські гімназії. За активною участю Генерального секретаріату освіти Центральної Ради здійснювалося переведення шкіл на українську мову викладання, в різних регіонах України було створено понад 80 українських гімназій. Почала працювати Українська педагогічна академія, історико-філологічний факультет у Полтаві, відкритий український університет у Кам'янці-Подільському. У період гетьманства заснована Українська Академія наук, яку очолив видатний український вчений В.Вернадський; восени 1918 р. стала функціонувати Українська державна академія мистецтв. Великих успіхів в перші

після революційні роки досягли українська преса і книгодрукування. Лише в 1917 р. почали діяти 78 видавництв, вони організувалися і при приватних, кооперативних органах, при "Просвітах". Якщо в 1917 р. було випущено 747 назв українських книг, то в 1918 р. - 1084.

3. Основні тенденції культурного розвитку в 1920-і роки

Після завершення громадянської війни і приходу до влади комуністичної партії, зі створенням Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом в СРСР, а також в Україні. Культурний розвиток України у 1920-і роки - один з разючих феноменів української історії. Країна, що пережила найважчу війну, вимушена відновлювати абсолютно зруйновану економіку, яка втратила багатьох видатних вчених, письменників (загибель, еміграція), переживає справжній культурний злет, як висловився історик О.Субтельний, «багатогранний спалах творчої енергії». Цей факт визнається не тільки прихильниками, але і критиками радянської влади. Справа в тому, що революція привела в рух різні соціальні сили, дала відчуття свободи, створення нового, незвіданого. Серед майстрів культури були і гарячі прихильники нової влади, і аполітичні люди, і противники більшовизму, які в розвиткові національної культури вбачали певну альтернативу незалежності, що не здійснилася. В умовах *непу*, внутрішньопартійної боротьби допускалися елементи демократії. Уперше за довгі роки українська культура отримала державну підтримку.

Негативне ставлення до радянської влади, до її політики спричинило значну еміграцію діячів літератури і мистецтва (В.Винниченка, С.Черкасенка, Т.Шаповала, Д.Донцова, М.Садовського, О.Олеся). Твори письменників-емігрантів донедавна замовчувалися або спотворювалися, вони були огульно зараховані до буржуазно-націоналістичних, контрреволюційних. У свою чергу стара інтелігенція, в тому числі і художня, не влаштувала нову владу ні кількісно, ні за своїм світоглядом. Було поставлене завдання виховання, підготовки робітничо-селянської інтелігенції, якій повинні бути властиві ідейність, старанність, конформізм. Культура ставала частиною політики правлячої партії, мала виконувати її соціальне замовлення, суворий партійно-державний контроль став всеохоплюючим.

Політика «українізації». Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику *коренізації*, яка в Україні отримала назву *українізації*. Українізація передбачала підготовку, виховання і висунення кадрів корінної національності, організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою. Проведення політики українізації враховувало два аспекти: 1) українізація як така; 2) створення необхідних умов для всебічного культурного і духовного розвитку національних меншин. Українізація дала позитивні результати. Якщо у 1928 р. питома вага газет українською мовою становила 56% загальних тиражів, то у 1930 р. - 89%. Вже у 1924-1925 рр. було виділено 13 національних районів, в тому числі німецькі, болгарські, польські та єврейські. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник.

При всій гостроті суперечок, які ведуться зараз про оцінку радянського етапу української історії, успіхи у сфері освіти визнаються найбільше. Ліквідація неписьменності у 20-і роки, зростання загальної і професійної культури, прогрес науки обумовлювалися, зокрема, досить стрункою державною системою освіти.

Освіта. Після Лютневої революції 1917 року створення ефективної системи освіти в Україні стає одним з основних питань у діяльності Центральної Ради. Зокрема, накреслюється:

- створення єдиної безкоштовної школи з наступним продовженням навчання у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах;
- демократизація й українізація системи освіти;
- відкриття гуманітарних вузів і педучилищ для підготовки кадрів педагогів, організація Педагогічної академії, Української Академії наук, бібліотек.

Улітку 1917 р. у Києві був створений перший **Український народний університет**, тому що в діючому університеті не було українських філологів (!?), позначався опір українізації. Такі ж університети були відкриті у Миколаєві, Харкові, Одесі. За клопотанням Центральної Ради, командувач Південно-Західним фронтом генерал А.А.Брусилов демобілізував з діючої армії 13 тис. українських педагогів.

Центральна Рада одразу ж проголосила головним завданням освітянської політики відродження рідної мови і школи. Велику підтримку і допомогу надавали їй українські громадські організації: товариство шкільної освіти, учительські організації, товариство «Просвіта». Перші українські школи відкрилися виключно на громадські й народні кошти. У червні 1917 р. було створено Генеральний секретаріат (міністерство) народної освіти, який узгоджував роботу громадських організацій.

Значну увагу Генеральний секретаріат народної освіти приділяв проблемам вищої школи. Реорганізація вищих навчальних закладів могла здійснюватися двома шляхами:

- українізація існуючих університетів та інститутів через відкриття паралельних курсів українською мовою;
- заснування нових українських вищих закладів освіти.

5 жовтня 1917 р. відбулося урочисте відкриття першого Українського народного університету в Києві.

7 листопада 1917 р. було відкрито Педагогічну академію в Києві.

22 листопада 1917 було відкрито Академію мистецтв – першу вищу Художню школу в Україні.

21 квітня 1918 р. в Полтаві відбулося відкриття другого Українського Національного університету.

Справу Центральної Ради щодо розвитку української освіти продовжив уряд Української Держави гетьмана П.Скоропадського. За Центральної Ради у Києві було три українські гімназії (приватні). У 1918 р. їх прийнято на державні кошти. Протягом літа того ж року відкрито 54 українські гімназії не тільки в містах, але й по деяких селах, а наприкінці гетьманської доби їх було в Україні близько 150. У гімназіях з російською мовою навчання введено як обов'язкові предмети українську мову, історію й географію України та історію української літератури. Предметом особливої уваги М.Василенка, як міністра освіти, була вища школа.

6 жовтня 1918 р. відбулося урочисте відкриття Державного Українського Університету в його власній помешканні. Як зазначає український історик Дмитро Дорошенко, це відкриття мало характер великого національного свята. Треба зазначити, що з 300 студентів університету 99% склали українці.

22 жовтня 1918 року було відкрито другий Державний Український Університет у Кам'янці-Подільському.

У цей же період засновано: Державний український архів, Національну галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську національну бібліотеку, фонд якої в кінці 1918 р. складав понад 1 млн. книг. Вона могла конкурувати з кращими бібліотеками Європи.

24 листопада 1918 р. було засновано Українську академію наук, яка мала три відділи: історико-філологічний, фізико-математичний та соціально-економічний. Першим президентом запропонували бути М.Грушевському, але він відмовився. Тому першим Президентом академії став 55-річний В.І.Вернадський.

Академік В.І.Вернадський являв собою приклад інтелігента, який став поза політикою й віддавав усі сили служінню науці. Перебуваючи в лавах кадетської партії (він навіть був членом ЦК цієї партії), В.І.Вернадський проте не зайняв по відношенню до Жовтневої революції ворожої позиції. Влітку 1918 року він назавжди розірвав з кадетами і ніколи більше не займався політичною діяльністю.

Створюючи Всеукраїнську Академію Наук (ВУАН), В.І.Вернадський і його соратники Д.І.Багалій, А.Є.Кримський, В.І.Липський визначали для неї наступні цілі:

- національне відродження України, піднесення її науки й культури;
- розвиток економіки та продуктивних сил;
- забезпечення українському народові гідного місця в культурному та науковому житті всього людства;
- інтенсивний обмін науковими досягненнями між Російською й Українською Академіями наук, піднесення культурної єдності українського й російського народів, зміцнення союзу України й Росії в межах єдиної держави.

Після другого приходу Радянської влади в Україну на початку 1919 року й утворення Української СРР було проголошено основні принципи радянської системи освіти й виховання: загальність, доступність для всіх, безкоштовність і обов'язковість шкільної освіти. Раднаркомом України було видано декрети про школу, згідно з якими церква відокремлювалася від держави і школа від церкви, скасовувалася плата за навчання в усіх без винятку навчальних закладах, всі приватні школи було передано державі, запроваджено спільне навчання хлопців і дівчат. Створювалася десятирічна двоступенева школа, на базі семи класів будувалася професійно-технічна школа. Було встановлено два типи вищої школи: технікуми, що готували спеціалістів вузького профілю, та інститути, які випускали інженерів та інших спеціалістів різного фаху.

Показово, що в складний період 1917-1920 рр. більшість української наукової інтелігенції займала нейтралітет, заявляла про свою аполітичність. На Україні при будь-якій владі цього періоду продовжувалися заняття в школах та вищих закладах освіти. Після закінчення громадянської війни українські землі опинилися у складі різних держав: основна їх частина входила до складу

Української СРР (площа – 452 тис. км², населення 25,5 млн. чол.), Західна Україна відійшла до Польщі (5,6 млн. українців). Північна Буковина була захоплена Румунією, Закарпаття – Чехословаччиною.

Після остаточного встановлення на Україні Радянської влади, за всіма негативними наслідками класового підходу, ідеологізації і політизації у системі освіти, злочинних репресивних заходів щодо інтелігенції, не можна не відзначити успіхи нової влади в ліквідації неписьменності у країні, розвитку вищої школи, науки і техніки. Зокрема, всупереч прогнозам західних спеціалістів, які вважали, що на ліквідацію неписьменності у колишній Російській імперії буде потрібно сотні, а то й тисячі (!) років, це завдання фактично було вирішене за 20 років.

Особливо плідними у справі розвитку української освіти, науки та культури були 20-ті роки. Національно – культурне піднесення першого пореволюційного десятиріччя деякі автори називають Українським ренесансом (відродженням). Це відродження пов'язується з проведенням в Україні ленінської політики «коренізації» («українізація»), яка була спрямована на підготовку й висування кадрів корінної національності, врахування національних факторів при формуванні державного апарату, організацію мережі закладів освіти, культури, видання газет, журналів та книг мовами корінних національностей.

Це справді яскравий феномен в історії українського народу. Це відродження охопило різні сфери життя, і передусім – освіту, науку, літературу, мистецтво.

Уже до кінця 20-х років політика українізації принесла свої результати. Зокрема, до 1927 року 78% шкіл, 40% технікумів, 33% вузів працювали з українською мовою викладання; тираж українських газет підвищився у 5 разів і за кількістю назв склав на початку 30-х років 89% від загальної кількості газет. Українізація вийшла за межі республіки. Так, на Кубані, де на той час мешкало 3 млн. українців, діяло 240 українських шкіл, педінститут, видавалися українські книжки.

Рідною мовою могли навчатися й національні меншини, які проживали на території України, що сприяло розвитку різних культур. Політика українізації дуже швидко дала блискучі наслідки у поширенні освіти всіх рангів. За десять пореволюційних років в Україні навчалось грамоті 2 мільйони дорослих.

У 20-ті роки в Україні відбулися зміни і в системі вищої освіти. При вступі до вищих навчальних закладів враховувалося соціальне походження. Для покращення складу студентів за соціальним станом при вузах створювалися робітничі факультети. Перші робітфаки відкрилися у 1921 р. при Київському політехнічному та Харківському технологічному інститутах. Робітфаківці забезпечувалися гуртожитками, їм виплачувалися державні стипендії.

Навчання було платним, але діти бідних робітників і селян звільнялися від оплати. У 1925 р. діяло близько 145 технікумів, 36 інститутів і 30 робітфаків.

Складна ситуація в освітній сфері в міжвоєнний період була на західноукраїнських землях. На території Польщі українці зазнавали дискримінації і у сфері мови та освіти. У 1923 р. міністерство освіти Польщі заборонило вживати слова «українці» і «український» (як це мало місце в Російській імперії до 1905 р.), замість них запроваджувалися терміни «русин» і «руський». У 1924 р. вживання української мови було заборонене в усіх державних установах та органах самоврядування. Більшість українських шкіл було перетворено в

двомовні (з перевагою польської мови).

Полонізувалися й вищі навчальні заклади. Українці змушені були заснувати у Львові таємний Український університет (1921–1925 рр.). Він налічував 3 факультети, 15 кафедр, 54 професори, 1500 студентів. Викладання велося конспіративно в приміщеннях різних українських установ, а часом і в помешканнях професорів. Ряд закордонних університетів визнали український університет у Львові рівноправним із західноєвропейськими і зарахували студентам навчання в ньому. Водночас існувала таємна українська політехніка. Проте внаслідок поліцейських переслідувань таємні університет і політехніка вимушені були припинити свою діяльність.

Наука. Результатом і разом з тим базою для подальшого розвитку культури в повній мірі стала українська наука, як фундаментальна, так і прикладна. У розвиткові української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям В.Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д.Заболотний, математик М.Крилов, економіст М.Туган-Барановський, гігієніст та епідеміолог О.Корчак-Чепурківський, літературознавець С.Єфремов, О.Богомолець, який працював в галузі експериментальної патології, Є.Патон, який запропонував принципово нові методи електрозварювання. Ці та ряд інших вчених широко відомі за межами України.

Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність виявила історична секція, роботу якої очолив М.Грушевський, який в 1924 р. повернувся з еміграції. Він реорганізував роботу секції, створив науково-дослідну кафедру історії України, очолив Археографічну комісію, редагував журнал "Україна", "Наукові збірники" історичної секції.

Медицина наука в Україні розвивалася організаційно, якісно і кількісно. У 1921 р. в Академії наук була організована кафедра народного здоров'я і соціальної медицини з кабінетом профілактичної медицини. У 1929 р. був заснований інститут мікробіології та епідеміології, в 1930 р. у Києві став працювати великий науковий центр з вивчення проблем патологічної фізіології. Великою популярністю, заслуженим світовим авторитетом користувалися терапевтичні школи М.Стражеско (кардіологія, ревматизм, сепсис, клінічна гематологія), Ф.Яновського (туберкульоз, захворювання нирок), офтальмологічна школа В.Філатова.

Література. Після революції особливим драматизмом і складністю в Україні, як і у всьому СРСР, відзначався літературний процес. З'явився такий напрям, як пролеткультівство. Це була *лівацька течія*, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення "лабораторним шляхом" "чисто пролетарської культури", яка відповідала б "пролетарській психіці". В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В.Блакитний, Г.Михайличенко, М.Семенко, М.Хвильовий. Ці теорії були досить суперечливі. Так, деякі лідери українських пролеткультівців (М.Хвильовий, В.Сосюра, М.Іогансен), з одного боку, проголошували ідеї, які можна назвати космополітичними, а з іншого, підкреслювали особливе значення використання й розвитку української мови, виступали проти насильної русифікації.

Український футуризм, який виник ще до революції, у перші

післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 р. у Києві вони створили "Аспанфут" ("Асоціація панфутуристів"), у Харкові діяв "Ком-Космос", в Одесі - "Юголіф". Футуристи войовничо нападали на прихильників традиційних форм в літературі і мистецтві, пропагували урбанізацію культури й експериментаторство, європеїзацію та модернізацію змісту і форми українського мистецтва. У рядах футуристів було відносно багато колишніх символістів (О.Слісаренко, В.Ярошенко, М.Терещенко).

Ще в роки революції на чолі з М.Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (М.Рильський, П.Філіпович, М.Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх "неокласиками".

У першій половині 20-х років з'являється "теорія боротьби двох культур" (української і російської), яку активно відстоював один з лідерів комуністичної партії України Д.Лебідь. Прихильники цієї теорії розглядали українську культуру як відсталу, селянську, заперечували необхідність її розвитку. Ця теорія на практиці могла поглибити розрив між робітниками і багатомільйонною селянською масою, вона зміцнювала платформу двох національних таборів - російського й українського, озброюючи кожний з них ідеєю боротьби до повної перемоги "своєї" культури. Ця теорія була засуджена на офіційному рівні.

Різноманітність пошуків шляхів ідейної художньої виразності вилилася у виникненні цілого ряду літературно-художніх об'єднань. Насамперед це Спілка селянських письменників "Плуг" (А.Головко, О.Копиленко, П.Панч, П.Усенко). У своїй платформі ця Спілка ставила завдання спрямовувати творчість на організацію психіки і свідомості селянської маси, сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції.

Учасники Спілки пролетарських письменників "Гарт", серед яких були В.Сосюра, І.Кулик, М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Смолич, підкреслювали свою підтримку комуністичної партійності, а, з іншого боку, головний теоретик "Гарту" - В.Блакитний - говорив про створення "комуністичної культури, культури загальнолюдської, інтернаціональної і безкласової". Лідери "Гарту", виходячи з того, що культура - явище цілісне, вважали, що їх організація повинна об'єднувати діячів музики, театру, живопису. "Гарт" розпався в 1925 р., коли помер його головний організатор В.Блакитний.

У 1927 р. був створений ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників "Західна Україна" (М.Ірчан, Ф.Малицький, А.Турчинська).

Гострій критиці в офіційній пресі, літературознавстві була піддана ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури, 1925-28 рр.), яка була створена з ініціативи М.Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям. Вона виступала проти примітивізації літературної творчості і культури загалом, наполягала на європейській орієнтації, що виразилося у лозунгу: «Геть від Москви».

Пізніше – в 1930-31 рр. - в Харкові з ініціативи М.Хвильового та ін. «ваплітян», харківських письменників з організації «Молодняк» було створене і

діяло літературне об'єднання «Пролітфронт». Мета його полягала в намаганні об'єднати всі кращі літературні сили, створити можливості для вільного, нерегламентованого компартією розвитку української літератури. «Пролітфронт» ідейно протистояв офіційній Всеукраїнській Спілці Пролетарських Письменників, мав свій друкований орган – щомісячний літературно-критичний журнал «Пролітфронт», де друкувалися М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Яновський, Остап Вишня, П.Панч та ін. Внаслідок політичного та адміністративного тиску «Пролітфронт» було ліквідовано.

У цей час продовжувалася боротьба за збереження і розвиток української мови, яка як і раніше зазнавала нападок. Російський письменник Ф.Гладков заявив, що ця мова (язык) "... покryвся уже прахом". М.Горький виступав проти перекладу роману "Мать" на українську.

Небувалу популярність у 20-і роки набуває театральне мистецтво. Справжньою творчою лабораторією став театр Леся Курбаса «Березіль». Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності. Не випадково макети театрального об'єднання «Березіль» отримали золоту медаль на Всесвітній театральній виставці у Парижі в 1925 р. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М.Куліша «Народний малахій», «Мина Мазайло».

Всесвітня слава прийшла до одного з фундаторів українського кіномистецтва О.Довженка разом з фільмами «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Стилiстика, створена Довженком, поклала початок напрямку, який визначають як «український поетичний кінематограф».

Мистецтво. Розвиток живопису в Україні у післяреволюційні роки проходив у боротьбі художніх течій і напрямів. Поряд з тими, хто стояв на позиціях традиційного реалізму, творили прихильники футуризму, формалізму (наприклад, розписи В.Єрмілова Харківського партійного клубу). Крім масових агітаційних форм образотворчого мистецтва, помітного прогресу досягла станкова графіка та живопис. У галузі станкової графіки працювали М.Жук, І.Падалка, В.Заузе. У живописі найбільш відомими були полотна К.Костанді, Ф.Кричевського, О.Мурашко, М.Самокиша. Г.Нарбут оформив перші українські радянські книги і журнали "Мистецтво", "Зорі", "Сонце труда". У Західній Україні в перші післяреволюційні роки працювали такі художники, як І.Трут, О.Монастирський, І.Курплас.

Визначилися групи, які розвивали традиції українських і російських передвижників. Художники, які увійшли до "Асоціації революційного мистецтва України", розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського і староукраїнського живопису. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до "Об'єднання сучасних художників України". На Всеукраїнських художніх виставках експонувалися кращі твори О.Шовкуненка (цикл "Одеський суднобудівний завод"), Ф.Кричевського ("Мати", "Довбуш"), В.Коровчинського ("Селяни"). Київський художній інститут став справжнім центром авангардного образотворчого мистецтва. Сюди в цей час повертається Казимир Малевич - основоположник такого модерністського напрямку в живописі, як *супрематизм*, в якому зображення складалося зі сполучень найпростіших геометричних фігур. У 20-х роках, крім Української

Академії мистецтва, в Харкові і Одесі була організована ціла мережа державних художніх музеїв.

У розвиткові скульптури головний акцент робився на її пропагандистських, ідеологічних можливостях. Практично в кожному місті, селищі міського типу були поставлені пам'ятники В.Леніну. У конкурсах на проект пам'ятника Т.Шевченку взяли участь скульптори різних регіонів СРСР. Переміг М.Манізер, пам'ятник якого у 1935 р. встановлений в Харкові, він - автор пам'ятників Т.Шевченку у Києві і Каневі.

Активним було музичне життя України. Були створені Республіканська капела під керівництвом О.Кошиця, капела "Думка", які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, перша оперна трупа з'явилася в Києві і Харкові. У цей період проходив процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язане з творчими пошуками Л.Ревуцького, В.Косенка, Б.Лятошинського, О.Чишка. Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед виконавців широко відомими були співаки М.Литвиненко-Вольгемут, І.Паторжинський, О.Петрусенко, З.Гайдай, Б.Гмиря. Розвитку української музики, як і культури загалом, заважала політика влади з її пропагандистським ставленням до мистецтва, бюрократичною регламентацією, утилітаризмом і недовір'ям до "буржуазної естетики". Виникла велика кількість музичних об'єднань, які часто вороже ставилися один до одного без достатніх на те причин і діяли на кон'юнктурній основі.

Архітектура пройшла досить складний шлях розвитку. Головні якості архітектури - це користь, міцність, краса (функціональне, конструктивне, естетичне). У цей період робилися спроби абсолютизувати одне з них, що знижувало рівень архітектурних творів взагалі. В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як раціоналізм - це прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально освоїти досягнення сучасної науки і техніки; конструктивізм - спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головноштамту у Харкові, яка знаходиться на площі Незалежності, а також комплекс адміністративних будівель ("Держпром"), який фахівці відносять як до раціоналізму, так і до конструктивізму, оскільки ці течії досить близькі. Українське бароко було значною мірою витіснене, хоча окремі будівлі в цьому стилі ще будувалися (Сільськогосподарська Академія у Києві).

4. Трагедія української культури у період сталінізму

У 1929 р. багаторічна внутрішньопартійна боротьба у СРСР завершилася повною перемогою Й.Сталіна і його прихильників. Встановилася тоталітарна диктатура. Для культури це мало трагічні, руйнівні наслідки. Культура, як і всі сфери суспільного життя, була поставлена під жорсткий ідеологічний і адміністративний контроль. Крок за кроком згорнули політику українізації. На

початку 30-х років з метою полегшення контролю над розвитком культури були створені Спілки письменників, композиторів, художників, архітекторів. Було покладено кінець стилістичним, художнім пошукам, встановлена цензура, перервані контакти з діячами культури інших країн, в тому числі українськими емігрантами.

У 1932 р. з'явився термін "соціалістичний реалізм", який був проголошений єдиним правильним методом літератури і мистецтва, що збіднювало, звужувало творчий процес. Прославляння міфічних досягнень, лакування дійсності, фальсифікація історії стали органічними якостями ідеологізованої літератури. Були зупинені авангардні пошуки й експерименти, які у всьому світі продовжували залишатися магістральною лінією розвитку мистецтва. Диктувалося верховенство історико-революційної, виробничої тематики. У живописі такі жанри, як натюрморт, пейзаж, портрет, відсувалися на другий план тому, що вони ніби не несли класового навантаження. В архітектурі провідним стилем став неокласицизм, який повинен був відображати стабільність режиму, непохитність влади. Найбільш відомою будівлею, побудованою в стилі неокласицизму, є споруда Верховної Ради у Києві.

Щоб придушити вільну думку, викликати страх, укріпити покору, сталінський режим розгорнув масові репресії. У сучасну публіцистику, наукову літературу увійшов образ «розстріляного відродження». У 1930 р. був організований судовий процес над Спілкою визволення України, яка нібито була створена для відділення України від СРСР. Головні обвинувачення були висунені проти віце-президента Всеукраїнської Академії наук С.Єфремова. Перед судом постало 45 чоловік, серед яких були академіки, професори, вчителі, священнослужитель, студенти. Були винесені суворі вироки, хоча насправді ніякої підпільної організації не існувало. Подальші арешти в середовищі діячів науки і культури і жорстокі розправи проводилися без відкритих процесів. Закрили секцію історії Академії наук, був арештований М.Грушевський. Його незабаром звільнили, але працювати перевели до Москви. Туди ж перевели і кінорежисера О.Довженка.

Обвинувачення в буржуазному націоналізмі було висунене проти наркома освіти М.Скрипника - старого більшовика, одного з керівників Жовтневого повстання. Він був одним з небагатьох, хто не побоявся відкрито виступити з критикою сталінських методів, відстоював політику українізації. У 1933 р. напередодні арешту Скрипник застрелився.

Примусова колективізація, загибель мільйонів селян під час голодомору завдало нищівного удару українській культурі в цілому, бо українське село – носій і хранитель традиційної народної культури, звичаїв, хранитель мовних традицій.

У 1938-1954 рр. було репресовано майже 238 українських письменників, хоча багато з них були прихильниками радянської влади, воювали за неї, відбулися як письменники вже після революції. За підрахунками істориків літератури, з них 17 розстріляні, 8 покінчили життя самогубством, 16 пропали безвісти, 7 померли в ув'язненні. Зазнавав арешту М.Рильський, 10 років провів у таборах за обвинуваченням в участі у міфічній Українській військовій організації Остап Вишня, були розстріляні Г.Косинка, М.Зеров, М.Семенко. Покінчив життя

самогубством М.Хвильовий, який мужньо намагався врятувати багатьох товаришів. Закрили театр «Березіль», арештували і розстріляли всесвітньо відомого режисера Л.Курбаса. Про масштаби репресій говорить і такий факт: з 85 вчених-мовознавців репресували 62. Лише наркомат освіти «очистили» від 2 тисяч співробітників.

Гонінням піддалася і церква. На межі 20-30-х років були арештовані керівники і заборонена Українська автокефальна церква, яка була створена на хвилі національного революційного піднесення. Така ж доля спіткала після II світової війни Українську греко-католицьку церкву в Західній Україні. Усього в 1917-1939 рр. було зруйновано 8 тисяч церковних споруд - більше половини всіх храмів.

Величезну повагу викликають ті люди, які, усвідомлюючи небезпеку для себе особисто, допомагали іншим. В.Вернадський намагався врятувати свого багаторічного соратника, секретаря Всеукраїнської Академії наук філолога і видатного сходознавця А.Кримського. Коли у Харкові висунули обвинувачення проти Л.Д.Ландау (майбутнього лауреата Нобелівської премії), директор Інституту фізичних проблем П.Л.Капіца запросив його до Москви, а пізніше домогся звільнення його з-під арешту.

І все ж навіть у таких найважчих умовах не можна говорити про припинення розвитку української культури. Зростало міське населення, держава продовжувала розвиток системи освіти, охорони здоров'я, створювалися нові наукові установи, без чого неможливо було б здійснення індустріалізації, зміцнення обороноздатності при зростанні зовнішньої загрози.

На початку 30-х рр. було здійснено уніфікацію вищої та середньої освіти. Вищим учбовим закладом став інститут, а середнім спеціальним – технікум, у 1934 р. було скасовано плату за навчання в усіх вузах і технікумах, запроваджено наукові ступені кандидата й доктора наук, вчені звання професора, доцента. Ліквідовано бригадно-лабораторний метод навчання, введено індивідуальну оцінку знань, обов'язкове складання заліків і іспитів.

У передвоєнне десятиріччя в республіці відбулося злиття близьких за профілем інститутів у багатофакультетні вищі навчальні заклади. Найбільші зміни відбулися в системі індустріально-технічної освіти. Великі інститути індустріального профілю було створено в Києві, Одесі, Донецьку, Дніпропетровську. Поширилася мережа вищих закладів освіти в Луганську, Полтаві, Вінниці, Житомирі, Кривому Розі, Маріуполі, Мелітополі, Миколаєві, Херсоні. Важливе значення для розвитку науки й культури мало відновлення в 1933 році університетської освіти. Університети почали функціонувати в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську й інших містах. У 1938 році було затверджено однотипні для всіх університетів країни навчальні плани. Особливість їх була в тому, що вони відображали риси університетської освіти, яка спиралася на широку науково-теоретичну базу. Остаточо була визначена структура навчального плану: загальнотеоретична підготовка, загально-спеціальна підготовка і на останніх курсах – підготовка з конкретної спеціальності. У планах передбачалися курси за вибором.

На 1 січня 1941 р. в УРСР діяли 173 вузи з 197 тис. студентів і 693 середні спеціальні навчальні заклади з 196 тис. учнів. На кінець 30-х рр. в Україні в

основному було вирішено проблему створення кадрів інженерно-технічної інтелігенції. Чисельність фахівців перевищила 500 тис. чоловік.

Шовіністична антиукраїнська політика на західноукраїнських землях призвела до того, що з 2800 українських початкових шкіл, які існували в Західній Україні в 1913 р., на 1938 р. залишилося лише 360. Якщо одна польська гімназія припадала на 16 тис. осіб, українська – на 230 тис. Значна частина населення залишалася неписьменною, доступ українцям до вузів обмежувався. Навіть у Львові із дев'яти тисяч студентів у 1936 р. українці склали лише 11,5%, у Чернівецькому університеті у 1939 р. – лише 3,5%. Ні один з вузів не працював з українською мовою навчання.

Незважаючи на зазначені трагічні сторінки в життєдіяльності вищої школи та наукових установ Української РСР у міжвоєнний період, за це двадцятиріччя було підготовлено нове покоління української інтелігенції та спеціалістів народного господарства, які, використовуючи досвід та потенціал попередніх поколінь, своєю працею створили потужний економічний і науково-технічний потенціал країни. Він дозволив вистояти в тяжкій сутичці з ворогом в роки суворих воєнних випробувань і одержати перемогу над фашистськими загарбниками.

Важким випробуванням для українського народу стала Велика Вітчизняна війна. Особливості культурних процесів воєнних років повністю диктувалися екстремальними умовами часу. На службу фронту була поставлена наука. У літературі головною стала тема Батьківщини. Патріотичні вірші, статті українських літераторів з'явилися в газетах вже в перші дні війни. Це такі твори, як "Ми йдемо на бій" П.Тичини, "Клятва" М.Бажана, вірші Л.Первомайського.

Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співробітничали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці ("За Радянську Україну!", "За честь Батьківщини!"). З Москви українською мовою вела передачі радіостанція "Радянська Україна" (П.Панч, О.Копиленко, Д.Білоус). У Саратові була організована робота радіостанції ім. Т.Шевченка (Я.Галан, К.Гордієнко, В.Владко). Діяла пересувна прифронтна радіостанція "Дніпро". У воєнні роки одним з головних жанрів стала публіцистика.

Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходились в Уфі. Там видавався тижневик "Література і мистецтво", з 1943 р. поновився випуск журналів "Україна" і "Перець". Було випущено декілька книг: "Україна у вогні", "Україна звільняється". Видавнича діяльність не обмежувалася сучасністю. Великими тиражами вийшли твори українських класиків.

У роки війни українські письменники створили такі твори, як "Україна у вогні" О.Довженка, який виявив себе як талановитий публіцист, "Похорони друга" П.Тичини, "Мандрівка в молодість" М.Рильського, "Ярослав Мудрий" І.Кочерги, поетичний цикл «Україно моя!». Переваги цих творів були очевидні в порівнянні з риторично-офіційним тоном більшості поетичних і прозаїчних творів 30-х років.

Значний розвиток в роки війни отримує документальне кіно. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії. О.Довженко зняв документальні стрічки «Битва за нашу

Радянську Україну", «Перемога на Правобережній Україні».

Трагічною помилкою стали спроби налагодити видавничу діяльність, оживити літературне життя в умовах окупації у Києві, Харкові, Львові. Деякі письменники вважали, що співпраця з окупаційною владою ослабить тиск на національну культуру. Однак ці надії не виправдалися. Так, у Києві були закриті "Українське слово" і "Литаври", а їх організатори, члени ОУН, О.Теліга та І.Ірлявський страчені гестапо.

Тема Великої Вітчизняної війни ніколи вже не залишала літературу і мистецтво. Роман «Прапорonosці» прославив ім'я О.Гончара. Війні присвячені найяскравіші твори українського художнього кіно.

З початком Великої Вітчизняної війни та загрозою окупації території України німецькими військами було забезпечено перебезування у глибокий тил понад 70 українських вищих навчальних закладів, серед них 3 університети (з 6), 28 індустріально-технічних інститутів (з 34), 18 сільськогосподарських інститутів (з 21), 12 медичних інститутів (з 14), 6 художньо-музичних вузів (з 9), 4 педагогічні інститути (з 74).

В евакуйованих українських вузах при великій допомозі братніх радянських народів відновлювалася навчальна робота. Основними районами розташування вищих навчальних закладів УРСР були Урал, Західна Сибір, Середня Азія, Казахстан та Поволжя.

Жахливу картину залишили після себе на окупованих українських землях фашистські загарбники. Достатньо сказати, що матеріальні збитки, нанесені вищій школі України фашистськими окупантами, склали біля одного трильйона карбованців. Тому відбудова матеріально-технічної та навчальної бази вищих навчальних закладів у післявоєнний період стала одним з головних завдань відновлення освітньої сфери в Україні. Ця робота розпочалася ще під час війни, по мірі визволення української території від загарбників. З квітня 1943 р. по квітень 1944 р. на території республіки було відкрито 106 вищих навчальних закладів. Бюджет УРСР по вищих навчальних закладах на 1945 р. становив 305 млн. крб. На початок 1945–1946 навчального року в республіці діяло вже 150 вузів, в яких навчалися близько 100 тис. студентів стаціонару.

У повоєнні роки відбулося відродження і розширення мережі вузів західних областей України. На початок 1957-1958 навчального року тут налічувалося 22 вищих навчальних заклади. У 1954 р. в зв'язку з приєднанням до України Кримської області у сім'ю вузів республіки влилися три кримські вузи (педагогічний, сільськогосподарський та медичний).

Після війни було відновлене переслідування та ідеологічний тиск, нова хвиля боротьби з "українським буржуазним націоналізмом" припадає на 50-і роки. Це відбулося, зокрема, в таких документах ЦК КП(б) України, як "Об искажении и ошибках в освещении истории украинской литературы в «Очерке истории украинской литературы», про журнали "Вітчизна" і "Перець". У 1947 р. на пленумі Спілки письменників України огульній, кон'юнктурній критиці були піддані романи Ю.Яновського "Жива вода", І.Сенченка "Його покоління", повість П.Панча "Блакитні ешелони". У 1951 р. була розгорнута бучна кампанія проти вірша В.Сосюри "Любіть Україну", в якому нібито повністю був відсутній класовий підхід. Критики зазнавала з цих же позицій творчість М.Рильського, а

С.Голованівського звинувачували в "безрідному буржуазному космополітизмі". Були проведені кампанії по розвінчуванню кібернетики і генетики як буржуазних наук, що зумовило відставання вітчизняних вчених від світового рівня.

5. Протиріччя культурного процесу 1960-80-х рр.

1960-80-і роки зовні виглядають найбільш стабільним часом радянської історії, але і вони пронизані глибокими внутрішніми протиріччями. З приходом до влади М.Хрущова політична обстановка в країні поступово змінюється, настає «відлига». Свою назву цей час отримав за повістю І.Еренбурга, яка дуже точно передала зміст епохи. Це - десталінізація суспільного життя, певна демократизація, реабілітація засуджених, повернення багатьох імен, певна свобода творчості, що породило безліч надій. Однак реформи до кінця доведені не були, корінних змін політичного устрою не сталося, дуже швидко почався відкат перетворень, що призвів до «застою». Проте для культури хронологічно короткий період «відлиги» мав величезне значення і далекосяжні наслідки. Атмосфера кінця 50-х років привела до формування цілого покоління так званих «шестидесятників» - вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи. Порізному склалися їх стосунки з владою, але загалом творчість цього покоління визначила шляхи всього подальшого розвитку української культури.

У кінці 1950-х років на державному рівні було усвідомлене і визнане відставання Радянського Союзу від провідних західних країн, що вступили до того часу в етап науково-технічної революції. В державній політиці стали приділяти особливу увагу розвитку науки, створювалася безліч нових галузевих науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів, збільшилася кількість періодичних видань, у великих економічних центрах - Харкові, Львові, Донецьку відкрилися відділення Академії наук УРСР. Розвивалася система освіти. З другою половиною 50-х років пов'язується розгортання науково-технічної революції в СРСР. У цей період радянська наука займала пріоритетну роль у атомній енергетиці та ракетобудуванні, засвоєнні космосу, створенні лазерів, розвитку біохімії і т.д. Відомо, з яким здивуванням сприйняли в усьому світі запуск нашою країною у 1957 р. першого штучного супутника Землі. А політ Юрія Гагаріна у квітні 1961 р. викликав справжній шок у США. Створена спеціально для пояснення цього феномену президентська комісія дійшла висновку: СРСР перевершив США, над усе завдячуючи високому рівню освіченості населення. За класифікацією ЮНЕСКО цей показник визначається питомою вагою молоді у віці від 17 до 24 років, яка отримує вищу освіту. У ті роки наша країна за цим показником займала третє місце у світі. У 1959 р. обов'язковою стала 8-річна освіта, в 1977 р. - середня.

У наступне 20-ти річчя (1961–1980 рр.) основна увага вищої школи України була сконцентрована на тих ланцюгах вищої освіти, які забезпечували науково-технічний прогрес, подальший розвиток культури й добробуту людей. Розпочалася підготовка кадрів з багатьох нових спеціальностей, зокрема, з механізації обліку й обчислювальних робіт, обслуговування приладів точної

механіки, електроакустики та звукової техніки, обслуговування електровакуумних машин, оптичних приладів, проектування й експлуатації атомних і енергетичних установок, електричних систем, напівпровідникових матеріалів, з теплофізики, кібернетики, технологій полімерних матеріалів тощо.

Всесвітньовідомим став Інститут електрозварювання ім. Є.Б.Патона, який перетворився на науково-виробниче об'єднання, куди входили науково-дослідний інститут, конструкторське бюро, два дослідних заводи. Тут було запатентовано понад 400 винаходів, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки. При створенні англо-французького літака «Конкорд» була використана патонівська технологія виплавки сталі особливо високої якості. Київським Інститутом надтвердих матеріалів були розроблені карбоніт, кіборит. Їх промислове виготовлення було налагоджене на Львівському заводі штучних алмазів. Крім того, в Києві створена перша в історії людства «Енциклопедія кібернетики» (видана 1973 р. українською мовою), в Харківському відділенні АН України зразу ж за американськими вченими Чикагського центру (піонерами в цій галузі) розщеплено атом. З початком космічної ери кращі машинобудівні підприємства України стають частиною ракетно-космічного комплексу. Величезний внесок у розвиток фундаментальних і прикладних наук внесли математик М.Боголюбов, математик і кібернетик В.Глушков, конструктори космічних апаратів С.Корольов (генеральний конструктор), М.Янгель та В.Глушко, генетик І.Шмальгаузен, офтальмолог В.Філатов, кардіолог М.Амосов, нейрохірург М.Бурденко та інші.

Однак збереження чисто адміністративного централізованого управління, системи оцінки тільки по кількості виробленої продукції - так званому «валу» приводили до повної економічної незацікавленості підприємств у технічних новинках. Тому дуже часто виходило, що винаходи, зроблені в нашій країні, за кордоном знаходили більш широке застосування. Один з характерних прикладів - технологія безперервної розливки сталі в металургії. До середини 80-х років частка такої технології в Україні складала близько 10%, в той час як Японія, Франція, Німеччина перейшли на неї майже повністю. В освіті кількісний ріст не супроводжувався такою ж якістю. Скорочувалася сфера застосування української мови. Кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології концентрувалися у військово-промисловому комплексі. Обмеженим був доступ до зарубіжної інформації. Науково-технічне відставання України, як і в цілому СРСР, з середини 70-х років перетворилося на стадіальне, оскільки у розвиткові найбільших капіталістичних країн, передусім США, почалася нова ера, для визначення якої використовують різні терміни - постіндустріальна, інформаційна, комп'ютерна.

На межі 70 – 80-х років загострюється низка проблем у сфері освіти й науки. У керівництві освітою й наукою, як і іншими сферами суспільного життя, збільшувався розрив між словом і ділом. Застійні явища все глибше поражали науку й вищу освіту. Якщо розвинені капіталістичні країни у порівнянні з 50-ми – початком 60-х років в декілька разів збільшили свої витрати на науку й освіту, здійснили прорив до нових технологій за рахунок потужного розвитку мікроелектроніки, інформатики, біотехнології, то Радянський Союз топтався на місці, втрачаючи чисельні пріоритети в розвитку науки та освіти. Прогрес науки й

вищої освіти стримувався різними перепонами, які створювалися жорсткою централізацією управління, відомчими інтересами, залишковим принципом виділення коштів на освіту, науку й культуру.

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила література. З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального і духовного. Насамперед це стосується творчості О.Гончара, П.Загребельного, Ю.Збанацького, В.Козаченка. 60-70-і роки, за оцінкою авторів «Історії української літератури ХХ століття», були періодом «плідним, хоч і суперечливим, періодом поглиблення її гуманістичних основ, посилення аналітичного й синтезуючого начал, утвердження нових форм, стилів, засобів». На повний голос заявили про себе І.Драч, Л.Костенко, В.Симоненко, М.Вінграновський. Склалася школа українського літературного перекладу, яка має високий міжнародний авторитет.

У той же час творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати цензури, новаторство часто діставало негативну оцінку у офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України і продовжували писати за кордоном. Особливе місце серед письменників-емігрантів займає І.Багряний. До війни він зазнавав репресій, у Німеччині в 1948 р. організував Українську революційно-демократичну партію, яка боролася за національне звільнення України. Романи І.Багряного "Тигролови", "Сад Гетсиманський", "Людина біжить над проваллям", його повісті, поеми, публіцистика тільки в наші дні стали надбанням читача, були оцінені критиками як серйозний внесок в українську культуру.

Саме в колах інтелігенції виникає опозиційний рух, названий дисидентським, члени якого головним своїм завданням вважали відстоювання прав людини: свободу слова, свободу совісті. У 1976 р. була створена Українська Гельсінська група. На Донбасі пройшла молодість поета В.Стуса, чия доля набула символічного значення. Він закінчив Сталінський педінститут, працював учителем у Горлівці, перекладачем у газеті "Соціалістичний Донбас". Вже перші проби пера показали, що з'явився неабиякий поет з загостреним сприйняттям дійсності, з прекрасним знанням української мови. Активна громадянська позиція привела В.Стуса у ряди "дисидентської" інтелігенції Києва. У 1972 р. він був арештований "за антирадянську агітацію" і "наклепницькі мотиви в творчості", відсидів 5 років і в 1980 р. отримав другий строк - 15 років. Правдиве відображення життя колгоспників, протест проти політичних репресій - цього вистачило, щоб знищити поета. Він трагічно загинув у таборі для політв'язнів на Уралі в 1985 р., не доживши до радикальних змін:

Народе мій! До тебе я повернусь І в смерті обернуся до життя!

У 1990 р. посмертно В.Стус був реабілітований, йому була присуджена Державна премія ім. Т.Г.Шевченка.

Негативні тенденції характеризували розвиток українського живопису, де насаджувався народницький академічний стиль ХІХ ст., догматичність, переважала зображувальність над виразністю. Крім того, відповідно до гасла про те, що мистецтво повинне бути зрозумілим "широким масам трудящих", на творчий експеримент, пошук нових форм була фактично накладена заборона. У

той же час продовжували свою творчість такі видатні художники, як О.Шовкуненко, Т.Яблонська, М.Дерегус, В.Касьян.

Традиційно значними є досягнення української музики. З'явилися нові опери, балети, симфонії (Г.Майборода, К.Данькевич, Б.Лятошинський, інші). Світове визнання отримала національна школа вокального мистецтва. Яскраві імена української оперної сцени - А.Солов'яненко, Д.Гнатюк, Б.Руденко, Є.Мірошніченко.

Особливого розвитку в ці роки досяг український кінематограф. Його вершини - фільми С.Параджанова «Тіні забутих предків», Л.Осики «Захар Беркут», Ю.Ільєнка «Білий птах з чорною ознакою», Л.Бикова «В бій ідуть одні старики», І.Миколайчука «Вавілон ХХ». У той же час на екран не допускалися неприйнятні для режиму фільми, майстрам нав'язувалася тематика.

Протягом останніх 50 років швидко зростали міста, вони набували нового вигляду, йшло масове будівництво. Однак, за невеликими винятками, переважало панування типової забудови, втрата багатьох народних традицій, відсутність сучасних будівельних технологій, бідність дизайну характеризували стан архітектури.

Таким чином, при значних досягненнях України до середини 1980-х років в культурі, як і в інших сферах життя, стала очевидною глибока системна криза.

Тема 8.

Українська культура в умовах нової соціальної реальності

- 1. Формування нової соціокультурної дійсності та її риси.**
- 2. Україна в світовому культурному просторі.**
- 3. Українська культура на етапі становлення державності.**

1. Формування нової соціокультурної дійсності та її риси

Процеси перебудови 1987-1991 років у СРСР ознаменували закінчення «холодної війни», поставили крапку в протистоянні двох ідеологічних систем - радянсько-комуністичної та ліберально-капіталістичної, стали початком формування нової соціокультурної дійсності. Змістом формування нового культурного фарватеру розвитку суспільства стала критика, заперечення та подолання системи цінностей панівної офіційної культури радянського суспільства та стихійне народження й вихід на поверхню суспільного життя різного роду альтернативних культур та контркультур.

Якщо контркультури були спрямовані лише на негативацію та заперечення цінностей, зразків та практик офіційної культури, то альтернативні культури висували та стверджували власні системи цінностей. Так, на фоні культурної різнобарвності, багатолікості, переплетіння західного та східного впливів поступово стверджується особлива, специфічна для багатьох пострадянських суспільств соціокультурна перспектива з одного боку, лібералізації, демократизації та капіталізації, з іншого — розвитку національного, етнічного. На зміну колективістським цінностям приходять індивідуалістичні. На місце комуністичних пропонуються національні цінності як запорука виходу України з

будь-якої кризи. Звичними стають голоси про українську національну ідею, розвиток української нації та мови.

Основною особливістю нової соціокультурної дійсності є насамперед те, що наше суспільство знаходиться в періоді перелому, зміни типу своєї організації існування, яке умовно визначається як «посттоталітарне суспільство». Радикальне реформування суспільства активно формує нову культурну реальність, яка характеризується й новими стосунками між людьми в цілому (як суб'єктами культури), новими умовами (в тому числі й матеріальними) свого розвитку, особливою системою цінностей, норм і правил, культурних потреб і засобів їх задоволення. Коли ці норми та правила перетворюються на внутрішню програму поведінки людини (особистості), вони забезпечують узгодження функціонування, сталість і надійність певної сфери соціуму.

Базовою основою всіх змін в суспільній свідомості є структурні зміни у формах власності на засоби виробництва, у формуванні нових виробничих відносин, які породжують нові класи й верстви суспільства, нову психологію, мораль, людські взаємини, нові форми культурного буття, стилю й способу життя. Достатньо вказати на освіту, яка значною мірою набула вже станового характеру. Відчувається відверта експлуатація «новими українцями» наукового економічного й культурного потенціалу суспільства при нульовому або ж мінімальному внеску в культуру. Жорсткішими стають умови залучення населення до здобутків культури; бо на зміну соціалістично-демократичному принципу доступу до мистецтва й культури приходять її комерціалізація, встановлення високої оплати, скажімо, на вистави чи концерти елітарного мистецтва. Посилюється соціальна нерівність у доступі до культури в цілому, особливо в освіті, де виникає розгалужена мережа елітарних високооплачуваних закладів. На основі цих суперечностей створюються нові зони соціально-культурних напружень, які деформують традиційну українську ментальність; породжують мораль і психологію зверхності одних (збагатілих) та приниженості інших, бідних і незабезпечених.

Таким чином, культура в цей період все більше соціалізується, соціально-класово увиразнюється. Соціально-культурна структура українського суспільства стає більш різноманітною, підкреслюючи соціальну диференціацію суспільства.

У загальнокультурному плані соціальне урізноманітнення культури та наявність у ній різних за своїм спрямуванням течій має сприяти поступу культури, створювати умови для їх творчого взаємозбагачення.

Всі соціально-культурні зміни в суспільстві відбуваються в контексті нового соціального вибору, який визначився у своєму негативістському ставленні до соціалізму, але не кристалізувався у своєму позитивному означенні до нової соціальної реальності.

Тому зміна соціальної орієнтації й ідеалів, яка проходить в суспільстві, відбувається суперечливо й болісно, бо значна частина суспільства залишається на позиціях соціалістичного вибору, менша частина впевнено обрала шлях західної цивілізації, який в значною мірою виглядає повторенням уже пройденого шляху, а переважна більшість ще не визначилася у своєму соціальному виборі.

Ця перехідність, невизначеність породжує колапс діяльності, втрату напрямку дій, змістовності, соціальної мети й завдання, призводить до розладнання

функціонування соціальних підсистем (виробничої, політичної, культурно-освітньої тощо) та їх зкоординованості. Врешті-решт державний вибір України визначається в західному напрямку (прийняття України до Ради Європи), що є тільки початком шляху.

Оскільки в основі культури лежать цінності й норми, то й зміна соціальних орієнтацій супроводжується насамперед переоцінкою цінностей та формуванням їх нової ієрархії.

Особливо принципове значення у виборі шляхів подальшого розвитку української культури мало досягнення її природи й продовжуване з часів «перебудови» зняття з культури ідеологізаційного пресингу, яке можна означити поняттям «деідеологізація культури».

Зняття ідеологічних пут, як і всюдисущого партійно-державного контролю, призвело до послаблення, а потім і ліквідації командно-адміністративної вертикалі в управлінні системою культури. Натомість набуває не тільки розголосу, але й практично-дієвого поширення й втілення принцип культурного плюралізму, множинності, багатоманітності форм культурного життя.

У такому руслі набуття свободи в розвитку культури, яка так необхідна її природі, відбувається зняття ієрархічного управління сферою культури, поступове зростання самостійності розвитку культури в регіонах, яке завершилося постановою Колегії Міністерства культури про підпорядкування обласних управлінь культури місцевим органам влади. Нові умови функціонування культури призводять до зростання ступенів свободи в діяльності культурних закладів, до строкатості напрямків духовного життя як однієї з умов поновлення самодостатнього розвитку культури.

У процесі складання нового профілю і структури культурного життя, насичення його національним змістом і постмодерністськими новаціями відбуваються важливі зміни в смаках, уподобаннях, у шкалі й критеріях оцінки явищ культури та мистецтва.

Якщо в недавньому минулому переважали критерії, пов'язані з ідеологічною цінністю культури, то тепер все більше визначаються й виходять на перший план критерії художності, естетичної досконалості, інноваційності, авангардності справжньої народності.

Примітною особливістю розвитку української культури, пов'язаною з її відкритістю, є розгортання діяльності ініціативно створюваних добровільних товариств, об'єднань, асоціацій різного спрямування, які поступово закладають важливе підґрунтя громадянського суспільства. Значна частина цих об'єднань плідно співпрацює з різними зарубіжними культурними, благодійними, науковими, освітніми інституціями, сприяючи входженню України в культурний європейський простір. Характерною рисою нової соціокультурної реальності стає зміна суспільного й громадського статусу релігії, релігієзація значних верств населення, зростання впливу релігії на мораль, мистецтво, спосіб життя, ціннісні орієнтації.

Зростаюча з часів «перебудови» відкритість функціонування й розвитку української культури за своїм змістом є формою входження у світовий культурно-інформаційний простір і разом з тим оприлюдненням тих здобутків культури, які протистояли офіційним нормативам соціалістичного реалізму або не були

визнані. Цей процес супроводжувався інтенсивним проникненням на терени нашої культури продукції інших культур, особливо західної, а також нового потоку творів російської культури.

2. Україна в світовому культурному просторі

Розвиток української культури на сучасному етапі знаходиться в великій залежності від Заходу та Росії. Інтегруючись після розпаду Радянського Союзу у світову міжнародну систему, постсоціалістична Україна швидко відчула на собі результат глобалізації світового інформаційного простору - інформаційно-культурний дисбаланс. Інформаційно-культурний дисбаланс не що інше, як значне інформаційне домінування розвинутих країн порівняно з країнами, що розвиваються, монопольний контроль над частинами інформаційної системи з боку розвинутих країн, відсталість у технічному й технологічному забезпеченні інформацією в країнах, що розвиваються, і так званий «культурний імперіалізм», коли представники одних культур активно споживають культурно-інформаційний продукт інших. У ситуації світового інформаційно-культурного дисбалансу інформаційний потік має однонаправлений рух, і країни, що розвиваються, та країни СНД, потрапляють в інформаційну залежність від Західної цивілізації.

Особливістю української «інформаційної залежності» є те, що поряд з властивим всьому світові впливом американської культури вона відчуває сильний історично сформований інформаційно-культурний пресинг з боку Росії. Про культурну гегемонію західної цивілізації та Росії на українському медіа-просторі свідчить велика доля зарубіжного матеріалу порівняно з національним в ефірному наповненні українського телебачення. Інформаційно-культурний дисбаланс особливо відчувається в чотирьох складових культурного простору України: культурно-інформаційній (культурні продукти, інформаційні потоки); технічній; економічній, інфраструктурній.

Культурно-інформаційна складова. Коли у 1991 році розвалився Радянський Союз, одним з перших законів, прийнятих новими правителями, був закон про засоби масової комунікації, в якому говорилося про «звільнення» мас-медіа від цензури та державного ідеологічного диктату. І відразу з-за піднятої Залізної завіси на Україну вилився потік ще вчора недоступної «імперіалістичної» культурної продукції. Окрім ефекту «забороненого плода», таким жаданим західний продукт робила оптимістично-матеріалістична «культура найменшого спільного знаменника», котра орієнтована на загальнолюдське і має прихильників по всьому світу. Українські громадяни потребували подолання нестабільності, масової деміфологізації минулого й сучасності, що відбувалася через нещадну, приправлену сенсаційністю критику особистої та професійної некомпетентності радянських та пострадянських керівників.

Одночасно від уряду надійшло соціальне замовлення на розробку власної національної ідеї та ідентичності. І на другому каналі, на якому мовив Київ, з'явилися фольклорні програми з народними піснями та танцями, а також «балакучі голови», які на незрозумілій для більшості мешканців Східної України державній мові розповідали про українські традиції та місцеві новини.

Керівництво прекрасно розуміло, що в умовах економічної, політичної та

соціальної нестабільності просте глушіння російських інформаційно-розважальних каналів може призвести до невдоволення з боку звиклої до них русифікованої української більшості. Хоча в Україні були спроби, на щастя, не на примусовому рівні, створення чисто українського культурного простору, але вони закінчилися розумним компромісом - заснуванням каналу «Інтер», трансляцією супутниковими та кабельними каналами російського телебачення, українськими представництвами популярних російських радіо, газет та журналів та власне Інтернетом, який не має кордонів, окрім мовних.

Технічна складова. Залежність від західної техніки та стандартів. Технічні стандарти створюються та приймаються переважно у розвинутих країнах, на які припадає більше 70% світового ринку інформаційних технологій. Часто відбувається ситуація, коли країни, в яких певна технологія ще не розроблена або розроблена недостатньо, змушені підлаштуватися під ці вже існуючі стандарти заради сумісності технічних пристроїв, а отже, можливості спілкуватися, співпрацювати.

Економічна складова. Культурно-інформаційний дисбаланс включає економічну боротьбу за комунікації, розвиток яких потребує фінансових інвестицій. І тут можна сказати, що міжнародний інформаційний дисбаланс є складовою частиною міжнародного економічного дисбалансу.

Інший аспект, притаманний саме інформаційній економіці, створення якісного продукту коштує немалих грошей. Але відмінністю культурно-інформаційних продуктів від матеріальних є те, що ними може користуватися безмежна кількість споживачів і при цьому вони не зношуються і не зменшуються. Через це американський телесеріал, який вже окупив себе на національному ринку та ринках розвинутих країн, продається аудиторії країн Третього світу та СНД за такими низькими цінами, за якими вони самі ніколи не зможуть зробити продукт подібної якості. І купувати його стає для місцевих медіа набагато економічно вигідніше, ніж створювати власний.

Також медіа як технічний носій залежать від якості цієї техніки та у випадку інтернет-проектів, програмних кодів, які коштують дуже дорого. В українських компаній немає вільних ресурсів для інвестування, наприклад, у розробку програм.

Економічна складова також включає платоспроможність населення, наприклад, здатність громадян країни сплачувати за Інтернет, купувати газети, журнали.

Інфраструктурна складова. Успішне функціонування інформаційної економіки залежить від наявності добре розвинутої інформаційної та комунікаційної інфраструктури. Як і у звичайній економіці, в інформаційній багато залежить від дистрибуції, яка доносить продукт до кінцевого споживача.

З одного боку, інформаційний дисбаланс є негативним явищем, пов'язаним з культурною уніфікацією та втратою місцевих культурних особливостей та можливостей інформаційного збагачення від потерпаючих від дисбалансу культур, зокрема України. З іншого боку, новий світовий інформаційний порядок тісно пов'язаний з концепціями «вільних інформаційних потоків», «вільної преси», «свободи вираження та комунікації», як невід'ємного права нації та індивіду «шукати, отримувати та розповсюджувати інформацію». Якщо ми

говоримо про новий інформаційний та комунікаційний порядок як про рівні можливості учасників міжнародного співробітництва в інформаційній сфері, то ми можемо бачити такі перспективи для України:

1) Технологічний прогрес. Сьогодні існує набагато більше способів створювати та розповсюджувати інформаційно-культурну продукцію, ніж раніше, коли, наприклад, не існувало кабельного чи супутникового телебачення, а поліграфія була неймовірно дорогою. В інформаційній сфері відбувається падіння витрат на виробництво. Це заохочує медіа-плюралізм, який надає можливість «говорити самостійним голосом» навіть невеликим культурам, через глобалізацію масових комунікацій, має свій глобальний сегмент аудиторії, створює так звану віртуальну культурну діаспору. Це працює на підтримку українського голосу.

2) Поява та розвиток Інтернету дає можливість кожному громадянину створити свій власний «глобальний засіб масової комунікації» у вигляді веб-сторінки. Тобто мова йде скоріше не про насильницьку смерть маленьких культур під тиском культурних імперій, а про внутрішню життєздатність культури.

Хоча від розпаду Радянського Союзу минуло 18 років, за роки незалежності суспільство не спромоглося знайти ідеї, яка б його об'єднала. Після ідеологічної деформації природної сутності особистості криза ідентичності посилюється внаслідок руйнування людини як духовної та культурно-історичної істоти. Головна проблема - у відсутності саме української ідеї, бо тоді важко вибрати щось з-поміж інших. Якась інша ідея може замінити невизрілу національну - і ми ніколи не станемо тим, чим би хотілося.

3. Українська культура на етапі становлення державності

Питання про державну підтримку розвитку культури, про використання культурної політики як ефективного інструменту оновлення суспільства надзвичайно гостро постало в Україні після проголошення незалежності. Адже саме з цього моменту дедалі більшої сили й розмаху в духовно-культурному житті набули три складні, суперечливі та неоднозначні процеси:

1. Перегляд, переосмислення та переоцінка донедавна панівних поглядів, орієнтирів, настанов поведінки.

2. Повернення традиційних цінностей національної культури, відтворення релігійних та національних форм світосприйняття.

3. Проникнення і адаптація на національному ґрунті нової системи цінностей, які характерні для духовно-культурного життя західної цивілізації.

Зіткнення цих різновекторних культуротворчих потоків призвело до своєрідного руйнівного вибуху у свідомості як на рівні окремої людини, так і на рівні суспільства, кризи національної ідентичності, втрати почуття історичної перспективи і зниження рівня самооцінки нації. Дослідники назвали цей феномен «культурним шоком в посткомуністичних суспільствах». Його загальними рисами, характерними для більшості країн перехідного періоду, є ерозія системи соціальної мотивації, зростання стресу, моральної перевтоми, розчарування та невдоволення серед широких верств населення, підвищена конфронтаційність суспільства і помітна ностальгія за тоталітарним «порядком».

Закономірно, що відмова, бодай навіть часткова, від старої шкали цінностей

вивела суспільство із рівноваги, а відсутність чіткої нової системи цінностей не давала йому змоги стабілізуватися. За цих умов гасло духовного відродження абсолютно логічно було висунуто на перший план. Суть його полягала в пошуку в глибинах історії та національної традиції надійної та стабільної світоглядної опори, яка була вкрай необхідна в умовах перехідного періоду.

За останні роки було зроблено чимало для адаптації сфери культури до нових соціально-економічних умов. З цією метою розроблено й прийнято ряд нових законів для сприяння розвитку окремих сфер культури: «Про музеї й музейну справу», «Про бібліотеки й бібліотечну справу», «Про кінематографію», «Про охорону культурної спадщини», «Про вивіз, ввіз і повернення культурних цінностей», «Про добродійність і благодійні організації».

Державне фінансування української культури здійснюється за «залишковим принципом». Тому особливо цінною є допомога благодійних фондів і меценатів, що виділяє засоби на проведення широкомасштабних акцій, фестивалів, культурно-художніх проєктів, на розвиток тих або інших областей культури. З 1994 року діють Фонд сприяння розвитку мистецтва й фонд «Відродження». В 1995 році почав діяти Міжнародний благодійний фонд «Українська ліга меценатів».

Національна культура розвивається в декількох напрямках. Держава насамперед приділяє увагу розвитку культурних зв'язків України з іншими країнами миру. Основною формою таких контактів стали Дні культури України й різні художні фестивалі. За роки незалежності проведені Дні української культури в Болгарії, Словаччині, Росії, Казахстані, Узбекистані, Німеччині й інших країнах. Самим масштабним заходом такого роду стали Дні культури України у Франції, де більше 500 представників всіх напрямків української культури протягом майже трьох місяців провели близько 200 культурно-художніх акцій.

Розвиток культури в регіонах, крім великих обласних центрів, довгий час перебував у деякому застої. Тому зараз кожна українська культурна або художня акція стає подією державного значення. Донецька область славиться міжнародними й регіональними фестивалями мистецтва «Прокоф'євська весна», що відбуваються з 1991 року. У Севастополі на базі міського театру танцю проходить Міжнародний фестиваль бального танцю «Севастопольський вальс». У Львові щорічно проходять фестивалі «Віртуози» і «Контрасти». Визнаним центром фестивального життя став Луцьк, де проводяться поетичний фестиваль «Оберіг», фестиваль дитячої творчості «Солом'яний дзвін», фольклорні фестивалі «Берегиня» і «Поліське літо з фольклором». Одержали визнання у публіки одеський музичний фестиваль «Два дні й дві ночі нової музики», полтавський «Сорочинський ярмарок» і щорічний фестиваль дитячої творчості «Золотий лелека» у Миколаєві.

У рамках державної програми «Повернуті імена» на батьківщину повернулися архіви В. і М.Кричевських, О.Олеся, О.Ольжича, І. Багряного, І. Стравінського й багатьох інших всесвітньо відомих художників, літераторів і діячів науки. На знак доброї волі й дружби братніх народів за рішенням Міністерства культури Росії Санкт-Петербург повернув Києву сім фресок Михайлівського Золотоверхого монастиря. Під час Другої світової війни вони були вивезені до Німеччини, а після перемоги виявилися в Ермітажі. Уряд Німеччини передав нашій країні коштовну ікону XVI століття «Вхід Господень до Єрусалиму». З Нью-Йорка в Україну повернулися вісім відомих художніх творів, серед яких портрети українських гетьманів XVII-XVIII століть, а також бронзовий барельєф гетьмана Павла Скоропадського. Радісною подією в культурному житті стала й передача Венесуелою 300 робіт видатного українського художника Василя Кричевського, серед яких картини, написані маслом, акварелі, замальовки, ескізи (у

тому числі архітектурні проекти музею Шевченка в Каневі), графіка, орнаменти, зразки книжкових обкладинок і предмети із сімейного музею. Відповідно до бажання доньки художника Галини Кричевської де Лінди, ці безцінні скарби помістять у музеях Києва, Харкова, Полтави й Канева - міст, з якими тісно зв'язаний творчий шлях її батька.

Книговидання. Демократизація суспільства, впровадження ринкових відносин у видавничу справу відкрили перед видавцями практично необмежені можливості. «Дефіцит» різних видів книжкової продукції був швидко переборений. Але разом із цим постраждала якість книг. З'явилася безліч низькопробних видань із неймовірною кількістю помилок. Нові видавництва швидко виникали й так само швидко зникали із книжкового ринку. «Перебудова» докорінно порушила звичний режим діяльності друкарень, бібліотек і книготорговельної мережі. Роздержавлення видавничої справи болісно відбилосся на бібліотеках. Надходження книг у бібліотечний фонд різко скоротилося, стали закриватися невеликі районні бібліотеки. Замість звичайних книгарень з'явилися книжкові вуличні «розвали» і ринки.

Останнім часом, щоправда, у книжковій справі намітилися певні поліпшення. Зокрема, у більшості міст України були відкриті як книжкові супермаркети, так і спеціалізовані книжкові магазини. Так, у Дніпропетровську функціонує магазин «Біла книга», присвячений виключно виданням українською мовою.

Економічні проблеми, які переживає незалежна Україна останнім часом, негативно відбилися на видавничій справі. Майже вдвічі знизився випуск книг за найменуваннями, ще більше — за накладами. Зараз в Україні працює понад 600 видавництв різного профілю — державні, кооперативні, приватні, причому 30 - 35 з них видають понад 50 найменувань книг у рік, 70 -90 - від 20 до 50 найменувань, інші - не більше двадцяти. В Українську асоціацію видавництв і книготорговців входять тільки 110 видавництв. Також у країні створюється власна база для виробництва паперу й поліграфічних матеріалів. І хоча за кількістю найменувань випуск книжкової продукції зростає (у 2001 році було видано 10 614 найменувань, що майже на 3,5 тис. більше в порівнянні з 1990 роком), за статистикою, на одного українця в 2003 році доводилося всього 0,5 книги. А якщо врахувати, що з випущених 39 млн. книг 26 млн. - це різні підручники, то на одну людину доводиться 0,36 екземпляра художніх творів (для порівняння, у 1930-і роки цей показник дорівнював чотирьом).

За статистикою, за рік в Україні продається близько 70 млн. книг, з них 30 млн. вітчизняного виробництва. Сьогодні на людину доводиться 0,3 книги в рік, до того ж лише 70% з них - українською мовою.

Держава зобов'язана сприяти розвитку української видавничої справи. Одним з важелів підтримки книговидання в Україні став випуск друкованої продукції за державним замовленням на виконання Програми випуску соціально значимих видань, реалізація якої почалася у 1997 році. Відповідно до цієї програми при участі Експертної ради визначаються назви книг, які будуть видаватися за рахунок бюджетного фінансування. Також для кожного виду літератури встановлюється орієнтовний тираж, що буде видаватися за рахунок держбюджету.

Характерною ознакою сучасної видавничої справи й книжкової торгівлі стало проведення великої кількості щорічних книжкових ярмарків і фестивалів. Міжнародний книжковий ярмарок «Кримська весна» проходить у Ялті, міжнародну книжкову виставку-ярмарок «Зелена хвиля» приймає Одеса, щорічний Форум видавців Асоціація українських письменників організовує у Львові, на виставку-ярмарок «Книжковий салон» запрошує Херсон. А в Києві постійно проводиться міжнародний ярмарок «Книжковий світ».

Бібліотеки. На сьогодні бібліотечна мережа України складається з майже 45 тисяч бібліотек - публічних, спеціалізованих, академічних, вузівських, шкільних і т.п. Їх

загальний фонд досягає 875 млн. одиниць. Величезні фонди мають Національна бібліотека ім. В. Вернадського, створена у 1918 році - 12 млн. примірників. Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленко (1886) - 6,5 млн. примірників, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника (1940) — 6 млн. примірників, Дніпропетровська обласна універсальна наукова бібліотека (1834) — 2,3 млн. примірників, Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Гмирьова (1881) — 2,3 млн. примірників, Державна історична бібліотека України (1939) — 750 тис. найрідших книг і документів. Провідною публічною бібліотекою України є Національна парламентська бібліотека, що дає можливість читачам (100 тис. читачів щороку) скористатися 4 млн. книг, періодичними виданнями (на папері й електронних носіях), аудіовізуальними й образотворчими матеріалами, картами, нотами. Бібліотека обладнана сучасною комп'ютерною технікою, що хоч і дуже повільно, але все-таки впроваджується в усі галузі книговидавництва й бібліотечну мережу.

Засоби масової інформації. На сьогоднішній день в Україні зареєстровано більше 20 тис. періодичних видань. З них близько 9 тис. — видання загальнодержавної, регіональної й закордонної сфери поширення, інші — місцеві. До першої групи ставляться 3427 газет, 4073 журналу, 351 бюлетень, 73 альманаху, 716 збірників, 173 календаря, 46 дайджестів, друга представлена лише газетами й виданнями журнального типу. Видають періодику не тільки держава й органи місцевого самоврядування, наукові установи, творчі союзи, підприємства, навчальні заклади, суспільні, релігійні й партійні організації, але й частки особи. Більшість періодичних видань має інформаційний напрямок (1650), друге місце займає періодика для дозвілля (1072) і загальнополітична (1033). Істотну вагу мають видання, що висвітлюють питання економіки й бізнесу (499), наукові (1019), науково-популярні (572), медичні (244), спортивні (142), для дітей (264), для жінок (45), виробничо-практичні (460), правові (206), галузеві (226), історичні (100), з питань мистецтва (124), а також рекламні видання (840). Останніми роками помітно виросла чисельність передплатників як в Україні, так і за кордоном.

В Україні українською мовою виходить 4084 періодичні видання, 2620 - російською, 10 — угорською, 2 — болгарською, 4 — польською, 6 — румунською, 4 — кримсько-татарською, 27 — англійською, 2 — німецькою й одне видання — китайською. Крім цього, з різних країн, насамперед з Росії, в Україну надходить безліч різноманітних періодичних видань. Деяким журнально-газетним видавництвам держава надає фінансову допомогу. В основному це дитячі видання, такі як газети «Зірка», «Ліхтарик», «Казковий вечір» і журнали «Країна знань», «Однокласник», «Веселочка», «Дзвіночок». Відповідно до бюджетної програми «Фінансова підтримка друку» ця допомога розширює свою географію й обсяг.

Значний вплив на формування художнього смаку й світогляду людини сьогодні робить телебачення. В Україні воно почало розвиватися й поступово вдосконалюватися з 1930-х років. Так, в 1932 році відбулася перша передача рухливого зображення, через два роки з'явився звуковий супровід, а в 1938 році почав працювати телевізійний передавач у Києві, що ретранслював телевізійний сигнал з Москви. Перша офіційна самостійна спроба передачі зображення в Україні була здійснена 1 лютого 1939 року.

1990 рік став початком становлення в Україні недержавних (комерційних) телерадіокомпаній. Першим було творчо-виробниче об'єднання «Тб-Старт». До лютого 1994 року, коли у дію вступив Закон України «Про телебачення й радіомовлення», Держтелерадіо і його обласні керівництва видали близько двохсот реєстраційних свідчень на право діяльності в сфері телебачення й радіомовлення недержавним телерадіокомпаніям (студіям, редакціям).

За цей же період було відкрито й десять нових державних телестудій (Вінниця, Полтава, Тернопіль, Хмельницький, Черкаси, Севастополь і ін.). Їхню діяльність

спрямовує Державний комітет телебачення й радіомовлення України.

Сьогодні в системі Держтелерадіо України функціонують 24 обласні державні телерадіокомпанії, державна телерадіокомпанія «Крим», а також регіональні телерадіокомпанії в містах Києві і Севастополі. При цьому частка недержавного сектора телебачення й радіомовлення в інформаційному просторі України перевищує 96%, і тільки близько 4% належить державі. Так, більшість провідних телеканалів України належить українським олігархам Д.Фірташу, В.Хорошковському («Інтер»), І.Коломойському («1+1»), В.Пінчуку («СТБ», «ICTV», «Новий»), Р.Ахметову («ТРК-Україна»), П.Порошенку (НБМ - «5-канал»). Майже половина обласних (регіональних) державних телерадіокомпаній веде всі свої передачі українською мовою, що є рідною для переважної більшості місцевого населення. Усього на 1 січня 2004 року Національною радою України з питань телебачення й радіомовлення зареєстровано 1100 телерадіоорганізацій всіх форм власності, з яких 30 - державних. Середньодобовий обсяг телемовлення становить близько 350 годин.

Література. Сучасна українська література представлена безліччю талановитих авторів, що працюють у різних жанрах. У літературі почали з'являтися нові теми, зрештою змінився і підхід до творчості, модернізм змінився постмодернізмом. Український постмодернізм зародився у кінці 1980-х рр. і пов'язаний з іменами Ю.Андруховича, О.Ірванця, В.Неборака (літературне угруповання «Бу-Ба-Бу»), а пізніше і з представниками таких груп, як «Пропала грамота»: Ю. Позаяк, В. Недоступ; «Лу-Го-Сад»: І. Лучук, Н. Гончар; «Нова дегенерація»: І. Андрусак, І. Ципердюк; «Орден чину ідіотів»: Н.Гончар, Р.Козицький, В.Костирко, А.Крамаренко та інші.

До визначальних рис постмодернізму слід віднести поєднання різних стилевих тенденцій, часткову опозиційність до традиції, універсальність проблематики, позачасовість і позапросторовість зображення, епатажність, зміну функцій автора та героя, культ незалежної особистості, потяг до архаїки, міфу, колективного позасвідомого, прагнення поєднати істини різних націй, культур, релігій, філософій, іронічність, пародійність тощо.

Нова література незалежної України представлена іменами таких письменників і поетів, як О.Забужко, Ю.Андрухович, В.Неборак, І.Калинець, Л.Подеревянський, В.Габор, Ю.Винничук, М.Матіос, В.Діброва, К.Москалець та ін. Для сучасної української літератури характерна розмаїтість жанрів, їй властиві свої, особливі стилістичні ознаки. Останнім часом українські автори домоглися успіху навіть у тих жанрах, до яких раніше представники вітчизняної літератури практично не зверталися. Прикладом можуть бути доробки науково-фантастичної прози («Аргонавти Всесвіту» В.Владко, «Кришталевий рай» Д.Бузько, «Чаша Амріти» О.Бердника), роботи українських прозаїків М. і С.Дяченко в жанрі фентезі й др.

В Україні проходять різноманітні літературні конкурси на кращі прозаїчні, поетичні й драматургічні доробки. Засновником одного з таких конкурсів є львівське видавництво «Кальварія». Для того, щоб відзначити кращих авторів, засновано тридцять літературних премій. Одержують українські письменники нагороди й на різних міжнародних конкурсах. Зокрема, відомий український письменник Ю.Андрухович був визнаний гідним міжнародної премії Фонду Антоновичей у США. Добутку цього автора, безумовно, сприяють популяризації української літератури як за кордоном, так і в Україні.

Мистецтво. В Україні здавна зложилися багаті традиції плетива художніх виробів і предметів побуту з різноманітної рослинної сировини - лози, кори, соломи, верболозу, очерету. У лісостеповій зоні було широко поширене плетиво з листів кукурудзи, вівсяної, житньої або пшеничної соломи. Ці матеріали мали приємний золотавий колір. З них плели найпоширеніші в Україні чоловічі головні убори. Із соломи також

виготовлялися плетінки для зберігання зерна й інших продуктів, одягу. Кошики й сумки плелися й з рогоза. Ремісники також виготовляли з лози дорожні кошики й валізи, легкі дачні меблі, дитячі коляски й колиски, іграшки. У Карпатах і на Полісся було поширене плетиво з вузьких смужок шкіри (упряж, пояси). З пофарбованих ниток плелися різнобарвним, прикрашеним орнаментом пояса. Загально визнаним є внесок у відродження, розвиток і популяризацію плетива з лози заслуженого майстра народної творчості України Галини Кучер з міста Обухів Київської області. Вона опанувала багатьма секретами художнього плетива й з 1998 року організувала в Обухові навчально-експериментальну майстерню. Твори Г. Кучер і її учнів можуть прикрасити будь-яку виставку. Вона гідно представляла Україну на виставках у Німеччині (1994, 1999 роки). Заслужують на увагу й роботи майстрів плетива з рослинних матеріалів з інших регіонів України: плетивом із соломи займаються ровенські майстри М.Городник, Ю.Денищук, Л.Приходько; уманський майстер И. Терещук використовує для своїх робіт очерет; житель Чернігова І.Снігур виготовляє чудові вироби з лози.

Багатством орнаменту й колориту, розмаїтістю форм відрізняються жіночі шийні прикраси з бісеру. Крім того, бісер використовувався для виготовлення поясів, браслетів, гаманців, краваток і ін. Цей вид мистецтва був розповсюджений особливо в Західній Україні. Не забуто воно й понині. Так, в одній зі шкіл в Івано-Франківській області діти під керівництвом досвідчених майстрів не тільки вивчають і виготовляють різноманітні предмети й навіть картину з бісеру, але й відкрили спеціалізований магазин для продажу своїх виробів. І хоча добутку ці коштують недешево, робиться все це не заради прибутку, а щоб діти зрозуміли, що їхня творча робота має свою ціну.

У художній палітрі українського народу присутній і мистецтво створення паперового мережива, так званої витинанки. З білого й кольорового паперу звичайними ножицями вирізьблюється легке, як павутина, мереживо. Наші предки прикрашали витинанками нехитрий інтер'єр своїх жител. На Всеукраїнському святі паперового мережива й у Музеї паперового мережива (Могилів-Подільський) відвідувачі можуть познайомитися з роботами К.Гуржий-Крахмаленко з Донецька, Н.Авдієнко із Дніпропетровської області, луганських умільців О.Паталахи й О. Авдієнко, Л.Волкової з Херсона, Ж.Баркар з Одеси, Н.Кривович із Івано-Франківська, М.Гоцуляк з Вінницької й Д.Мимрика з Тернопільської областей.

Орнаменти композиції народного розпису стін збереглися в так званих «малеванках» — малюнках на папері. Рослинні мотиви вирізалися за контуром й наклеювалися на печі, стіни, навколо вікон. У будинках заможних селян набір малеванок мінявся кілька разів у рік; у бідняцьких житлах їх вивішували на свята. Крім іншого, паперові мальовані рушники й невеликі килими заміняли декоративну тканину. Саме від малеванок і пішло мистецтво українського декоративного розпису.

Здавна славиться своїм декоративним розписом сіло Петриківка Дніпропетровської області. Петриківські майстри створювали витончені й вигадливі візерунки на лакованих скриньках, блюдах, вишитих рушниках і прикрашали ними житла.

Видатними майстрами петриківського розпису були Віра й Ганна Павленко, Віра Клименко, Надія Білоконь, Полина Глушенко, Надія Пікуш. Слід зазначити й Тетяну Пата - одну із самих цікавих і самобутніх майстринь в історії петриківського розпису. За її ескізами були створені численні рушники, килими, настінні розписи. Найулюбленишим мотивом у її розписах є кущі рослин, букети або вазони, з яких важко звисають соковиті грона калини. Цікаво, що ягоди майстриня малювала не кистю, а пучкою. Невід'ємним елементом багатьох її малюнків є й зозуля.

З початку 1970-х років петриківський розпис одержав популярність не тільки в Україні, але й за її межами. Виробу народних майстрів з Петриківки експонувалися на художніх виставках, експортувалися в 25 країн миру. У цей час зріс престиж професії

народного майстра. У 1991 році заслужений майстер народної творчості України Андрій Пікуш організував підприємство нового типу, де народні вмільці з найманих робітників перетворилися на господарів-співвласників (зараз це підприємство називається «Центр народного мистецтва "Петриківка"»). На жаль, відсутність державної підтримки, податковий тиск привели до того, що фабрика практично припинила роботу. З 170 підготовлених народних майстрів дві третини втратили роботу. Але ті, що залишилися, гідно підтримують марку петриківського стилю.

Для образотворчого мистецтва незалежної України характерна наявність цілого спектру різних стилів і художніх напрямків - від реалістичної манери до найсучасніших віянь. Досягнення українських художників і скульпторів представлені на численних виставках і в різних галереях. Національна галерея «Градобанку», Центр мистецтв «Славутич», Центр сучасних мистецтв «Брама» і інші дають можливість поціновувачам мистецтва не тільки познайомитися із творчістю талановитих художників (О.Сухоліт, В.Цаглов, А.Савадов, О.Харченко, М.Кривенко, О.Петрова, Т.Сильваші, Д.Фищенко, Д.Корсунь, П.Тараненко, Ж.Василевська, О.Андрієв, М.Жуков, Д.Оболончик, С.Давидов, Л.Бернат, Н.Вітковська, О.Балакін, А.Куц, І.Жук, С.Тучинський, С.Алексієв та ін.), але й придбати їхні праці.

Одним з напрямків сучасного образотворчого мистецтва є дизайн. Ще в 1992 році був створений Союз дизайнерів України, що об'єднав творчих працівників різних напрямків: промислового, графічного, фіто- і ландшафтного дизайну, дизайну одягу й навколишнього середовища. Одним зі значних проектів, у якому брали активну участь близько 700 членів Союзу, було створення експозиції ювілейної виставки «Україна. Десять років незалежності» у Національному Експоцентрі України.

Численні виставки в Україні й за кордоном свідчать про появу нових художніх форм: інсталяції, ассамбляжа, акціонізму, перфоманса, видеоарта. При цьому у творчості багатьох художників знаходять своє відбиття мотиви трипільської й скіфської культур, культури Київської Русі, античних пам'яток Чорноморського узбережжя, українського бароко, а також події, пов'язані з екологічними й соціальними катастрофами. Останнім часом представники українського мистецтва одержали практично необмежені можливості для демонстрації своїх досягнень за рубежом. Так, в 2001 році Україна вперше взяла участь у престижному Венеціанському бієналле. Своєрідним підсумком минулого тисячоріччя стали виставка, присвячена 2000-річчю Різдва Христового, і реалізація проекту «Мистецтво України ХХ століття».

Національний Союз художників України (заснований в 1938 р.) — єдина всеукраїнська суспільна творча організація професійних художників і мистецтвознавців. На сьогодні вона нараховує майже п'ять тисяч членів (у тому числі й громадян іноземних держав), 70 з них носять звання народного художника України, 118 — заслуженого діяча мистецтв України, 186 — заслуженого художника України, 53 — лауреата Державної премії України ім. Т. Г. Шевченко. Все це є яскравим свідченням творчого потенціалу українських художників. У Союз входять також всесвітньо відомі художні центри — Петриківка (декоративний розпис), Косов (різьблення, кераміка, вишивка), Львів (художнє скло, кераміка), Опішня (кераміка, ткацтво, вишивка) та ін.

Улітку 2004 року завдяки донецькому меценатові Н.Задорожній жителі Лондона одержали можливість побачити добутки трьох українських художників: Г.Зайченко (якого критики вважають яскравим представником імпресіонізму в сучасному мистецтві); О.Самойлика, у роботах якого дивна техніка живопису сполучається з неореалістичним стилем, і С.Савченко, живопису якого властива особлива експресія. Твори прославлених майстрів і тих, хто сьогодні робить перші кроки в мистецтві, знаходять свій шлях до цінителів прекрасного як на батьківщині, так і за кордоном.

Творчість українських співаків цінувалося в усьому світі. У наш час оперні співаки

мають можливість виступати на самих престижних оперних сценах. Один з найвідоміших українських тенорів Володимир Гришко входить до числа провідних оперних співаків миру. Нині він буває в Україні тільки наїздами, в основному ж виступає на сцені нью-йоркської «Метрополітен-Опера» і в оперних театрах Європи. Улюбленицею європейського глядача стала українська співачка Вікторія Лукьянець. Вона блискуче виступала на сценах оперних театрів Німеччини й Іспанії. Неперевершеним шедевром оперного мистецтва вважається партія Семіраміди в однойменній опері Россіні у виконанні української примадонни.

Провідним басом Большого театру у Москві став Тарас Штонда. Його успішні виступи в операх «Хованщина» і «Руслан і Людмила» підтвердили його статус незамінного соліста, без якого Большой театр і справді не може обійтися. Широко відомо й ім'я народного артиста України Романа Майбороди, виконавця оперних партій Яго («Отелло» Верді) та Тоніо («Паяци» Леонкавалло).

Помітним явищем у вітчизняній культурі стала авторська пісня, тобто мистецтво сучасних бардів, багато хто з яких поєднується в клуби самодіяльної пісні (КСП). Серед українських бардів, творчість яких відома й за межами України, можна назвати А.Авагяна, Н.Бучеля, С.Джигурду, А.Лемеша та Б. Бурду.

В 1992 році за підтримкою мецената Р.Штиня вперше відбулося грандіозне шоу «Нова українська хвиля». Це була одна з перших акцій, що ознаменували прихід в Україну цивілізованого шоу-бізнесу. Агентство «Нова» організовувало концертні тури Ірини Білик, групи «ВВ», Андрія Данилко (Верки Сердючки), Асії Ахат.

Фестиваль «Таврійські ігри», що вперше пройшов в 1992 році в м. Каховка Херсонської області, нині став одним із самих помітних подій у поп-культурі, не тільки в Україні, але й на всьому пострадянському просторі. Крім «Таврійських ігор», організатори фестивалю проводять і інші акції: «Чорноморські ігри», «Майбутнє України», «День Перемоги», вручають національну премію «Жар-птиця» у жанрі естрадної пісні. Про високий професійний рівень української пісні свідчать численні перемоги на різних міжнародних конкурсах і фестивалях (у тому числі й на фестивалі «Слов'янський базар» у Вітебську) Руслани Лижичко, Н.Могилевської, О.Пономарьова. Українські виконавці «ВВ», «Танок на майдані Конго», «Океан Ельзи», «Мандри», «Грін Грей» домоглися не тільки творчого, але й комерційного успіху як в Україні, так і за її межами. Вершиною творчої кар'єри співачки Руслани Лижичко (сценічне ім'я - Руслана) стала перемога на 49-му пісенному конкурсі «Євробачення». Українська співачка стала кращою із двадцяти чотирьох учасників, скоривши слухачів пісень «Дикі танці». Дівчина з Львова є не тільки виконавицею, але й автором цієї колоритної пісні. Стиль цієї пісні поєднує сучасні течії поп- і рок-музики з етнічними гуцульськими мотивами. За правилами конкурсу, наступну церемонію повинна була приймати країна-переможниця. І в 2005 році в Києві відбувся ювілейний (50-й) конкурс «Євробачення».

Театральне мистецтво України сягає своїми коріннями в обрядову пісню й танець, які були схожі на театральне дійство. Сьогодні в Україні діє 131 професійний театр, у тому числі кілька театрів-студій. Три театри країни мають найвищий статус — національних: Національна опера України, Національний академічний драматичний театр ім. І.Франка, Національний академічний театр російської драми ім. Л.Українки. Академічними театрами є Львівські, Харківські, Одеський театри опери й балету, Львівський драматичний театр ім. М.Заньковецької, Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка, Харківський російський драматичний театр ім. О.Пушкіна, Кримський російський драматичний театр ім. М. Горького.

Досить різноманітним є й видовий діапазон театрів: 21 музично-драматичний театр, 16 драматичних, 9 - для дітей і юнацтва, 25 - лялькових, шість театрів опери й балету, а також театри драми, музичної комедії, оперети, маріонеток, пантоміми й ін. З'явилися

муниципальні, відомчі й приватні театри.

Серед видатних діячів театрального мистецтва сучасної України слід назвати провідного актора Київського українського драматичного театру ім. І.Франка, засновника Академії мистецтв України, міністр культури й мистецтва України (1999-2001) Богдана Ступку, режисера-новатора Романа Віктюка та театрального режисера, актора, сценариста, музредатора, лауреата Національної премії України ім. Т.Шевченка та міжнародної премії ім. Л.Курбаса Михайла Мельника. У 1989 році М.Мельник у Дніпропетровську створив театр «Крик», в якому працює одночасно і режисером, і актором, і сценаристом, і музредатором, і костюмером. Він став культовою особою для дніпропетровської молоді — на його вистави студенти ходять по 10-20 разів. Серед вистав, які були поставлені М.Мельником «Гайдамаки» — за поемою Тараса Шевченка, «Кара» — за повістю Миколи Гоголя «Тарас Бульба», «Лоліта» — за романом Володимира Набокова, «Парфумер» — за романом Патріка Зюскінда, «Ворота до раю» — за повістю Єжи Анджиєвського, «Mollis» — за повістю Федора Достоєвського та «Гріх» — за мотивами творів Михайла Коцюбинського.

Кінематографія. Сьогодні в Україні працюють п'ять державних кіностудій: Національна кіностудія художніх фільмів ім. О.Довженко, Одеська кіностудія художніх фільмів, Українська студія хронікально-документальних фільмів, Національна кіноматека України, Українська кіностудія анімаційних фільмів і понад двадцять кіностудій недержавної форми власності. Всупереч всім труднощам, режисери країни - В.Савельєв, М.Кац, В.Новак, К.Муратова - продовжують працювати й знімати цікаві фільми.

Незважаючи на яскраві плями та певні досягнення, сфера культури в Україні перебуває в стані, що неповною мірою задовольняє потреби культурного та духовного відродження українського народу.

Кризові явища в економіці протягом останнього десятиріччя негативно позначилися насамперед на стані матеріально-технічної бази у сфері культури. Потребує реформування законодавча база у сфері культури, вимагають удосконалення механізми фінансування та оподаткування закладів культури, необхідним є залучення інвестицій та підтримка організацій культури усіх видів і форм власності.

Порівняно із законодавством інших країн законодавство України в галузі культури є досить широким і специфікованим по різних сферах. Загалом Верховною Радою України ухвалено понад 300 нормативно-правових актів, що стосуються питань культури. Такий широкий масив законодавчих актів з об'єктивних причин має непослідовний і в багатьох випадках неузгоджений та суперечливий характер. Зокрема у законодавчих актах положення щодо ринкових відносин співіснують поряд з елементами державного монополізму в галузі культури.

Основними причинами, що зумовили існуючий незадовільний стан у сфері культури є:

1. Невиконання або ігнорування органами державної влади ухвалених законодавчих актів у сфері культури, які стосуються фінансування культури чи соціального захисту працівників культури.

2. Систематичне порушення органами державної влади конституційних прав громадян і невідповідність українського законодавства міжнародно-правовим зобов'язанням у частині гарантованого доступу до культурних цінностей, що виявляється у скороченні мережі закладів культури і зниженні якості культурних

послуг.

3. Недостатнє врахування інтересів культури в законах, що регулюють суспільно-економічні сфери життя, зокрема в податкових фінансово-бюджетних.

4. Недосконалість галузевого законодавства у сфері культури (потребують оновлення закони про мови в Україні, про державні соціальні стандарти у сфері культурних послуг, про неприбуткові організації в галузі культури тощо); деякі сфери діяльності в галузі культури досі перебувають поза межами законодавчого регулювання (не прийнято закони про гастрольно-концертну діяльність, про механізми громадського контролю над прийняттям рішень у сфері культури, про соціальний захист митців тощо).

5. Недотримання норм законодавства України про культуру та невідповідність деяких його положень європейським нормам у цій галузі.

6. Найнижча заробітна плата працівників галузі культури порівняно із середньою у народному господарстві.

Учасники парламентських слухань «Українська культура: стан та перспективи розвитку», які відбулися в червні 2004 року, обговоривши питання реалізації державної політики в галузі культури, відзначили, що стан розвитку культури в Україні та її державна підтримка є незадовільними. Вони не відповідають прагненням і можливостям незалежної держави, яка декларує свої наміри щодо створення суспільства загального добробуту. Виходячи з цього, учасники слухань рекомендували органам державної влади зробити рішучі кроки у вирішенні проблем у цій важливій сфері життя суспільства.

Освіта. Актуальною у сфері культури залишається проблема реформування середньої та вищої освіти.

Як відзначалось в попередньому розділі, радянська вища школа, яка в кінці 50-х – початку 60-х років майже за всіма показниками входила до світових лідерів, через тридцять років розгубила всі свої пріоритети й на час розпаду СРСР опинилась серед систем країн – середняків з третього світу. Так, на початок 90-х років ХХ ст. особи з дипломами вузів складали в Канаді 40% всієї вікової групи 25-65 років, у США – 36%, Австралії – 31%, Норвегії – 25%, Швеції та Новій Зеландії – 23%, ФРН – 22%, Швейцарії, Бельгії та Нідерландах – 20 %, Данії та Фінляндії – 18 %, Англії та Ірландії – 16%, Франції – 15%, Іспанії – 10%, Австрії – 7%, Італії – 6%.

Відповідний рівень освіченості для осіб після шкільного віку в республіках СРСР складав у 1989 році від 15,1% – у Грузії до 8,3% – у Туркменії. В Україні цей показник складав 10,4%. За кількістю студентів на 10 тис населення СРСР займав 44-те місце в світі, а Україна та Білорусія ділили між собою 49–50-те місця. З такими стартовими показниками розпочиналась розбудова вищої школи незалежної України. Але майже протягом усіх 90-х років становище вищої школи України ще більше погіршувалося.

У 1992 р. проведено реорганізацію управління освітянською сферою в Україні: створене єдине Міністерство освіти, функції якого розповсюджувалися на всі навчально-виховні заклади – від дошкільних до післявузівських. До грудня 1992 р. була розроблена державна програма «Освіта. Україна ХХІ століття», виконання якої дозволило б вивести систему освіти в Україні на рівень світових стандартів. Програма була всебічно обговорена й затверджена на I з'їзді

педагогічних працівників України, який відбувся в січні 1993 р. в Києві.

У відповідності з цією програмою в освітянській сфері вводилося 5 освітянських ступенів:

1. Загальноосвітня підготовка (4 класи).
2. Основна середня освіта (7 класів).
3. Повна середня освіта (11 класів).
4. Базова вища освіта (бакалавр) – 4 роки навчання.
5. Вища освіта (спеціаліст, інженер) – 5-6 років навчання.

Передбачалося введення трьох кваліфікаційних ступенів (робітник, молодший спеціаліст, спеціаліст) і трьох наукових (магістр, доктор філософії (кандидат наук), доктор наук).

У 1993 році розпочалася акредитація вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. До 1996 року в системі Міністерства освіти було акредитовано 250 навчальних закладів I–II рівня (технікуми, коледжі) та 160 навчальних закладів III–IV рівня (інститути, академії, університети). В Україні з'явилися «класичні» й технічні університети, академії, вищі навчальні заклади зі статусом національних.

У 1996 році у вищій школі України навчалось близько одного мільйона студентів, працювало 72 тисячі науково-педагогічних працівників, у тому числі 5 тисяч докторів наук, професорів, 37 тисяч кандидатів наук, доцентів. Дуже швидко зростала кількість комерційних вузів, з 1996 року в державних вищих закладах освіти поряд з безплатним (бюджетним) навчанням вводиться платне навчання за рахунок комерційних структур і фізичних осіб.

Тобто формально перебудова вищої освіти в Україні розпочалася. Але реформування вищої школи, як і всієї системи освіти стримувалося гострою системною економічною й фінансовою кризою в Україні, яка поставила багато вузів перед загрозою закриття через відсутність коштів, руйнування матеріально-технічної бази, жебрацької оплати праці науково-педагогічних працівників.

Наведемо сумну статистику тих років: з 48 держбюджетних галузей економіки України за рівнем фінансування в 1993 р. вища школа стояла на 44 (!) місці. У цьому ж році не були виконані статті закону «Про освіту», якими передбачалося виділення коштів на освіту в обсягах не менше 10% від національного доходу (до речі, цей показник у 90-ті роки постійно зменшувався і в 2000 році склав всього 3,4%), а також установлення оплати праці науково-педагогічним працівникам у розмірах, в 1,5 рази перевищуючих середній рівень зарплати у виробничій сфері. З одного трильйону карбованців (у грошових одиницях того часу), необхідних для забезпечення життєдіяльності вищої школи України, до середини грудня 1993 р. з бюджету надійшло тільки 100 млрд. карбованців, тобто 10%.

Внаслідок такої недалекоглядної політики в Україні настала гостра криза національної системи освіти. Розпочався масовий відтік науково-педагогічних кадрів в інші сфери економіки. Тільки в 1995–1996 рр. вузи залишили 180 докторів наук, професорів, 1100 кандидатів наук, доцентів. Була згорнута наукова робота вузів, розпалися наукові творчі колективи й школи, різко знизилася престижність педагогічної праці.

Деякі позитивні зрушення в науково-освітній сфері розпочалися в кінці 1998 року, коли під час святкування 80-річчя Національної Академії Наук

України керівництво країни пообіцяло посилити увагу до проблем науки та освіти. Уже в грудні 1998 року були намічені конкретні заходи в цьому напрямку, що, зокрема, отримало відображення в змінах у Законі України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності».

На межі тисячоліть дещо покращилися фінансування освітянської сфери, соціальний захист та пенсійне забезпечення наукових і науково-педагогічних працівників, фактично було ліквідовано заборгованості з виплати зарплати педагогічним працівникам, підвищено стипендії студентам і аспірантам, частково розпочалися соціальні виплати, передбачені ст.ст. 57 і 58 Закону України «Про освіту». Велику увагу цим питанням, а також наполегливість у їх упровадженні в життя проявляли в своїй роботі Міністр освіти і науки України («Міністерство освіти» трансформувалося в «Міністерство освіти і науки») В.Г.Кремень і голова відповідного комітету Верховної Ради України С.М.Ніколаєнко.

На початок 2006 року в Україні нараховувалося 970 вузів. З них приблизно 620 – I–II рівня акредитації (у тому числі – 114 приватних) і майже 350 – III–IV рівнів (у тому числі – 88 приватних). Якщо в 1991–1992 рр. у вузах України навчалось 876 тис. студентів, то сьогодні їх кількість складає близько 2,6 млн. З них приблизно 1,6 млн. чоловік навчаються на стаціонарі, а близько мільйону – навчаються заочно.

Важливим кроком на шляху реформування вищої школи України було приєднання України до Болонського процесу 19 травня 2005 року. Свій підпис під текстом комюніке, прийнятим на Конференції міністрів освіти країн-учасниць Болонського процесу в Бергені (Норвегія), поставив новий міністр освіти і науки України С.М.Ніколаєнко, який змінив на цій посаді В.Г.Кременя.

Інтегруючись у Болонську систему, вища школа України повинна зберегти «своє обличчя». Тим більше, що про сам Болонський процес ще існує багато міфів.

Очевидно одне: процес інтеграції вищої школи України в Болонську систему протягом 2005–2010 рр. не слід штучно прискорювати, потрібно ретельно аналізувати й вивіряти кожен крок у цьому напрямку. Слід погодитися зі словами фахівців про те, що найбільш позитивним аспектом Болонського процесу може стати освітянське зближення та об'єднання держав Європейського союзу й інших країн, що приєднуються до нього в подальшому.

Наука. У суспільстві розгорнулася гостра дискусія щодо ефективності діяльності Національної Академії Наук, її взаємовідносин з вищою школою. Одні вчені вважають, що штати НАНУ непомірно роздуті й це призводить до надзвичайно низького фінансування в розрахунку на одного вченого. Зокрема, в 2003 році в системі НАНУ нараховувалося 170 інститутів, в яких працювало 35000 осіб, з них 7382 кандидати наук і 2291 доктор наук. Бюджет НАНУ в зазначеному році складав 100 мільйонів євро. Якщо середнє фінансування одного вченого у Франції складало 189655 євро, у Німеччині – 138888 євро, то в Україні – менше 1000 євро. Таким чином, наша академія приблизно в півтора – два рази більше європейських аналогів при «питомому» фінансуванні в 130–190 разів менше, що, безсумнівно, є основною причиною її надзвичайно низької продуктивності.

Друга основна проблема української науки – вік вчених. Середній вік

наукових співробітників академії складає 50,3 роки; кандидатів наук – 50,4 роки, а докторів – 60,1! Середній же вік дійсних членів академії 71,3 роки. Це катастрофічні показники. Адже розквіт таланту, наприклад, вченого – біолога припадає на 40–55 років, а в 65 років діячі науки всіх західних країн виходять на пенсію.

Єдиний шлях вирішення проблем української фундаментальної науки вбачається одними вченими в суттєвому скороченні кількості наукових проектів і омолодженні наукового персоналу. Інші вчені вбачають вирішення зазначеної проблеми в об'єднанні Академії Наук з університетами. Третя група вчених вбачає полеміку про долю НАНУ безперспективною. Вони вважають, що найбільш прагматичним сьогодні було б об'єднання освіти не з академічною, а з прикладною наукою. Саме по цьому шляху пішли США, Європа, Японія й Південна Корея. Було б доцільним підпорядкування наших профільних НДІ, КБ, проектних інститутів університетам і вищим спеціалізованим навчальним закладам.

Найближчі роки покажуть доцільність і корисність зазначених і інших заходів для виведення вищої освіти України на рівень світових стандартів і інтеграції її в європейський освітянський простір.

Таким чином, за роки незалежності вища освіта в Україні відчула на собі як негативні впливи, так і позитивні зрушення. Підсумки реформування вищої школи України визначить 2010-й рік, коли вона планує стати повноправним членом Болонської системи й загальноєвропейського освітянського простору.

Український народ має багату й самобутню культуру. Однак протягом століть її відтісняли на периферію суспільного буття та людської свідомості. Нині ж відбувається складний і суперечливий процес повернення українського суспільства до свого культурного «Я». У час переходу суспільства від тоталітарного до демократичного ладу держава покликана забезпечити реальну свободу творчості, матеріально-фінансову підтримку справжнім талантам, творцям національно-культурної духовності, одночасно сприяти формуванню нової культурної інфраструктури, що відповідає б умовам ринкової економіки, принципам демократії та громадянського суспільства. Відроджена, демаргіналізована українська культура в усій повноті й різномірності її компонентів, збагачена здобутками світової культури і світового життя, має стати основою дальшого державницького й економічного прогресу України.

Список літератури:

Основна література

1. Бокань В., Польовий Л. Історія культури України. – К., 1998.
2. Греченко В.А., Чорній І.В., Кушнерук В.А., Режко В.А. Історія світової та української культури. – К., 2000, 2002.
3. Історія української культури /За ред. І. Крип'якевича. – К., 1994.
4. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник. - К.: Вища школа, «Знання», 1999.
5. Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник /За ред. С.М.Клапчука, В.Ф. Остафійчука. – К., 1999, 2002.
6. Попович М.В. Нарис історії культури України. - 2-е вид. випр. - К., 2001.

Додаткова література

1. Асеева Н.Н. Украинское искусство и европейские художественные центры (конец XIX – начало XX в.). – К., 1989.
2. Асеев Ю.С. Архітектура Київської Русі. – К., 1969.
3. Афанасьєв В.А. Українське радянське мистецтво 1960-1980 років. – К., 1984. Багалій Д.І. Український мандрівний філософ Г.Сковорода. – К., 1992.
4. Барокко в славянських культурах. – М., 1992.
5. Безвершук Ж.О. Історія і теорія світової і вітчизняної культури. – К., 1991.
6. Белічко Ю.В. Українське радянське мистецтво періоду громадянської війни. – К., 1982.
7. Білецький П.О. Нариси з історії українського мистецтва. Українське мистецтво другої половини XVII-XVIII ст. – К., 1988.
8. Білецький П.О. Український портретний живопис XVII-XVIII ст. – Львів, 1981. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
9. Виноградова З.Т. Українське радянське мистецтво 1918-1920 рр. – К., 1980-1984. Воропай О. Звичаї українського народу. – К., 1993.
10. Григорій Сковорода: дослідження, розвідки, матеріали. – К., 1992.
11. Грушевський М.С. Духовна Україна. – К., 1994.
12. Гуманістичні й реформаційні ідеї на Україні. – К., 1990.
13. Дзюба І. «Бо то не просто мова, звуки». – К., 1989.
14. Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні (Пам'ятки України: історія та культура. - 1997. - № 2.- С. 16-29.
15. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994.
16. Енциклопедія українознавства. – К., 1996.
17. Жолтовський П. Монументальний живопис на Україні XVII-XVIII ст. – К., 1988.
18. Жолтовський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст. – К., 1973.

19. Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI-XVII ст. – К., 1983.
20. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993.
21. Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1966-1970. Історія українського образотворчого мистецтва. – К., 1975.
22. Історія української літератури: У 2 т. – К., 1987-1988.
23. Історія української літератури XX ст.: У 2 кн. /За ред. В.Г. Дончика. – К., 1993-1994.
24. Концепція української культури. Українська національна культура: минуле, сучасне, майбутнє// Січ. - 1991. - № 2 - С. 71-82.
25. Причепій С. Проблеми духовного відродження України// Розбудова держави.- 1993. - № 2. - С. 53-58.